

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські
історичні студії
Київ Historical Studies

Науковий журнал № 2(11), 2020

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік

Київ — 2020

Засновник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування — 2015
Виходить двічі на рік

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук.
Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4, журнал увійшов до ка-
тегорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах Index Copernicus,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського уні-
верситету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 29.10 2020 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуаль-
ним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, тео-
рії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові
публікації; перевага надається дослідженням з історичної ур-
баністики, насамперед з історії Києва

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2020.2

Київські історичні студії

Науковий журнал

№ 2 (11) 2020

Липень–грудень

Головний редактор:

Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук, доцент (Україна)

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
доктор історичних наук, професор (Україна);
Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Відповідальний секретар:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна)

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
доктор історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидат історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гуменюк Олена Анатоліївна,
кандидат історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
доктор історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
доктор історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
доктор історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна)

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротері Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Руссев Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова)

© Автори публікацій, 2020

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

Founder

BORIS GRINCHENKO
KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB: 21908-11808R dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015
Frequency: semi-annual

The journal has been a professional publication on historical sciences since 2017. According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4), the journal is included on the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed
in international scientific database Index Copernicus,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory

The journal supports open access policy

Recommended for publication by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University
(*Rec. No. 9 dated 29.10. 2020*)

The journal publishes materials on topical issues of history, historiography and source studies, theory and methodology of history, as well as reviews of professional publications; preference is given to research on urban history, especially the history of Kyiv

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-2749 (Print)
ISSN 0757-2749 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2020.21

Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

№ 2 (11) 2020

July-December

Editor-in-Chief:

Vitaliy Mykhaylovskyi,
Doctor of History (Ukraine)

Deputy Editors:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine)

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History (Ukraine)

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD in History (Ukraine)

Editorial Board Members:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Gumeniuk,
PhD in History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yuri Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribnyak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine)

Guests Editors:

Mark Rothery,
PhD in History (England, United Kingdom);
Nikolai Russev,
Doctor of History (Moldova)

© Authors of publications, 2020
© Borys Grinchenko Kyiv University, 2020

КИЇВ І КИЯНИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

<i>Кухто А.</i> Київська приватна гімназія Андроника Степовича: створення та особливості функціонування	6
<i>Іванюк О., Мартянова Я.</i> Інфраструктурні проекти Київської міської думи у 1906–1910 рр.: за матеріалами періодики	16
<i>Мусіяченко О.</i> Ділова документація як джерело дослідження музичного середовища Києва другої половини ХІХ — початку ХХ ст.	24
<i>Драч О.</i> «У житті поки “щастить”»: освітня траєкторія пересічної киянки модерної доби за автобіографією	29
<i>Яненко А.</i> «Віддалення й невігоди трамвайного руху дуже перешкоджають одвідуванню наукових закладів...»: пожителі Києво-Печерської лаври 1920-х — початку 1930-х рр.	38

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Перець В.</i> Роль басилевсів в організації ремісничого виробництва за даними табличок серії Jn	45
<i>Срібняк І., Шнайдер В.</i> Часопис «Просвітний листок» як джерело для реконструкції історії розвитку української громади у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.)	50
<i>Саган Г., Трофимченко А.</i> Успіхи шкільної освіти в Республіці Корея: історичні чинники сучасного реформування	60
<i>Ковалевська О.</i> Місця пам’яті полеглих воїнів Війська Польського в сучасних меморіальних практиках українців і поляків	66

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Калакура Я.</i> Антропоцентризм і соціокультурний підхід як складники цивілізаційного осмислення історії України	69
<i>Гошко Т., Рудь В., Хофманн Р.</i> Нові знахідки мідних виробів трипільської культури з басейнів Дністра та Південного Бугу	81
<i>Мотуз М.</i> Позиція послів Белзького воєводства на Торунському сеймі 1576 року	86
<i>Шиманський Є.</i> Вищі земські урядники Чернігівського воєводства в 1696–1733 рр.	91
<i>Клименко Н.</i> Співпраця О. Лотоцького й Б. Грінченка щодо створення та поширення україномовної книжкової продукції у 1894–1900 рр.	98
<i>Бонь О.</i> Табірне повсякдення київських професорів-гуманітаріїв: БАМЛАГ	106
<i>Салата О.</i> Періодичні видання в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях України у 1941–1943 рр.	116

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Мицик Ю.</i> Миргородські документи «книги-архіву» Спасо-Преображенського Мгарського монастиря ХVІІ–ХVІІІ ст.	125
<i>Ковальов Є.</i> «Народ хотів свободи»: відображення київської козаччини 1855 року в листуванні та щоденникових нотатках Г. Галагана	131

РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ

<i>Шербак В.</i> До джерел української держави ранньомодерної епохи: Сіверщина гетьманських часів. ТТ. 1–2: ХVІІ–ХVІІІ ст. Збірники архівних документів / Упоряд.: Ю. Мицик, І. Тарасенко. К., 2019–2020.	137
<i>Ковальов Є.</i> Імперські ідентичності в українській історії ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. / Колективна монографія за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: УКУ, 2020. 304 с.	139

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ 142

CONTENTS

KYIVANS AND KYIV IN SOCIOCULTURAL BACKGROUND IN UKRAINE

- Kukhto A.* Andronyk Stepovych Kyiv Private Gymnasium: establishment and function peculiarities 6
- Ivanyuk O., Martianova Ya.* Infrastructure projects of the Kyiv City Duma in 1906-1910s: according to the materials of periodicals 16
- Musiiachenko O.* Business documentation as research source of Kyiv music environment in late 19 – early 20 c. 24
- Drach O.* “Life is still ‘lucky’ ”: educational trajectory of the average Kyivan woman in the modern era based on the autobiography 29
- Yanenko A.* “Distance and disadvantages of tram traffic have made access to research institutions difficult”: dwellers of Kyiv-Pechersk monastery in 1920s – early 1930s 38

WORLD HISTORY

- Pereshch V.* The Pylian basileis according to the texts of the Jn series 45
- Sribniak I., Schneider V.* Periodical «Prosvitnii Lystok» (“Enlightenment Leaf”) as source for reconstruction of history of Ukrainian Community development in Wetzlar Camp, Germany (1916) 50
- Sagan G., Trofymchenko A.* Successes of school education in the Republic of Korea: historical factors of modern reform 60
- Kovalevska O.* Memorial places for the Polish Army fallen soldiers in modern memorial practices of Ukrainians and Poles 66

HISTORY OF UKRAINE

- Kalakura Ya.* Anthropocentrism and sociocultural approach as components of civilization understanding of Ukrainian history 69
- Hoshko T., Rud V., Hofmann R.* New findings of copper items of Trypillia culture from the Dniester and the Southern Bug rivers basin 81
- Motuz M.* Position of Ambassadors of the Belz Voivodeship at the Torun Sejm of 1576 86
- Shymanskyi Ye.* The highest terrestrial officials of the Chernihiv Voivodeship (1696–1733) 91
- Klymenko N.* Cooperation between Oleksandr Lototsky and Borys Grinchenko in creating and distributing book production published in Ukrainian during 1894–1900s 98
- Bon O.* Camp daily routine of Ukrainian professors-humanitarians: BAMLAGE 106
- Salata O.* Periodicals in the system of nazi propaganda in occupied territories of Ukraine in 1941–1943s 116

SOURCES STUDIES

- Mytsyk Yu.* Myrhorod documents from the “book-archive” of the Savior-Transfiguration Mgarsky monastery of the XVII–XVIII centuries 125
- Kovalyov Ye.* “People wanted freedom”: reflection of the “Kievan Kozachchyna” of 1855 in the correspondence and diary notes by Hryhoriy Galagan 131

REVIEWS AND NOTES

- Shcherbak V.* To the Sources of the Ukrainian State of the Early Modern Era: Sivershchyna of the Hetman’s Time. Collection of archival documents. Vol. I–II: 17–18 century / Yu. Mytsyk, I. Tarasenko (Comps.). Kyiv, 2019–2020. 137
- Kovalov Ye.* Imperial Identities in Ukrainian History (late 18 — early 19 c) / Collective Volume edited by Vadym Adadurov and Volodymyr Sklokin. Lviv, 2020. 139

INFORMATION ABOUT AUTHORS 142

Київ і кияни у соціокультурному просторі України

Артем Кухто

ORCID iD 0000-0002-9977-5230

УДК 37.014.54.511.3-027.551-055.1(477-25)

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.1

КИЇВСЬКА ПРИВАТНА ГІМНАЗІЯ АНДРОНИКА СТЕПОВИЧА: СТВОРЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті розглянуто процес створення Київської приватної чоловічої гімназії Андроника Степовича, яка працювала впродовж 1906–1913 років. Аналіз зроблено на матеріалах архівних документів, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Вказано на проблеми, з якими стикався фундатор закладу А. Степович, особливості функціонування гімназії та її місце в освітньому процесі Києва на початку ХХ ст.

Ключові слова: А. Степович, Київ, київська гімназія, освіта, приватна гімназія.

Artem Kukhto

ANDRONYK STEPOVYCH KYIV PRIVATE GYMNASIUM: ESTABLISHMENT AND FUNCTION PECULIARITIES

The article studies the process of establishment of Andronyk Stepovych Kyiv Private Boys Gymnasium in 1906–1913s. The analysis is made on the materials of archival documents of the funds of Manuscript Institute of Vernadsky National Library of Ukraine. The problems that Anronyk Stepovych, the founder of the institution, faced are indicated. The features of the functioning of the gymnasium and its place in the educational process of Kiev at the beginning of the 20th century are shown.

Having founded a gymnasium, Andronyk Stepovych tried to improve the educational level of the youth in the region. Special efforts were aimed at attracting children from low-income families to the educational process. Realizing this plan, he had to overcome many organizational, administrative, material, and other difficulties. The introduction of self-management in the institution at the level of teachers and students was one of the important tasks that the gymnasium set itself. However, the tough and inconsistent policy of the Ministry of Public Education did not allow to do this as well as prohibited any independence for private educational institutions. In addition, every year the Kyiv private gymnasium lost a number of privileges, which made the work of the gymnasium impossible. The management and staff of Kyiv educational-district body with their belated orders, meticulous inspections brought the gymnasium to almost complete destruction. As a result, the gymnasium operated in 1906–1913. Over the years, more than a thousand children acquired education at the educational institution where by Andronyk Stepovych Kyiv Private Boys Gymnasium made its contribution to the growth of the number of educated youth of Kyiv region.

Key words: Andronyk Stepovych, Kyiv, Kyiv gymnasium, education, private gymnasium.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Кухто А., 2020

Відкрити в Києві на початку ХХ ст. приватний навчальний заклад формату гімназії було непростою справою. Це вимагало від засновника великих організаційних та управлінських зусиль, наполегливості і, найважливіше, розуміння важливості освіти для свого народу. Власне, значущість освіченої людини для Андроника Іоаникійовича Степовича (Дудки-Степовича, 1857–1935) завжди була основною мотивацією у боротьбі за доступ української молоді до навчання. Він не раз нехтував низкою урядових приписів, що обмежували права молодих людей на освіту, долав чимало викликів, аби в його закладі могли навчатися діти з бідних родин.

Справа, яку свого часу започаткував А. Степович, є надзвичайно важливою і залишається актуальною й нині, оскільки цікавим є досвід вченого, але, крім того, зазначене питання ще не досліджувалося ані українськими, ані зарубіжними вченими. Нами виявлено у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. 179, ф. Х) низку документів, що містять чимало інформації про створення та функціонування Київської приватної чоловічої гімназії А. Степовича. Окремі відомості про життя і діяльність фундатора віднаходимо практично лише в довідковій літературі різних років. Зокрема, це «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона» (Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, 1901. Т. 31А. С. 469–957), довідникове видання І.Ф. Павловського (Павловский И.Ф., 1912. 239 с.), «Енциклопедія українознавства» (Енциклопедія українознавства, 1976. Т. 8. С. 2800–3200), бібліографічний словник «Славяноведение в дореволюционной России» (Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь, 1979. 432 с.). Автором статті в «Українській радянській енциклопедії» була відома історикня О. Апанович, котра першою запровадила до наукового обігу архів А. Степовича, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України (Українська радянська енциклопедія, 1983. Т. 10. С. 531).

Варто відзначити, що питання історії освіти на українських землях в добу Російської імперії були предметом дослідження українських і російських істориків. Так, В.І. Милько вивчав історію гімназій українських міст кінця ХІХ — початку ХХ століть, але він не згадує про Київську приватну чоловічу гімназію А. Степовича, хоча вказує на те, що найбільша активізація розвитку мережі гімназій в українських містах припала на другу половину 1870-х — 1880-ті рр., а також десятиліття напередодні Першої світової війни. Власне, відкриття гімназії А. Степовича відбулося у другий період наймасовішого відкриття середніх навчальних закладів в українських містах (Милько В.І., 2017. С. 195–209). Загальну картину

гімназійної системи освіти в Російській імперії кінця ХІХ — початку ХХ ст. створено в статті В.В. Перцева (Перцев В.В., 2013. С. 1–7). Розвідка В.В. Перцева цікава особливо тим, що тут проаналізовано устава, за якими існували гімназії, охарактеризовано негативні та позитивні сторони приписів цих документів, проведено порівняння між випускниками реальних та класичних гімназій, вказано на умови праці, які надавала держава випускникам після закінчення навчання. Аби зрозуміти роль і обсяг роботи, що їй довелося виконувати А. Степовичу для створення гімназії, необхідно порівняти внесок окремих осіб у справу створення навчальних закладів. Зокрема, стаття О.А. Москаленко (Москаленко О.А., 2016. С. 119–124) висвітлює весь життєвий шлях та педагогічну діяльність українського історика, громадського та освітнього діяча Миколи Володимировича Стороженка, який упродовж 1909–1919 рр. був директором Першої Київської гімназії.

Переконані, що наша розвідка доповнить історію гімназійної освіти в Києві.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей діяльності Київської приватної чоловічої гімназії А.І. Степовича й окресленні внеску її фундатора й очільника у процес створення і функціонування навчального закладу.

Коли А. Степович замислився про відкриття власної приватної гімназії, за його плечима вже був чималий досвід адміністративної, педагогічної та наукової роботи. Ще з часів навчання А. Степовича оточували люди, від яких можна було перейняти цінні навички організаційної та дослідницької роботи. Як майбутній вчений він почав формуватися вже в Колегії Павла Галагана під впливом свого вчителя, відомого українського філолога П.Г. Житецького. Згодом суттєву роль у становленні наукових поглядів та інтересів А. Степовича відіграв професор О.О. Котляревський, під чийм керівництвом написав в Університеті Святого Володимира, навчаючись на історико-філологічному факультеті, дисертацію «Вацлав Болемир Небеский и значение его литературных трудов»¹.

Педагогічний досвід А. Степовича почав формуватися відразу після закінчення Київського університету. Спочатку він викладав російську мову й словесність в різних навчальних закладах Києва: Фундуклеївській жіночій гімназії, приватній гімназії Ващенко-Захарченко, Київському реальному та юнкерському училищах, замінюючи П. Житецького, котрий виїхав на два роки до Петербургу. Давав приватні уроки, а також під керівництвом вчителя військової

¹ ІР НБУВ (Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). Ф. Х. Степович А.І. Автобиографические данные. Спр. 6428-6429. Арк. 1.

гімназії Ю. Цветковського, члена старої української «Громади», викладав у невеликому приватному училищі, утримуваному ним.

Наприкінці 80-х років XIX ст. розпочалася управлінська діяльність А. Степовича. З 1888 р. він працював інспектором народних училищ, переважно чеських, у Волинській губернії. У 1893 р. А. Степович був запрошений Г. Галаганом на посаду директора колегії П. Галагана, що дало можливість звільнитися від турбот про матеріальні потреби для забезпечення великої сім'ї та викладати в Університеті й на Вищих вечірніх жіночих курсах, заснованих А.В. Жекуліною. Ось як він сам згадував про це: «Я мушу визнати, що цю честь прийняв я не без тривалих гірких роздумів, неминучих через важкість завдання і несприятливий для мене збіг обставин і умов. Рішення це, повторюю, я ухвалив не без тривалої боротьби, і боротьби важкої з самим собою, не без сильних вагань, бо тягар, який я взяв на себе, — далеко не такий зручний. Обов'язок любові та відданості до дорогого закладу, що виховав мене, змусили мене нарешті не тільки прийняти принадні для будь-якого сина нашої «*alma mater*» пропозиції..., але й присвятити всього себе, всі сили й здібності найвищому розквіту цього закладу...»².

У колегії П. Галагана А. Степович пройшов добрий вишкіл керівника навчальної установи. Цим досвідом він скористався у діяльності власної гімназії. З ініціативи А. Степовича в Колегії став виходити «Ежегодник Коллегии Павла Галагана», редактором і автором якого він був упродовж десяти років. Цьому виданню А. Степович приділяв окрему увагу. Він писав: «Будь-який середній навчальний заклад, що себе поважає, зобов'язаний не лише ознайомлювати суспільство через публікації з усіма обставинами власного внутрішнього життя, але й, наскільки можливо, розповідати ... й про літературно-педагогічну діяльність, аби показати, що особливий склад його не нидіє у бездіяльності застою, а, навпаки, сповнений прагнення вдосконалюватися як у справі чистої науки, так і в розробці навчально-виховних питань»³. Під керівництвом А. Степовича відбулося святкування 25-річчя Колегії, детально описане у відредагованому ним збірнику (Степович А.И., 1896. С. 109–147).

Багато чого А. Степович переніс з Колегії П. Галагана до свого закладу, адже тринадцятирічна праця на посаді директора Колегії залишила у професійній пам'яті А. Степовича багато корисних знань і практичних навичок. Так, А. Степович

особливо наполягав на якомога ширшому впровадженні індивідуального підходу в справі виховання і навчання юнацтва. Орієнтував вчителів на те, аби більше уваги звертали на опанування новітнього навчального матеріалу, який учні мали постійно засвоювати в класі під безпосереднім супроводом і керівництвом викладача. Безумовно, процес створення навчального закладу вимагав від організатора титанічних зусиль, починаючи від отримання урядового дозволу, пошуку приміщення і закінчуючи придбанням навчальних посібників для учнів і, власне, набором самих учнів.

Внаслідок здійснення значної організаційної та управлінської роботи 12 вересня 1906 р. відбулося відкриття Київської приватної чоловічої гімназії А. Степовича. На святі були присутні учні, багато батьків, весь колектив педагогів і, звичайно, засновник гімназії. Церемонію відкриття розпочав протоієрей Н.Є. Рибчинський, який відслужив молебень, після цього А. Степович оголосив гімназію відкритою. У вітальній промові А. Степович ознайомив учнів з навчально-виховним планом і регламентом нової школи. Попередньо, шляхом неодноразових переговорів з Головним управляючим Київського навчального округу, було вирішено питання про склад викладачів, на прохання батьків і за прикладом інших приватних київських гімназій запровадили гімназійну форму з відповідним гербом⁴.

На початках Київська приватна чоловіча гімназія мала один підготовчий та чотири звичайних класи. Через сім років, відповідно до навчально-виховних програм казенних урядових гімназій у 1909/1910 навчальному році, досягла повного восьмикласного складу. Перший випуск гімназії було здійснено в червні 1911 р., другий — у червні 1912 р. У 1913 р. відбувся третій випуск учнів, що склали повний гімназійний курс та отримали свідоцтва зрілості⁵. За першого випуску, у 1911 р., завершили повний курс гімназії 12 осіб, а в 1912 р. — 38 осіб⁶.

Гімназія розташовувалася у винайманий будівлі на вул. Велика Підвальна, 33. Вона займала кілька окремих приміщень та не могла похизуватися зручностями і бажаним простором, тому велися перемовини про зведення окремої будівлі, пристосованої для потреб такої установи⁷.

У гімназії було облаштовано бібліотеку, що складалася з двох відділів: основного, або

² ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України). Ф. 1475, оп. 1. Спр. 1737. Отчет о состоянии Коллегии Павла Галагана 1 октября 1879 — 4 мая 1893 гг. Арк. 20–22. (Тут і нижче — переклад автора статті з російського оригіналу).

³ Там само. Арк. 1.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 179. Спр. 167. Степович А.И. Докладная записка министру народного просвещения с ходатайством о предоставлении Гимназии Степовича прав правительственных гимназий. 15 июня 1908 г. Арк. 3 зв.

⁵ ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 6428–6429. Степович А.И. К истории среднего образования в России. Семилетие киевской А.И. Степовича гимназии. Арк. 7.

⁶ Там само. Арк. 31.

⁷ Там само. Арк. 8.

фундаментального, та учнівського. В основній бібліотеці знаходилося більше 2 тис. книг, в учнівській — більше 1 тис. Загалом в бібліотеці було приблизно 3 тис. томів, вартість яких оцінювалася у суму 3500–4000 руб. Також гімназія у своєму розпорядженні мала невелике сховище, де зберігалися навчальні посібники (150 книг).

Керівним органом було правління гімназії, яке очолював голова А. Степович. Він мав заступника М.Є. Фірсова. Помічником голови був Ф.О. Герасимов. Також до правління гімназії входив скарбник І.В. Борисенко, діловод А.А. Дмитрієвський. Звичайні члени правління: Н.Е. Рибчинський, С.С. Васіліади, П.В. Короткевич, Є.І. Киричинський. Працювала в гімназії також ревізійна комісія, до якої входили: В.І. Абрамович, С. Борисенко, П.Є. Константинов.

Для налагодження успішного навчального процесу керівництво гімназії чимало зусиль доклало щодо облаштування профільних кабінетів і забезпечення наочними засобами навчання. Наприклад, кабінет фізики у своєму розпорядженні мав 200 приладів на загальну суму понад 4500 руб. Серед них було багато новітніх на той час конструкцій: великий проєкційний ліхтар, сферичні і параболічні люстерка, Ньютонівське коло тощо. Для занять з географії гімназія мала 26 географічних карт, 16 картин і 1 глобус. Вартість цих навчальних матеріалів оцінювалася більш ніж у 300 руб. Для занять з природознавства у розпорядженні гімназії була мінералогічна колекція, 6 моделей здорової людини та 2 — хворої, 2 великих альбоми та багато іншого, загалом на суму понад 100 руб. Під час уроків з історії вчителі мали можливість використовувати 18 карт, вартість яких оцінювалася у 200 руб., 23 таблиці з різними схемами і розрахунками (вартість обладнання — 60 руб.). Для занять з малювання гімназія мала 5 різнопланових посібників (загальна вартість — понад 100 руб.). Серед предметів, що викладалися в гімназії, була космологія. Під час практичних робіт з космології використовували армілярну сферу, лунарій та глобус (вартість обладнання — понад 100 руб.).

У своєму розпорядженні гімназія, звичайно, мала чимало шкільних меблів. Серед них були парти, за якими могло розміститися 445 осіб, 24 шафи та етажерки, 20 столів, класні дошки, стінові годинники, набір м'яких меблів для вчительської кімнати, умивальник, а також портрети і картини (загальна вартість майна — 12000 руб.)⁸.

Багато уваги в закладі приділялося виховному процесу. А. Степович постійно акцентував увагу на тому, щоб учням прищеплювали навички поважного ставлення один до одного, до чужої власності, чесної і добросовісної роботи в школі як основу для вироблення такого ж ставлення

випускників гімназії в майбутньому до своєї службової та громадської діяльності. З Колегії П. Галагана була запозичена загальна постановка виховної справи у гімназії, система стипендій для створення надійної навчальної основи в кожному класі. Зокрема, оцінки за навчання виставлялися не щодня, а лише наприкінці навчального року. Втім, на прохання батьків, довелося запровадити щоденне атестування учнів уже з другого року існування гімназії.

У процесі заснування закладу брав активну участь попечитель Київського навчального округу та відомий ботанік-морфолог В.І. Беляєв, переконаний прихильник приватних учбових закладів, сам вихованець Московської приватної гімназії Креймана. На його глибоке переконання, забезпечення повної загальної середньої освіти в Російській імперії було непосильним завданням для уряду за своєю складністю і необхідністю чималих грошових витрат. Ця проблема, на його думку, могла бути благополучно вирішена лише за участю громадськості та за допомогою опікування приватними гімназіями з боку уряду. Такої думки було саме відомство Міністерства народної освіти. А. Степович, перебуваючи на посаді директора Колегії. П. Галагана, охоче і без остраху пішов назустріч пропозиції В.І. Беляєва, за авторитетними порадами якого уряд охоче надавав дозвіл на відкриття приватних гімназій з так званими «правами для учнів». Це був такий тип навчальних закладів, який не вимагає від держави витрат ані для облаштування навчального процесу, ані для виплати пенсії службовцям. У цих гімназіях вчителі не мали статусу службовців. У всьому іншому ніяких істотних відмінностей між приватними і державними гімназіями не було⁹.

На початку існування Київської приватної чоловічої гімназії справи просувалися достатньо успішно. Проте сувора дійсність вже через декілька років дала про себе знати настільки сильно, що засновник гімназії неодноразово пошкодував про те, що відгукнувся на пораду В.І. Беляєва і витратив стільки душевних сил і енергії, не кажучи вже про матеріальні кошти, на справу, яка врешті-решт завдала йому чимало непотрібних страждань і образу для самолюбства після 27 років чесної і добросовісної урядової служби у вищих, середніх і початкових закладах освіти.

Через три роки після відкриття гімназії низка циркулярів, розпоряджень і пояснень довели заклад до такого стану, при якому сама можливість існування гімназії ставилася під великий сумнів. Все розпочалося з гімназійної форми, яку через рік після відкриття закладу було заборонено навчальним округом. Ця обставина стала причиною першого виходу з гімназії значної кількості

⁸ Там само. Арк. 29.

⁹ Там само. Арк. 69.

учнів, переважно християн (300 осіб). Другою причиною відтоку учнів з закладу стали різні несприятливі для навчального закладу реформістські ідеї, що ширилися в суспільстві на той час. Особливо негативно відбилася на роботі гімназії застосування до випускників розпорядження про нові екстрені випробування не лише в усній, але й у письмовій формі. Раніше за циркулярним розпорядженням Міністерства народної освіти № 28365 від 23 листопада 1909 р. у пункті 3 зазначалося, що прикінцеві випробування для вихованців приватних гімназій мали бути розроблені «за новими мовами (правилами мовлення) і в тому вигляді, як ці випробування проводилися для абітурієнтів урядових гімназій»¹⁰, тобто лише в усній формі. Найгіршим було те, що про застосування нових правил оголосили не на початку навчального року, а вже перед самими іспитами, що поставило вчителів та учнів у безвихідне становище. Нез'ясованим залишилося питання про звільнення учнів 8 класів від випробувань з тих предметів і курсів, за які у них були відповідні свідоцтва державних або повноправних гімназій. Разом з тим існували циркуляри Київського учбового округу № 9464 від 18 травня 1907 р. і № 15680 від 12 квітня 1909 р., у яких дозволялося таке звільнення, але на приватні гімназії вони не завжди поширювалися через позицію керівництва округу.

Також доречно буде зауважити, що під час тривалого директорства в Колегії П. Галагана А. Степович планував спочатку відкрити не гімназію загального типу, а лише так звану «проколегію», тобто чотири початкових гімназійних класи з усім устроєм і порядками Колегії П. Галагана, де б готували вихованців до вступу в колегію. Проте відкриття такої закритої гімназії вимагало з боку засновника набагато більших матеріальних витрат і духовної енергії, ніж заснування звичайного навчального закладу на кшталт гімназії, до того ж без службових прав для учнів. Через це А. Степович відмовився від такої ідеї, хоча це більше задовольняло засновника¹¹.

Гімназія була створена виключно на приватні кошти А. Степовича та існувала головним чином на кошти, що збиралися з учнів за право навчатися, і частково на ті кошти, не дуже значні, що надходили від заснованого в гімназії Товариства допомоги нужденним учням. Це Товариство, за статутом Міністерства внутрішніх справ, було відкрито у 1908 році. Фінансування з боку Товариства складалося з членських внесків не менше 3 руб. на рік і одноразовим пожертвуванням приватних осіб. У 1913 р. Товариство налічувало всього 25 осіб (крім викладачів), що в порівнянні з першими 2–3 роками його існування було незначним.

¹⁰ Там само. Арк. 70.

¹¹ Там само. Арк. 6.

Протягом 5-річного існування Товариства до гімназії надійшло членських внесків і пожертвувань всього на 10 650 руб. 90 коп. Але найбільш суттєва матеріальна допомога учням була надана самими засновниками гімназії. Також учні з малозабезпечених родин (християнських) повністю звільнялися від плати за навчання, а частина учнів заробувалася до закладу на пільгових умовах.

Таким чином, за семирічний період існування гімназії тут щорічно безкоштовно навчалася 40–50 учнів і 60–70 на пільгових умовах¹². Також було розроблено систему матеріальної допомоги, що йшла на видачу стипендій малозабезпеченим учням та одноразову допомогу нужденним учням¹³. Родини, які навчали своїх дітей без пільг, за рік сплачували наступні кошти: у підготовчих класах — 80 руб.; у 1, 2 і 3 класах — 150 руб.; у 4, 5, 6, 7 і 8 класах — 200 руб.¹⁴.

Навчально-виховний процес в гімназії був побудований за віковим принципом. Усі учні поділялися на 3 вікові групи: старша (6–8 кл.), середня (4–5 кл.), початкова (1–3 кл.). Кожна з груп розташовувалася в окремому приміщенні. У кожному приміщенні щодня чергував класний вихователь з постійним помічником, котрий зобов'язаний був наглядати за поведінкою учнів і за потреби мав здійснював виховні бесіди з хлопцями. Кожне приміщення мало свої роздягальні, вбиральні, свого духівника, кімнати для зібрань. Також скрізь був свій буфет, де учні могли придбати гарячі та холодні сніданки, молоко, чай, ягоди тощо. Ціни на всі продукти були дуже помірні, оскільки власник буфету не платив жодних податків, від нього вимагалася лише сумлінна доставка недорогих харчів у заклад. Свіжість продуктів час від часу засвідчувалася гімназійним лікарем¹⁵.

Також у гімназії завжди перебував викладач, виконуючий обов'язки інспектора. Цій особі було доручено здійснювати загальний нагляд за всіма вихованцями гімназії. Інспектор стежив і за діями класних вихователів та їх помічників. Недоліком гімназії була відсутність форменого одягу, що позбавляло вихователів гімназії можливості наглядати за вихованцями поза гімназією. На момент заснування гімназії попечитель Київського навчального округу висловлював згоду на те, щоб за прикладом деяких з місцевих приватних гімназій користуватися загально прийнятими форменими строями з відповідним гербом. З часу існування і понад рік в гімназії А. Степовича учні мали форму. Проте 23 вересня 1907 р. надійшов припис округу № 23962, який вимагав негайно припинити використання учнівської форми, загальної для всіх, а до 1-го січня

¹² Там само. Арк. 8.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. Арк. 7.

¹⁵ Там само. Арк. 25.

1908 р. — будь-якого форменого одягу взагалі, мотивуючи тим, що вихованцям приватних гімназій за законом не призначено мати форму.

Такі вимоги, до того ж виголошені до невідкладного виконання серед навчального року, надзвичайно схвилювали батьків, боляче були сприйняті учнями. Останні відчували себе без вини винуватими, немов їх розжалували, й були щиро і глибоко ображеними¹⁶. Форма для учнів гімназій була елементом гідності та статусу, не кажучи вже про економічну складову справи. Нові витрати на переробку форменого одягу та інші затрати відчутно вдарили по кишені, що викликало природне невдоволення батьків й учнів. Із заборонаю носити форму учні втратили право на користування пільговим тарифом на проїзд у міському транспорті. Батьки небезпідставно вважали питання про форму суттєвою проблемою, що обмежувала права гімназії. Батьків важко було переконати в тому, що навчальний заклад, навіть і після заборони гімназійних строїв, залишається гімназією, що права, даровані урядом, є непорушними. Батьки були щиро переконані, що коли відібрали форму, то можуть відібрати й інші привілеї. Виходячи з цієї скрутною ситуації, А. Степович звернувся до попечителя навчального округу з проханням про те, аби дозволити учням доношувати форму до кінця навчального року, за умови, якщо не можна скасувати розпорядження. До цього прохання дослухалися. Проте згодом навчальний округ відмовив у ввідрядженні свого представника на підсумкові іспити за курс 4-х і 6-х класів, що вчергове зашкодило престижу гімназії¹⁷.

Важливим показником діяльності гімназії А. Степовича була успішність навчання її учнів. Аналіз класних журналів дозволяє зробити висновок, що загалом учні мали середній рівень успішності. Таку ситуацію можна пояснити кількома факторами. До гімназії А. Степовича приходили, зазвичай, учні із середнім рівнем знань. Ті, котрі мали високі оцінки, поступали до державних гімназій. Другий чинник, що вплинув на статистику успішності, — високі вимоги викладачів до знань учнів. Ця обставина була викликана функціонуванням стипендіальної системи. Завдяки запровадженню стипендій існувала група добре підготовлених учнів, які за безкоштовне навчання мали служити прикладом для інших учнів класу¹⁸.

А. Степович ставив за мету виплатити максимально можливу кількість стипендій, аби «посилити кадри російської інтелігенції припливом нових свіжих сил з народу шляхом надання більш здатним і працьовитим його синам можливості проходити безкоштовно курс середньої школи

і таким чином потрапляти в університет та інші вищі навчальні заклади»¹⁹. За клопотання доглядачів і завідувачів двокласних і однокласних міських училищ в гімназію щорічно приймалися на стипендію декілька кращих з найбідніших учнів, котрі закінчили ці училища. Особливо багато учнів приходило з найближчого до гімназії Терещенківського училища. Такі учні ставали міцною основою в кожному класі та прикладом для інших. Свою стипендію вони отримували цілком заслужено.

З часу заснування гімназії і впродовж семи перших років (1906–1913) кількість учнів щорічно збільшувалася, за винятком 1910–1911 рр. Так, у 1906/1907 навчальному році було 205 осіб, у 1907/1908 — 318, у 1908/1909 — 410, у 1909/1910 — 440, у 1910/1911 — 412, у 1911/1912 — 365, у 1912/1913 — 357 осіб²⁰. Ці кількісні показники є додатковим свідченням успішної діяльності Київської приватної гімназії А. Степовича, яка попри всі перепони робила свою справу — давала освіту для української молоді.

Чергові проблеми для гімназії створили реформи осені 1906 р. Зокрема, циркулярне розпорядження попечителя Київського навчального округу № 22610 від 5-го листопада 1906 р. вимагало від приватних гімназій надіслати подання про призначення викладачів не пізніше 15-го серпня, «причому до отримання згоди навчального керівництва ніхто не повинен бути допущений до виконання службових обов'язків»²¹. Раніше, тобто за часів попередника попечителя округу В.І. Беляєва, таких обмежень не існувало. Тепер, з листопада 1906 р., директори приватних гімназій до отримання відповідного розпорядження від округу не мали права допустити до виконання викладацьких обов'язків не лише осіб, котрі щойно прибули до округу, але й тих, які вже працювали в окрузі та мали необхідні документи. Завдяки цьому нововведенню тижні, а той місяці гімназія залишалася без викладачів, оскільки збір нових довідок і атестацій розтягувався надовго.

Сама можливість призначити до 15-го серпня якісний особовий склад викладачів приватної гімназії ставилася під сумнів. Кількість учнів (і класів), а відповідно з цим і число викладачів, визначалися лише на 1-ше вересня, оскільки вступні випробування у цих закладах відбувалися зазвичай в кінці серпня, тобто після іспитів до повноправних гімназій. Через цей циркуляр доводилося обирати між двома однаково згубними шляхами: або не виконувати розпорядження і ставити

¹⁹ Там само. Арк. 25.

²⁰ Там само. Арк. 26.

²¹ ІР НБУВ. Ф. 179. Спр. 167. Степович А.И. Докладная записка министру народного просвещения с ходатайством о предоставлении Гимназии Степовича прав правительственных гимназий. 15 июня 1908 г. Арк. 5-5 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 7 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 71.

¹⁸ Там само. Арк. 24.

під удар школи, або суворо виконувати розпорядження і, як наслідок, понизити необхідний рівень її статусу, відхилитися від навчальних програм, дискредитувати навчальний заклад в очах батьків і місцевого керівництва²².

26-го березня 1907 р. до гімназії надійшло чергове роз'яснення Міністерства народної освіти № 6891, згідно з яким вихованці приватної гімназії, котрі закінчили повний 8-річний курс, мали право вступати до університету і користуватися пільгами щодо військової повинності, а учні, що вчилися в інших класах, ніякими правами користуватися не могли. Таким чином, вихованці приватних гімназій, котрі змушені були через різні життєві обставини, наприклад, якщо батьки вирішили переїхати в інший населений пункт, обмежитися закінченням 4-х або 6-ти класів, позбавлялися багатьох пільг, якими користувалися учні державних гімназій. До розпорядження Міністерства народної освіти за № 6891 учні приватних гімназій вільно переводилися без іспитів у відповідні класи державних гімназій. Тепер такі переходи стали неможливими. Отже, до закінчення повного курсу гімназії приватного типу вихованці позбавлялися майже всіх прав і пільг, якими користувалися до розпорядження № 6891. Наслідком таких обмежень прав учнів стало те, що гімназію залишали багато учнів, особливо християнського віросповідання, та скоротилося, у порівнянні з попередніми роками, число вступників, знову ж таки — християн²³.

До розпорядження № 6891 можливість і правомірність переходу без іспитів з гімназії А. Степовича до державних закладів забезпечувалися пунктом 1 дозвільного свідоцтва, який вимагав, «щоб програми Вашого закладу були не нижче програм відповідних йому класів державних чоловічих гімназій». За умови забезпечення цієї вимоги, не було об'єктивних причин вважати вихованців гімназії незрілими для переходу без іспитів у відповідні класи державних шкіл, оскільки вихованців визнавали підготовленими для університетів²⁴.

Гімназія А. Степовича нерідко потерпала від надмірної уваги регіонального начальства. Крім самого попечителя округу, не менш прискіпливим до гімназії був помічник попечителя (всупереч закону, але в силу усталеного звичаю), округні інспектори, а також професори університетів, які час від часу запрошувалися для ревізій. А. Степович неодноразово зауважував, що, крім прямих начальників над гімназією і її директором, нерідко навчальний заклад перевіряв керівник канцелярії попечителя навчального округу, котрий дошкуляв гімназії інколи більше, ніж сам

попечитель. Учні гімназії неодноразово ставали свідками приниження директора чи викладачів гімназії з боку чисельних інспекторів (Степович А.И., 2012. С. 139).

У 1910/1911 навчальному році кількість учнів дещо зменшилась, що пояснюється новим циркуляром Міністра Народної Освіти 1910 р., що вимагав точного дотримання відсоткової норми щодо учнів єврейського походження (90 % християн і 10% євреїв). Унаслідок цього розпорядження до підготовчих класів не дозволялося зараховувати осіб юдейського віросповідання понад встановлену законом квоту, навіть на платній основі, чим суттєво обмежувалося фінансове забезпечення школи, а отже, й можливість гімназії безкоштовно навчати дітей з незаможних християнських родин. У середні класи у 1910/1911 навчальному році вступило всього 52 учня, у тому числі 5 євреїв, що складало 10% від загальної кількості.

На зменшення кількості учнів також впливав ще один критерій — віковий. До гімназії не можна було зараховувати понад встановлений відсоток тих осіб, котрі переросли граничний для навчання вік. Такі переростки зустрічалися, як правило, у християнських родинах і рідше — в іудейських. В останні роки існування гімназії відсоток учнів, котрі не відповідали віковій категорії, дорівнював нулю. Утім, прийом учнів, котрі переросли граничний вік, набагато частіше дозволялося Навчальним округом, ніж заборонялося²⁵. Як згадував сам А. Степович: «Справа в тому, що навчальному округу не до вподоби склад учнів гімназії, бо серед них багато євреїв. Християни приймалися і приймаються мною перш за все, тільки б вони задовольняли мінімальним екзаменаційним вимогам, і лише після цього місця, на які не потрапили християни, надаються євреям. З іншого боку, серед християн багато незаможних дітей. Таким чином, не заради невдоволення, а лише для зміцнення і підтримки нашої гімназії довелося зараховувати тимчасово більше євреїв, ніж це прописано в циркулярі, внаслідок чого школа мала можливість навчати безкоштовно, але невелику кількість християн. Нарешті, деякому зменшенню числа учнів сприяло відкриття священиком М.О. Стельмашенко повноправної гімназії лише для дітей християн»²⁶. Після цього кількість християн в гімназії А. Степовича почала суттєво зменшуватися, а це призвело до скорочення чисельності євреїв, що відбилося на матеріальному становищі школи й забезпеченні учнів стипендіями.

²⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 6428-6429. Степович А.И. К истории среднего образования в России. Арк. 27.

²⁶ ІР НБУВ. Ф. 179. Спр. 167. Степович А.И. Докладная записка министру народного просвещения. 15 июня 1908 г. Арк. 1–2.

²² Там само. Арк. 6.

²³ Там само. Арк. 4 зв.

²⁴ Там само. Арк. 5.

Проте аналіз співвідношення кількості учнів за віросповіданням у 1912/1913 навчальному році демонструє, що в гімназії А. Степовича не дотримувалися циркулярні норми щодо навчання християн і дітей інших віросповідань. Як-от: у 1 класі було 20 християн, 1 єврей; у 2 класі — 29 християн і 3 єврея; у 3 класі — 20 християн і 18 євреїв; у 4 класі — 13 християн і 27 євреїв; у 5-А класі — 13 християн, 25 євреїв та 1 мусульманин; у 5-Б класі — 13 християн і 6 євреїв; у 6-А класі — 15 християн, 19 євреїв; у 6-Б класі — 9 християн і 24 євреї; у 7 класі — 15 християн і 17 євреїв; у 8-А класі — 13 християн і 27 євреїв; у 8-Б класі — 11 християн і 11 євреїв²⁷. Отже, загалом у школі навчалось 357 учнів, серед яких 178 — християни, 178 — євреї і 1 — мусульманин. На таке порушення А. Степович йшов, аби покращити фінансове становище закладу й мати змогу більшої кількості малозабезпечених учнів виплачувати стипендії.

Серед факторів, що негативно впливали на розвиток гімназії, була заборона видачі вихованцям кишенькових учнівських квитків, що позбавляло учнів можливості користуватися пільговими тарифами. Тиску зазнавали й викладачі, котрих переслідували за їхні ідеологічні переконання. Влада насамперед цькувала педагогів, котрі сповідували ліві погляди (Степович А.И. 2012. С. 138).

Учні гімназії А. Степовича мали різноманітне і насичене дозвілля. Вони грали у футбол та мали свою команду, яка виступала на змаганнях²⁸, брали участь у презентаціях нових видань, святкуванні різних пам'ятних дат та подій, на яких з урочистими промовами виступали гості та викладачі гімназії. Зазвичай напередодні події викладачі історії чи словесності, інколи класні вихователі знайомили учнів зі змістом майбутнього святкування, аби діти були добре підготовлені до відповідного заходу, що, як правило, улаштовували після молебну. Свого часу в гімназії провели урочистості до 100-річчя Полтавської битви, 50-річчя визволення селян з кріпацтва, 300-річчя смерті святителя Гермогена, 100-річчя Вітчизняної війни 1812 року, 50-річчя смерті М. Гоголя, 200-річчя з дня народження М. Ломоносова, 300-річчя Царського дому Романових. Відзначалися, хоча і скромніше, й інші події, такі, як 100-річчя з дня народження письменника І. Гончарова, композитора М. Глінки, О. Даргомижського. Особливо урочисто були відсвятковані 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. і 300-річчя Царського дому Романових. До таких заходів гімназію святково прикрашали та оздоблювали ілюмінацією. До речі, коли в Києві

²⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 6428-6429. Степович А.И. К истории среднего образования в России. Арк. 65.

²⁸ Там само. Арк. 13.

останній раз перебував П.А. Столипін, гімназія теж мала святковий вигляд. Вбивство прем'єр-міністра 18 вересня 1911 р. боляче сприйняли учні та вчителі навчального закладу. У гімназії за загиблєм пройшов молебен та було зібрано значну суму коштів для встановлення пам'ятника П.А. Столипіну²⁹.

1910 року в гімназії почав функціонувати літературно-науковий гурток для учнів 5-го класу. Він мав свій статут, у якому регламентувалися всі напрями його діяльності. Зокрема, зі статуту ми дізнаємося, що створення літературно-наукового гуртка мало на меті: а) сприяти всіма силами розумовому розвитку учнів, для чого кожні 2 тижні видавалися літературно-наукові журнали, у створенні яких брали участь усі члени гуртка; б) кошти від продажу видання перераховували на користь малозабезпечених учнів класу, тобто купували необхідний одяг і навчальні посібники; в) сприяти дотриманню порядку й тиші в класах; г) залучати до гуртка всіх бажаючих учнів класу. Відповідно до статуту члени гуртка мали підтримувати й допомагати товаришам у навчанні, також могли проводити уроки, якщо на це був дозвіл директора гімназії.

Кошти на видання журналу літературно-наукового гуртка надходили від добровільних пожертв його членів і коштів за продаж самого журналу. Видавали й учнівський журнал, у якому кожний член гуртка міг друкувати свої оповідання, вірші, статі, замітки, загадки, ребуси, анекдоти тощо. Під заборонаю були матеріали, що стосувалися перебігу політичних подій.

Співробітникам журналу видавалися членські квитки з правилами, за недотримання яких член гуртка міг бути виключений з числа співробітників. Члени гуртка мали приносити свої рукописи в призначений редакцією термін, писати на білому папері, чітко і виразно, не ускладнювати редактора всякою «нісенітницею»³⁰.

Отже, заснувавши Київську приватну чоловічу гімназію, А. Степович намагався поліпшити освітній рівень молоді в регіоні. Особливі зусилля спрямовувалися на залучення до освітнього процесу дітей із малозабезпечених родин. Реалізуючи цей задум, йому доводилося долати чимало організаційних, адміністративних, матеріальних та інших перепон. Серед важливих завдань, що ставила перед собою гімназія, було впровадження самоврядування в закладі на рівні викладачів і учнів. Проте жорстка й непослідовна

²⁹ ІР НБУВ. Ф. 179. Спр. 167. Степович А.И. Докладная записка министру народного просвещения. 15 июня 1908 г. Арк. 30–31.

³⁰ ІР НБУВ. Ф. 179. Спр. 208. Степович А.И. Устав литературно-научного кружка учеников 5 класса Гимназии Степовича. Арк. 2–3.

політика Міністерства народної освіти не тільки не дозволяла це зробити, але й забороняла будь-яку самостійність для приватних навчальних закладів. Окрім цього, з кожним роком Київська приватна гімназія А. Степовича позбавлялася низки привілеїв, якими користувалися схожі казенні заклади, що унеможливлювало роботу гімназії. Керівництво й співробітники Київського

навчального округу своїми запізнілими розпорядженнями, прискіпливими перевітками довели гімназію майже до повного знищення. Внаслідок цього гімназія проіснувала з 1906 до 1913 р. За ці роки в навчальному закладі здобувало освіту більше тисячі дітей. Тим самим приватна гімназія А. Степовича сприяла зростанню чисельності освіченої молоді Київщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія українознавства. Словникова частина; під ред. В.М. Кубійовича. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. Т. 8. С. 2800–3200. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii234.htm>.
2. Милько В.І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 26. С. 195–209. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/124863/15-Mylko.pdf?sequence=1>.
3. Москаленко О.А. Штрихи до соціокультурного портрета педагогів київських гімназій: Микола Володимирович Стороженко. *Вісник Київського університету ім. Б. Грінченка.* 2016. № 3(131). С. 119–124.
4. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава. Типо-литография преимников Дохмана. Полтава, 1912. 239 с. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/kniga-pamyati/kniga-pamyati-i-skorbi/kniga-pamyati-tom-9?id=3575#191>.
5. Перцев В.В. Гимназическое образование в дореволюционной России: вторая половина XIX — начало XX века. *Концепт.* 2013. № 1. С. 1–7.
6. Роенко С.О. «Журнал Министерства народного просвещения» — важливе джерело дослідження розвитку шкільної приватної освіти. *Педагогічний дискурс.* 2013. Вип. 15 (жовтень). С. 604–610. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=peddysk_2013_15_123.
7. Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь / Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики; редкол.: С.Б. Бернштейн, А.Н. Горяинов [и др.]. М. : Издательство «Наука», 1979. 432 с. URL: http://inslav.ru/images/stories/pdf/1979_Slav%27anovedenie_v_dorevol%27ucionnoj_Rossii.pdf.
8. Степович А.И. Итоги 25-летия жизни и деятельности Коллегии Павла Галагана в Киеве. 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве. К., 1896. С. 109–147.
9. Степович А.И. К вопросу о положении частной средней школы (Публікація Андрія Литвина). *Історико-педагогічний альманах.* 2012. Вип. 2. С. 137–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ira_2012_2_29.
10. Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / Голов. редкол.: М.П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1983. Т. 10. 543 с.
11. Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. 86 тт. СПб., 1901. Т. 31А (62). С. 469–957. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/>.

REFERENCES

1. Bazhan, M. P. (Ed.). (1983). *Ukrainska radianska entsyklopediia: [v 12 t.]*. (Vol. 10), Kyiv [in Ukrainian].
2. Bernshtein, S. B., Goryainov, A. N. (Eds.). (1979). *Slavianovedenie v dorevolutsionnoi Rossii*. Moskva: "Nauka" [in Russian].
http://inslav.ru/images/stories/pdf/1979_Slav%27anovedenie_v_dorevol%27ucionnoj_Rossii.pdf
3. Brokgauz, F. A., Efron I. A. (Eds.). (1901). *Entsiklopedicheskii Slovar*. (Vol. 31A (62)). Sankt-Peterburg [in Russian].
<http://www.vehi.net/brokgauz/>
4. Kubiiiovych, V. M. (Ed.). (1976). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna*. (Vol. 8). Paryzh, Niu-York: Molode zhyttia [in Ukrainian].
<http://litopys.org.ua/encycl/euii234.htm>
5. Moskalenko, O. A. (2016). *Shtrykhy do sotsiokulturnoho portreta pedahohiv kyivskykh himnazii: Mykola Volodymyrovych Storozhenko*. *Visnyk Kyivskoho universytetu im. B. Hrinchenka*, 3 (131), 119–124. [in Ukrainian].

6. Mylko, V. I. (2017). Himnazii ukrainskykh mist u period modernizatsii Rossiiskoi imperii (kinets XIX — pochatok XX st.). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 26, 195–209 [in Ukrainian].
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/124863/15-Mylko.pdf?sequence=1>
7. Pavlovskii, I. F. (1912). Kratkii biograficheskii slovar uchenykh i pisatelei Poltavskoi gubernii s poloviny XVIII veka. Poltava [in Russian].
<http://histpol.pl.ua/ru/kniga-pamyati/kniga-pamyati-i-skorbi/kniga-pamyati-tom-9?id=3575#191>
8. Pertsev, V. V. (2013). Gimnazicheskoe obrazovanie v dorevoliutsionnoi Rossii: vtoraiia polovina XIX — nachalo XX veka. *Kontsept*, 1–7 [in Russian].
9. Roienko, S. O. (2013). “Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia”— vazhlyve dzherelo doslidzhennia rozvytku shkilnoi pryvatnoi osvity. *Pedahohichnyi dyskurs*, 15, 604–610 [in Ukrainian].
http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=peddysk_2013_15_123
10. Stepovich, A. I. (1896). Itogi 25-letii zhizni i deiatelnosti Kollegii Pavla Galagana v Kieve. In A. I. Stepovich (Ed). *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve* (pp. 109–147). Kiev [in Russian].
11. Stepovich, A. I. (2012). K voprosu o polozhenii chastnoi srednei shkoly (A. Litvin, Comp). *Istoryko-pedahohichnyi almanakh*, 2, 137–139 [in Russian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2012_2_29

Дата надходження статті до редакції: 20.06.2020.

Олег Іванюк
ORCID iD 0000-0001-6750-5423
Яна Мартьянова
ORCID iD 000-0002-2570-9898

УДК 94(477-25)“1906/1910”: [338.4+352.07]:050
DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.2

ІНФРАСТРУКТУРНІ ПРОЄКТИ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ У 1906–1910 рр.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИКИ

У статті розглядаються інфраструктурні проєкти Київської міської думи, які реалізовувалися упродовж 1906–1910 рр. Особливу увагу приділено найбільш амбітним програмам, які сприяли трансформаційним процесам у міському просторі, зокрема розбудові каналізації, системи міського транспорту, облаштуванню вулиць. Встановлено, що задекларований у передвиборчих програмах принцип розвитку не лише центру, але й околиць Києва, зрештою, зазнав фіаско. Анонсовані міською думою інфраструктурні проєкти часом не враховували фінансові можливості міста, традиційну для імперії бюрократичну тяганину, лобізм і вплив бізнесу на ухвалення рішень. Найінформативнішим джерелом, що дозволяє детально й доволі образно висвітлювати процес ухвалення рішень і основні етапи реалізації проєктів є київські періодичні видання, зокрема «Киевлянин», «Громадська думка», «Рада».

Ключові слова: Київська міська дума, гласні, інфраструктурні проєкти, міський транспорт, забудова.

Ivaniuk Oleh,
Yana Martianova

INFRASTRUCTURE PROJECTS OF THE KYIV CITY DUMA IN 1906–1910s: ACCORDING TO THE MATERIALS OF PERIODICALS

The article reviews the infrastructure projects of the Kyiv City Duma, which were implemented during 1906–1910s. Special attention is paid to the most ambitious programs: the development of sewers, public transport, arrangement of the streets, which contributed to the transformation processes in urban space. It has been established that the principle of development of not only the downtown, but also Kyiv suburbs, declared in the election programs, ultimately failed. The infrastructure projects announced by the City Council sometimes did not take into account the financial capabilities of the city, the bureaucratic red tape inherent in the Empire, lobbying and the influence of business on decision-making. The political struggle, the low level of technical awareness of the voters, the dishonesty and indifference of some of the elected officials to the performance of duties, which were transformed into non-attendance and frequent disruption of meetings, significantly slowed down their implementation. The most informative source, which allows to cover in detail and quite emotionally the decision-making process and the main stages of implementation of infrastructure projects are Kyiv periodicals — “Kyivlianyin”, “Hromadska Dumka”, “Rada”, in particular.

Key words: Kyiv City Duma, voters, infrastructure projects, city transport, buildings.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020
© Іванюк О., Мартьянова Я., 2020

Результатом виборів 1906 року в Києві стало формування нового складу гласних міської думи. Переконливу перемогу їй більшість отримали «новодумці». У своїй передвиборчій програмі вони обіцяли швидкими темпами розвивати околиці та передмістя Києва, сприяти створенню там осередків культури, покращувати санітарне й медичне забезпечення, реалізувати інфраструктурні проєкти, зокрема будівництво каналізації й трамвайних колій, тротуарів і покращення освітлення

вулиць (Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг., 1910. С. 3).

Упродовж каденції думи територія Києва постійно зростала за рахунок передмість. До його меж увійшли: Забайков'я (питання про включення розглядалося 19–26 лютого 1908 р.); Паньківська дача (22–29 вересня 1908 р., відчужено на користь міста), Політехнічний інститут, Казенні дачі, с. Шулявки тощо (7 жовтня 1908 р.) (Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг., 1910. С. 9). Збільшення території

та приріст населення спонукали місцеве самоврядування до розвитку міської інфраструктури.

Упродовж ХХ — на початку ХХІ ст. було реалізовано кілька наукових розвідок, що стосувалися Київської міської думи. Одним з перших аналіз її діяльності здійснив гласний Ф. Ясногурський (Ясногурський Ф.Н., 1910). Маючи, через політичні переконання, дещо заангажований погляд, він зафіксував перелік інфраструктурних проєктів і шляхи їх реалізації. Особливості забудови міста і проблеми, пов'язані із його зростанням, розглядали Б. Єрофалов, Ж. Серга (Єрофалов Б., 2006. С. 47–54; Серга Ж.І., 2011. С. 68–77). Діяльність Київської міської думи зокрема й упродовж 1906–1910 рр. досліджував Ю. Глизь (Глизь Ю.І., 2019).

Метою розвідки є аналіз висвітлення київськими газетами реалізації Київською міською думою інфраструктурних проєктів упродовж 1906–1910 рр.

Одним із найбільш амбіційних проєктів міської думи скликання 1906–1910 рр. стала модернізація та розширення системи каналізації. Його нагальність визначалася незадовільним санітарним станом (забруднення сміттям з організованих і стихійних звалищ, зокрема звалище на вул. Межигірській на ділянці уздовж двох кварталів та з каналізаційними нечистотами ґрунтових вод і річок Либідь і Дніпро), який безпосередньо впливав на епідемічну ситуацію у місті.

Розгляд питання про розбудову каналізації дума розпочала 29 грудня 1906 р. (Зібрання. Рада, 1906. № 90). Після тривалого обговорення і звичних політичних суперечок між гласними проєкт було схвалено. Він передбачав купівлю земель і облаштування відстійників у с. Віта Литовська, обов'язкове хімічне очищення води, що має спрямовуватися в Дніпро нижче за течією від міста, спорудження нових колекторів тощо (Заседание думы. Киевлянин, 1907. № 172). Роботи мали бути завершені упродовж двох будівельних сезонів. Але лише на отримання дозволу на реалізацію проєкту дума витратила майже півроку. Бюрократична тяганина була типовим явищем для імперських державних структур. Медична рада, що діяла при Міністерстві внутрішніх справ, надала дозвіл лише 22 червня 1907 р.

У процесі очікування дума перейшла до обговорення шляхів реалізації проєкту. Місто не мало достатньо коштів, щоб профінансувати розбудову каналізації. Інженер С. Печковський запропонував віддати проєкт у концесію і утворити для цього акціонерне товариство (К расширение городской канализации. Киевлянин, 1907. № 184). Частина гласних ставили під сумнів якість робіт, бо, не без підстав, вважала, що підрядники будуть дбати лише про їхнє здешевлення і байдуже поставляться до санітарних вимог. Вони також наполягали на спорудженні додаткових

колекторів на річках Либідь, Скоморох і на Подолі (Заседание думы. Киевлянин, 1907. № 189). Зрештою, пропозиція інженера С. Печковського не була прийнята. Дума вирішила провести тендер, знайти підрядників і реалізувати проєкт за рахунок міського бюджету.

Незважаючи на те що дозвіл було отримано влітку, проєкт актуалізувався лише восени 1907 р. Поштовхом до нових дискусій і дій стало звернення до міського голови гласного Ф. Бурчака. У своїй заяві від 29 вересня він окреслив стан санітарії у Києві і наголосив на появі випадків холери, які додалися до епідемії скарлатини й тифу. Причина, на думку гласного, полягала у тому, що у Дніпро, вище від міста, скидаються нечистоти з каналізації. З річки вже забруднена вода потрапляла до водогону і зрештою до помешкань киян (Заявление члена управы Ф.С. Бурчака. Киевлянин, 1907. № 273).

15 жовтня 1907 р. відбулося ініційоване головним медичним інспектором Л. Малиновським позачергове засідання думи. Він наголосив, що санітарний стан у місті жахливий, а водогін і каналізація — це, швидше, бутафорія. Необхідно кардинально реформувати обидві системи, а також забезпечити Київ артезіанською водою (Экстренное совещание по водопроводному и канализационному вопросу. Киевлянин, 1907. № 287). Обидві доповіді сприяли активізації дій щодо пришвидшення розробки проєкту й проведення тендера на виконання робіт.

У 1908 р. у пресі спалахнув скандал, пов'язаний з діяльністю думи. Газети «Киевская мысль» і «Последние новости» звинуватили її у розтраті на каналізацію 300–400 тис. руб. і закликали владу притягти до кримінальної відповідальності увесь склад гласних. На захист думи та її рішень виступив інженер В. Демченко. Він припустив, що підрядники, котрі вибули з конкурсу, звернулися до ліберальних газет і розгорнули кампанію з дискредитації думи. У газеті «Киевлянин» В. Демченко опублікував статтю, де докладно роз'яснив містянам подробиці прийняття рішень. За його твердженням, проєкт думи був значною мірою рамковим, а не технічним документом. Зокрема, були відсутні: план проведення робіт, докладні геологічні розрізи, не вказувалося, де саме мають пройти колектори. На усунення цих недоліків знадобилися час і кошти. Так само інженер описав і тендерні перегони. На конкурс надійшло майже 100 заявок від підрядників, але врешті-решт в ньому взяли участь лише четверо з них. Інші або не з'явилися, або надіслали критичні зауваження щодо проєкту. Підрядники запропонували різні матеріали, зокрема чавун, бетон, кераміку, й різні методи виконання робіт. Оскільки далеко не всі гласні розумілися на технічних деталях поданих заявок, то міський голова долучив до розгляду питання експертів. Більшість з них,

а саме А. Абрагамсон¹, О. Термен², М. Артем'єв³, В. Безсмертний⁴, висловилися за використання для будівництва каналізації чавуну. Після спільних засідань з експертами гласні більшістю голосів таємним волевиявленням обрали підрядника, який гарантував якість матеріалу й довговічність використання каналізації. І дійсно, його пропозиція була на 300 тис. дорожчою від запланованої. Також підрядник зобов'язувався виконати роботи у найкоротші терміни й гарантував, що, окрім вже заявлених, ані додаткових робіт, ані витрат не буде. Тому В. Демченко мав надію, що й кияни, вивчивши питання, зрозуміють правильність рішення гласних (Демченко В.Я., 1908).

Публікації викликали у думі чергову хвилю суперечок, у яких поєдналися лобізм і політика. Водночас зміст питання залишався поза увагою гласних. На поверненні до розгляду питання й ухваленні рішення на користь будівництва бетонного колектора наполягав В. Бражников. Вкотре був змушений йому опонувати інженер В. Демченко. Він наводив приклад Варшави, де термін експлуатації схожої споруди становив лише 5–6 років.

Частина гласних взагалі не бажала обговорювати ані фінанси, ані терміни, ані матеріали. Вони наполягали на необхідності з'ясування причетних до скандальних публікацій і зверненні до міського голови щодо їх судового переслідування. У цій дискусії гласний Н. Ярошевський наголошував, що преса має право на критику. Але у відповідь Ф. Бржозовський стверджував, що наклеп має переслідуватися, навіть якщо це публікація у пресі. Зрештою, голосувалося два питання: підтвердження результатів тендеру (52 гласних — «за») і початок судового переслідування авторів публікацій (45 осіб — «за», 17 — «проти»). Газетний скандал і суперечки в думі призвели до відставки, за власним бажанням, голови каналізаційної комісії О. Кіха.

Але це не зупинило просування проекту. 28 квітня 1908 р. дума розглянула угоду з переємцем тендеру, інженером Е. Гаррісом (Заседание

думы. Киевлянин, 1908. № 115). Нею передбачалося, що перша черга робіт буде реалізована до 1 вересня 1909 р. Їх вартість становила 925 тис. руб. Проект, у цілому, мав завершитися за рік після видачі під'яду. Укладенню угоди активно протидіяв гласний М. Добринін. Він переконував, що ціна робіт надзвичайно висока, інтереси переможця тендера лобіювали деякі гласні, а зміни до проекту, які внесла дума, не були узгоджені з Міністерством внутрішніх справ. 7 травня 1908 р. міський голова повідомив губернатора про особливу думку гласного (Особое мнение гласного городской думы Н.П. Добрынина. Киевлянин, 1908. № 127). Після розгляду питання губернатор цілковито підтримав рішення думи.

Будівництво було повільним, поетапним і супроводжувалося як проблемами технічного характеру, так і вже традиційною полемікою між гласними. Наприклад, під час засідання 28 листопада 1908 р. розглянуто суперечку про якість складових для колекторів. Було повідомлено, що Е. Гарріс привіз від заводів-підрядників 1166 чавунних труб. Комісія прийняла лише 686. Інші нібито не відповідали вимогам. Заводи-підрядники заперечили факт невідповідності та наполягали на утворенні експертної комісії. Гласний П. Голубятніков заявив, що хоча труб він взагалі не бачив, але чавунний колектор — це фатальна помилка, тому необхідно прийняти виконане замовлення, повернутися до початкового проекту і всі комунікації, що залишилися, збудувати з бетону (Заседание думы. Киевлянин, 1908. № 332).

Попри негаразди, роботи виконувалися відповідно до графіку й проектної документації. Станом на 1 червня 1909 р. Либідський чавунний колектор було добудовано до Совської канави. Після огляду й перевірки ця ділянка була прийнята містом. По лінії Володимирсько-Либідського колектора гончарні труби було прокладено до Ново-Прозоровської дороги. По лінії Совського колектора було збудовано і прийнято 2134 м комунікацій (Работы по расширению сети городской канализации. Киевлянин, 1909. № 143).

Паралельно дума, спираючись на експертну оцінку, що рекомендувала об'єднати вже існуючі каналізаційні комунікації з новозбудованими, здійснила ліквідацію Київського товариства каналізації як акціонерного підприємства. Усі споруди, разом із зрошувальними полями, майном, технікою, були викуплені й перейшли у власність міста (Серга Ж.І., 2011. С. 73).

Зрештою, можна вважати, що цей проект був вдалим для міста. Станом на осінь 1910 р., коли термін каденції думи завершувався, вона пододала супротив окремих установ, які не поспішали надавати дозвільні документи на спорудження певних ділянок колектора. Зокрема, проблеми виникли з управлінням Московсько-Київсько-Воронезької залізниці. Інженери змушені були розробити і запропонувати 29 варіантів прокладки колектора. Зрештою, місто

¹ Абрагамсон Артур Адольфович — архітектор, інженер, один з ініціаторів спорудження централізованої мережі каналізації, брав участь у побудові київського фунікулера.

² Термен Олексій Федорович — інженер, підприємець, засновник машинобудівного заводу, поставляв обладнання для водопровідного товариства, встановлював водограї на Царській площі у Маріїнському паркові тощо.

³ Артем'єв Микола Андрійович — вчений, електротехнік, перший завідувач кафедри електротехніки Київського політехнічного інституту, розробник проектів спорудження центральної електростанції та прокладення міської електромережі.

⁴ Безсмертний Володимир Андріанович — архітектор, завідувач Київського губернського будівельного відділу, голова київського відділення Товариства цивільних інженерів, спроектував електростанції для трамвая, освітлення Андріївської вулиці, проводив роботи з укріплення схилів Дніпра.

успішно реалізувало проєкт вартістю у 1853 тис. руб. У жовтні 1910 р. до нової каналізаційної системи стали приєднувати приватні садиби.

Ще одним інфраструктурним проєктом міської думи стало комплексне облаштування вулиць і спроба упорядкування не лише правил, а власне і самої забудови Києва, що часом мала стихійний, а інколи й варварський характер.

Передвиборча програма «новодумців» обіцяла киянам покращення стану покриття й освітлення вулиць як у центрі, так і на околицях міста. Проблему надзвичайно яскраво висвітлювала газета «Киевлянин». У одній із опублікованих на її шпальтах статей зазначалося: «На деяких вулицях, особливо тих, що мають суттєвий нахил, стан вулиць є справжньою бідою. Наприклад, на Андріївському узвозі взимку цілий день можна спостерігати сумні картини: коні вибиваються із сил, ковзають, падають і т. і., сани з вантажами перекидаються... У центрі міста вже не має змоги пересуватися на санях. У інших частинах не можна їздити на колесах, бо це значить перекидатися кожну хвилину» (Бездорожжя в Києве. Киевлянин, 1908. № 51).

Вирішувати проблему дума розпочала навесні 1907 р. 25 березня гласні розглянули правила облаштування тротуарів. Передбачалося, що роботи розпочнуться з центральних вулиць міста. Зокрема, на Хрещатику, Фундуклеївській, Прорізній, Миколаївській — тротуари потрібно зробити із асфальту або бруківки. На Великій Васильківській і Володимирській передбачалося облаштувати покращену заасфальтовану смугу шириною у 3 аршини (2,13 м.). Для встановлення освітлення підвалів відводилося не більше 6 вершків (26,67 см) тротуару (Заседание думы. Киевлянин, 1907. № 89). Зрештою, хоча асфальтування визнавалося найкращим, ухвалено було рішення про застосування «німецького» типу покриття вулиць (замощення кам'яними «кубиками» на бетонній основі, які заливалися асфальтовою смолою) (Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг., 1910. С. 14).

5 липня 1907 р. дума ухвалила рішення про замощення бруківкою вул. Совської, перемощення Поліцейської, розширення Жилинської на ділянці між Володимирською і Безаківською. (Заседание думы. Киевлянин, 1907. № 185). На наступні 1909–1910 рр. дума запланувала ще більш амбітні звершення. Передбачалося покращення дорожнього покриття на таких вулицях та ділянках: Велика Васильківська, Поліцейська, Велика Володимирська, Підвальна, Львівська, Жилинська, Кадетське шосе, Глибочиця, Верхній Вал, набережна Дніпра, Бібіковський бульвар, а також на Житньому базарі. Вартість таких робіт складала 2 млн. руб. (Заседание думы. Киевлянин, 1908. № 105). Але амбітні плани обмежувалися фінансовими можливостями міста

і проблемами з постачанням матеріалів. Жоден з підрядників на імперському просторі не мав можливості виконати замовлення міста на постачання гранітної бруківки.

Через це гласні доручили міському голові провести перемовини з міністром торгівлі й промисловості про можливе залучення до реалізації проєкту іноземних виробників. 18 квітня 1909 р. дума отримала телеграму від І. Дьякова, у якій сповіщалося про дозвіл на укладення угоди із шведськими підрядниками на постачання гранітної бруківки. Також повідомлялося, що міністр висловив жаль з приводу відсутності на теренах імперії масштабних розробок граніту, які б мали можливість забезпечити потреби Києва (К замоощению улиц города Киева гранитными кубиками. Киевлянин, 1908. № 107).

У 1910 р. проблема покриття вулиць постала знову — бруківки не вистачало для виконання усіх запланованих робіт, але цього разу дозвіл від імперського центру на закупівлю у Швеції отримати не вдалося. Попри чергові негаразди, дума провела тендер на виконання робіт. У конкурсі взяли участь чотири підрядники: інженери Лозинський (Київ), Каменський (Варшава), Пржибильський (Варшава), технічна контора «Кукш і Літке» (Варшава). Згодом до нього долучився інженер Крушевський, який виконував роботи у 1909 р. (Торги на производство новых мостовых работ в текущем году. Киевлянин, 1910. № 16), котрий і виграв тендер. Першочергово план виконання робіт передбачав замощення бруківкою лівої частини Хрещатики, половини вулиці Володимирської, частини Фундуклеївської (до Тимофіївської), частини Бібіківського бульвару, тощо (Экстренное заседание думы. Киевлянин, 1910. № 27).

Гласний В. Оргіс-Руттенберг піддав жорсткій критиці проведений конкурс. Його результати він вважав незаконними. Аргументи були такими: оголошення про конкурс публікувалося лише у київських газетах і петербурзькій «Торгівельно-промисловій», що обмежило участь у ньому частини зацікавлених інженерів і технічних контор; конкурс оголосили, хоча усім відомо, що місто не має достатньо коштів на реалізацію проєкту; відсутній план ведення робіт. Йому опонував голова мостової комісії В. Демченко, який на фактах спростував таку заяву (К вопросу об учреждении торгов на предстоящие мостовые работы. Киевлянин, 1910. № 32).

Поряд з тим час від часу поставали проблеми, пов'язані з неузгодженістю дій підрядників і лише частковою обізнаністю у технічних аспектах гласних думи. Траплялося, що вже вкриті бруківкою вулиці знову опинялися у незадовільному стані. Це було пов'язано з іншими проєктами, як-от спорудженням окремих ділянок каналізації, ремонтом водогону тощо. Зокрема, у 1910 р. газета «Киевлянин» наголошувала: «... половина Хрещатики перерита від Бессарабки

до Миколаївської вулиці і являє собою хаотичний безлад. ... ця частина Хрещатика унеможлиблює навіть пішохідний рух» (Беспорядочное состояние Хрещатика. Киевлянин, 1910. № 198).

Таким чином, упродовж каденції думі вдалося лише частково реалізувати проект. Новий тип покриття прокладено на вулицях та площах: Хрещатик (від Бессарабки до Європейського готелю, окрім лівої частини від вул. Інститутської до Царської площі); Олександрівська (від церкви Різдва до Олександрівської площі); Миколаївська (від Хрещатика до театру Соловцов); Тимофіївська; Фундуклеївська (від Хрещатика до Тимофіївської); Велика Володимирська (від Великого Бульвару до Караваєвської); Прорізна; Думська площа.

Водночас облаштування околиць міста відбувалося за залишковим принципом. Там вулиці замощували каменем, який було знято з центральної частини Києва.

Разом з покращенням покриття вулиць дума взялася за облаштування освітлення. Дбаючи про витрати з бюджету, гласні намагалися сприяти впровадженню інновацій. У 1909 р. було прийнято рішення про заміну звичайних електричних дугових ліхтарів на так звані «полум'яні». Вони давали більше світла і витрачали менше електроенергії (К упорядочению уличного освещения. Киевлянин, 1909. № 138). Загалом упродовж каденції думи у місті було встановлено 149 електричних, 50 газових, 672 газових ліхтарі (Обзор деятельности..., 1910. С. 18–21). Але й тут не обійшлося без прикрих випадків. Не маючи чіткого плану, ліхтарі встановлювали майже у довільному порядку. Зокрема, на засіданні 30 травня 1907 р. гласні від Старокиївської дільниці повідомляли, що у їхньому районі не встановлено жодного нового ліхтаря. Вони обурювалися, що навіть Софійський собор освітлюється старими газовими світильниками (Заседание думы. Киевлянин, 1907. № 91). Такі проблеми гласні намагалися вирішувати достатньо швидко і виділяти кошти для виправлення помилок і додаткового забезпечення міста освітлювальними приладами.

Облаштування вулиць було неможливим без генерального планування й упорядкування правил забудови міста. Внаслідок будівельних лихоманок кінця XIX — початку XX ст. Київ потерпав від будівельного хаосу. Це питання було складним і дратівливим для певної частини гласних, які володіли цим бізнесом або були пов'язані з ним. Тому гостра полеміка щодо запровадження або регулювання правил будівництва точилася упродовж усієї каденції думи.

Певного консенсусу гласні досягли лише у 1910 р. Під час засідання думи 9 квітня член управи Ф. Фальберг підняв питання обмеження висотності забудови. Доповідач наполягав, що до Києва необхідно застосувати правила, що вже

давно діють у Санкт-Петербурзі. За ними висота будинку не має перевищувати ширину вулиці. Інше може бути передбачено лише для площ і кутових будинків. Для підсилення аргументації він навів конкретний приклад вулиці Стрілецької, «яка нагадує ущелину, де нема ані світла, ані повітря» (Заседание думы. Киевлянин, 1910. № 101). І таких вулиць у місті не бракувало.

Опонентом цього доповідача виступив гласний А. Ржепецький. Він наголосив, що дума не має права втручатися у справи приватних забудовників: «Хтось купив ділянку і планує чотири поверхи, а дума обмежує в два». І такі дії він вважає неприпустимими. Його підтримав гласний В. Бражніков. Він вказував, що будь-які заборони щодо висотності зачеплять приватні інтереси, знецінять земельні ділянки і від цього втратить лише бюджет міста.

Частина гласних підтримала Ф. Фальберга. Вони висловили думку, що здоров'я громадян важливіше, ніж кишеня домовласників. Високі будинки це сирість, нестача світла і, зрештою, джерело епідемії. Гласний В. Іозефі вказував на те, що надмірна висотність — це небезпека пожеж: «...на тлі теперішньої лихоманки споруджують 5–6-поверхові будинки на вузьких вулицях. Що буде, якщо почнеться пожежа?». На підтримку виступив і Ф. Бурчак. Він говорив про те, що всі європейські міста в усіх цивілізованих країнах мають власні правила забудови, лише Київ позбавлений таких. Підсумком дебатів стала підтримка упорядкування міста. Дума проголосувала за створення правил забудови за зразком Санкт-Петербурга. Відповідно до встановлених нормативів, будинки не мали перевищувати ширину вулиць, кутові будинки, будинки на площах і відкритих місцевостях мали бути не вище за 15 сажень (32 м). Правила вступали в дію за місяць після публікації (Заседание думы. Киевлянин, 1910. № 101). Водночас констатуємо, що спроба думи унормувати правила забудови і перетворити цей процес із стихійного, варварського на цивілізований залишилася переважно на папері. Лише у травні 1910 р. було видано 17 дозволів на зведення нових кам'яних споруд. Серед них: 1 — на семиповерховий будинок і 3 — на восьмиповерхові (К домостроительству в Киеве. Киевлянин, 1910. № 160). Загалом каденція думи відзначилася значним зростанням будівництва на околицях міста, де зосереджувалося незаможне населення. За цей час з'явилося 464 нових кам'яних і 493 дерев'яних будинки (Обзор деятельности Киевской городской думы..., 1910. С. 7).

Кілька започаткованих думою інфраструктурних проектів завершити не вдалося, або їх реалізація залишилася у планах на майбутнє. Зокрема, це й реформування системи міського транспорту. Одним з основних засобів пересування був міський трамвай. Він перебував у концесії, і опікувалося ним «Трамвайне товариство». Через

збільшення міської території та росту чисельності населення, а також з причини передвиборчих обіцянок гласних дума змушена була вдатися до його реформування. Вже на першому засіданні В. Проценко доповів, що трамвайне товариство прокладає колію з Куренівки до Пущі-Водиці. Він пропонував створити спеціальну комісію, яка огляне місце будівництва й надасть пропозиції. Гласний М. Волинський, обстоюючи інтереси киян, пропонував ухвалити резолюцію: 1. З'єднати колію до Пущі-Водиці з міською залізницею. 2. Зменшити плату за проїзд для учнів. 3. Встановити місячні й сезонні квитки. 4. Зменшити плату з першої версти до «Кинь-Грусть» (Перший день засідання нової думи. Громадська думка, 1906. № 166.). Дума також розглянула прохання містян про сполучення трамвайною колією Лук'янівки й Житнього ринку (Мешканці Глубочиці. Громадська думка, 1906. № 188).

Реформи визріли не лише тому, що необхідно було сполучити центр й околиці, але й тому, що стан рухомого складу й обслуговування було у надзвичайно незадовільному стані. Дума неодноразово розглядала скарги від виборців на міський трамвай. Зокрема, домовласник А. Кирилов повідомляв про друк квитків без дати. Він вказував, що пасажира, який придбав такий квиток, змушують ще раз сплатити вартість під час поїздки. Також наголошував, що вагони трамвая дуже брудні, а кондуктори не дбають про інтереси пасажирів. Подання і розгляд цієї скарги підтримали гласні Ф. Івановський й І. Башин (Непорозуміння з трамваем. Рада, 1906. № 87). 30 березня 1907 р. на засіданні думи розглядалося питання про погане обладнання вагонів і відсутність у частини з них гальм, що призводило до смертей і травматизму. У виступах знову наголошувалося, що кондуктори не уважні й грубі з пасажирами, продаючи білет, вони пхають його, немов це велика послуга.

Згодом залізнична комісія разом з гласними, котрі представляли усі виборчі дільниці Києва, розробила план розширення мережі трамвайних колій. Її голова В. Іозефі у своїй доповіді запропонував проект нових ліній трамвая: 1. Від гавані через Верхній і Нижній вал, Глубочицьку і Златоустівську (або Дмитріївську) до вокзалу Київ I і далі Караваївською, Жилинською, частиною Володимирської до товарної станції, далі — Бульйонною, Набережно-Либідською до військового училища, звідти через Саперний табір до Київ II. 2. Від гавані через Юрковіцю, Богговутівську, Мстиславську до Політехнікуму. 3. Від Шулявської площі Караваєвською на Солом'янку. 4. Від перетину Фундуклеївської і Пироговської до Вознесенської церкви. Загалом було представлено вісім маршрутів (Заседание думы. Киевлянин, 1907. № 91). Згодом, у процесі обговорення і дискусій, проект розширили

до 13 нових ліній. Упродовж каденції думи вдалося збудувати лише половину з них. Зокрема: Вокзал — Глубочиця — Поділ — Пристань; Хрещатик — Прорізна — Гоголівська — Керосінна тощо. Вплинути на обслуговування пасажирів і докорінно змінити його думі так і не вдалося. Можливо, проблему вирішив би викуп трамвая містом, але це право можна було реалізувати лише у 1914–1915 рр.

Частиною реформи міського транспорту стала спроба запровадження у Києві автобусного руху. Відповідне рішення міської думи губернатор затвердив 17 травня 1910 р. Метою цього проекту було запровадження доступного й дешевого транспорту, створення конкуренції трамваю (необхідно було здешевити вартість підприємства, щоб місто не витратило зайві кошти під час викупу). Планувалося також запустити автомобілі-таксометри, які є швидким транспортом й у перспективі замінили б візників. Дума вирішила реалізувати його шляхом концесії. Достатньо швидко до міської управи надійшла перша пропозиція. Представник швейцарського товариства автомобілів і аеропланів А. Прейс повідомив, що фірма «Clement Bayard»⁵ має бажання виробляти і постачати автобуси до Києва.

Проект був розрахований на кілька років. У перший рік повинні відкритися лінії: Александрівська площа — Міська дума; Царська площа — перетин Фундуклеївської і Хрещатика; перетин Фундуклеївської і Хрещатика — вокзал. У наступні роки: Царська площа — Сінна площа; Сінна площа — вул. Безаківська; Єврейський базар — вул. Велика Васильківська; вул. Велика Васильківська — Царська площа; Царська площа — Троїцький базар; Галицький базар — вокзал; Міська дума — вул. Інститутська. Вартість квитка — 5 коп. Інтервал руху — 10 хвилин. Автобуси на 20–24 пасажири. Строк дії концесії — 8 років (К устрою в Києве автобусного движення. Киевлянин, 1910. № 136).

Гласні упродовж кількох засідань намагалися обговорити питання. Під сумнів ставився авторитет фірми, суперечки точилися навколо тарифів і пільгового проїзду, обговорювалося питання щодо відмови від автобусного сполучення, наголошували на тому, що вже є зручний трамвай, і на тому, що трамвай стане збитковим. Результатом дискусій було створення комісії, яка розробила й деталізувала умови угоди, узгодила їх з концесіонерами. Вона ухвалила такі рішення:

⁵ «Clement Bayard» — французька автомобільна фірма, заснована Адольфом Клеманом. Спочатку він займався продажем велосипедів. Перші легкові автомобілі розробив, працюючи у конструкторському бюро фірми «Панар-Левассор». У 1903 р. заснував власну справу. Перший автомобіль мав назву «Клеман-Гладіатор». У 1922 р. А. Клеман продав виробництво фірми «Citroen».

тариф 5 к має бути лише на одному маршруті: від Царської площі до Троїцького базару (на всіх інших маршрутах — 4 к); Хрещатиком автобус має рухатися зі швидкістю не більш ніж 12 верст на годину (приблизно 13 км за год), на інших вулицях — швидкість у 20 верст (приблизно 21 км за год). Рух транспорту здійснюється з 8.00 до 24.00. Моніторинг інших пропозицій показав, що умови французів найбільш сприятливі (Заседание думы. Киевлянин, 1910. № 73). Відкриття автобусного руху було заплановано на 1 травня 1911 р.

Таким чином, впровадження інфраструктурних проектів у життя було достатньо складним. Причинами повільного ухвалення рішень і руху справ були:

1. Неявка гласних на засідання, що призводило до перенесення їх. Виборці, аналізуючи діяльність думи, говорили: «Ми перед виборами хвилюємося, а між тим завжди обираємо кого-небудь і вважаємо, що виконали свій обов'язок, а у вдячність за честь більша частина наших обранців або не відвідують засідання взагалі, або мовчки курять папіроси, або п'ють чай з бубликами, слідкуючи лише за тим, як би образити того чи іншого гласного» (Ясногурський Ф. Н., 1910. С. 29).

2. Політичні амбіції гласних й лобізм певних підрядників призводили до тривалої полеміки, що негативно позначалося на рішеннях, які ухвалювала дума, й термінах їх реалізації.

3. Складність взаємодії між думою й імперським центром, бюрократична тяганина щодо отримання дозволів від відповідних міністрів,

комісій, а також установ і організацій, що перебували на території міста, але не підпорядковувалися йому.

4. Місто не мало достатньо коштів, щоб профінансувати усі необхідні проекти. Дума змушена була вдаватися до позик. Зокрема, у 1908 р. було взято 1 000 000 руб. на покриття витрат щодо викупу містом каналізації. Наступного року дума вдалася до позики у 2 499 875 руб. на розвиток каналізації, відкриття другого колектора і нових зрошувальних полів і 1 000 000 руб. — на перемощення вулиць тощо (Серга Ж. І., 2011. С. 75).

5. Недобросовісні дії частини підрядників.

Отже, упродовж 1906–1910 рр. основними інфраструктурними проектами, які реалізувала Київська міська дума, були: розбудова каналізації, облаштування й осучаснення вулиць, реформування системи міського транспорту. Модернізаційні перетворення Києва сприяли формуванню нового міського простору в умовах постійного розширення території. Амбітні плани часом обмежувалися фінансовими можливостями міста, традиційними для імперії бюрократичними тяганинами, впливом бізнесу на ухвалення рішень. Їх реалізацію уповільнювали: складна система отримання дозволів, політична боротьба і особисті суперечки між гласними, несумлінність підрядників. Задекларований у передвиборчих програмах принцип розвитку не лише центру, але й околиць міста, зрештою, зазнав фіаско. Реалії сьогодення відображають схожі проблеми інфраструктурного розвитку Києва й на початку ХХІ ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Бездорожье в Киеве. *Киевлянин*, 1908. № 51.
2. Беспорядочное состояние Крещатика. *Киевлянин*, 1910. № 198.
3. Глизь Ю.І. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.
4. Демченко В.Я. Решение думой вопроса канализации. *Киевлянин*, 1908. № 115.
5. Ерофалов Б. Проблемы Киевского градопланирования в 1910-е годы. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*, 2006. Вип. 3(2). С. 47–54.
6. Заседание думы. *Киевлянин*, 1907. № 89.
7. Заседание думы. *Киевлянин*, 1907. № 91.
8. Заседание думы. *Киевлянин*, 1907. № 172.
9. Заседание думы. *Киевлянин*, 1907. № 185.
10. Заседание думы. *Киевлянин*, 1907. № 189.
11. Заседание думы. *Киевлянин*, 1908. № 105.
12. Заседание думы. *Киевлянин*, 1908. № 115.
13. Заседание думы *Киевлянин*, 1908. № 332.
14. Заседание думы *Киевлянин*, 1910. № 73.
15. Заседание думы. *Киевлянин*, 1910. № 101.
16. Заявление члена управы Ф.С. Бурчака. *Киевлянин*, 1907. № 273.
17. Зібрання. *Рада*, 1906. № 90.
18. К вопросу об учреждении торгов на предстоящие мостовые работы. *Киевлянин*, 1910. № 32.
19. К домостроительству в Киеве. *Киевлянин*, 1910. № 160.
20. К замощению улиц города Киева гранитными кубиками. *Киевлянин*, 1908. № 107.
21. К расширению городской канализации. *Киевлянин*, 1907. № 184.

22. К упорядочению уличного освещения. *Киевлянин*, 1909. № 138.
23. К устройству в Киеве автобусного движения. *Киевлянин*, 1910. № 136.
24. Мешканці Глубочиці. *Громадська думка*, 1906. № 188.
25. Непорозуміння з трамваем. *Рада*, 1906. № 87.
26. Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных думы. Киев : Тип. Р.К. Лубковского, 1910. 118 с.
27. Особое мнение гласного городской думы Н.П. Добрынина. *Киевлянин*, 1908. № 127.
28. Перший день засідання нової думи. *Громадська думка*, 1906. № 166.
29. Работы по расширению сети городской канализации. *Киевлянин*, 1909. № 143.
30. Серга Ж.І. З історії забудови Києва у ХІХ — поч. ХХ століть (за документами Державного архіву міста Києва). *Архіви України*, 2011. № 5. С. 68–77.
31. Торги на производство новых мостовых работ в текущем году. *Киевлянин*, 1910. № 16.
32. Экстренное совещание по водопроводному и канализационному вопросу. *Киевлянин*, 1907. № 287.
33. Экстренное заседание думы. *Киевлянин*, 1910. № 27.
34. Ясногурський Ф.Н. Характеристика деятельности Киевского городского общественного управления за истекающее четырехлетие 1906–1910. Киев : Типография И.И. Врублевского и Т.В. Озерова, 1910. 143 с.

REFERENCES

1. Bezdorozhie v Kieve. (1908). *Kievlianin*, 51 [in Russian].
2. Besporiadochnoie sostoianie Kreshchatika. (1910). *Kievlianin*, 198 [in Russian].
3. Ekstrennoie soveshchanie po vodoprovodnomu i kanalizatsionnomu voprosu. (1907). *Kievlianin*, 287 [in Russian].
4. Ekstrennoie zasedanie dумы. (1910). *Kievlianin*, 27 [in Russian].
5. Erofalov, B. (2006). Problemy Kievskogo gradoplanirovaniia v 1910-e gody. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhenntia kulturnoi spadshchyny*, 3(2), 47–54 [in Russian].
6. Hlyz, Yu. I. (2019). Kyivskamiska дума: rozbudova modernoho mista. Kyiv [in Ukrainian].
7. K voprosu ob uchrezhdenii torgov na predstoiashchie mostovyye raboty. (1910). *Kievlyanin*, 32 [in Russian].
8. K domostroitelstvu v Kieve. (1910). *Kievlianin*, 160 [in Russian].
9. K zamoshchenii ulits goroda Kieva granitnymi kubikami. (1908). *Kievlianin*, 107 [in Russian].
10. K rasshireniiu gorodskoi kanalizatsii. (1907). *Kievlianin*, 184 [in Russian].
11. K uporiadocheniiu ulichnogo osveshcheniia. (1909). *Kievlianin*, 138 [in Russian].
12. K ustroistvu v Kieve avtobusnogo dvizheniia. (1910). *Kievlianin*, 136 [in Russian].
13. Meshkantsi Hlubochytsi. (1906). *Hromadska dumka*, 188 [in Ukrainian].
14. Neporozuminnia z tramvaiem. (1906). *Rada*, 87 [in Ukrainian].
15. Obzor deiatelnosti Kievskoi gorodskoi dумы za chetyrekhletie 1906–1910 gg. (1910). Kyiv: Izdanie gruppy glasnykh dумы [in Russian].
16. Osoboie mnenie glasnogo gorodskoi dумы N. P. Dobrynina. (1908). *Kievlianin*, 127 [in Russian].
17. Pershyi den zasidannia novoi dумы. (1906). *Hromadska dumka*, 166 [in Ukrainian].
18. Raboty po rasshireniiu seti gorodskoi kanalizatsii. (1909). *Kievlianin*, 143 [in Russian].
19. Serha, Zh. I. (2011). Z istorii zabudovy Kyieva u ХІХ — poch. ХХ stolit (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu mista Kyieva). *Arkhivy Ukrainy*, 5, 68–77 [in Ukrainian].
20. Torgi na proizvodstvo novykh mostovykh rabot v tekushchem godu. (1910). *Kievlianin*, 16 [in Russian].
21. Yasnogurskii, F. N. (1910). Kharakteristika deiatelnosti Kievskogo gorodskogo obshhestvennogo upravleniia za istekaiushchee chetyrekhletie 1906–1910. Kyiv [in Russian].
22. Zasedanie dумы. (1907). *Kievlianin*, 89 [in Russian].
23. Zasedanie dумы. (1907). *Kievlianin*, 91 [in Russian].
24. Zasedanie dумы. (1907). *Kievlianin*, 172 [in Russian].
25. Zasedanie dумы. (1907). *Kievlianin*, 185 [in Russian].
26. Zasedanie dумы. (1907). *Kievlianin*, 189 [in Russian].
27. Zasedanie dумы. (1908). *Kievlianin*, 105 [in Russian].
28. Zasedanie dумы. (1908). *Kievlianin*, 115 [in Russian].
29. Zasedanie dумы. (1908). *Kievlianin*, 332 [in Russian].
30. Zasedanie dумы. (1910). *Kievlianin*, 73 [in Russian].
31. Zasedanie dумы. (1910). *Kievlianin*, 101 [in Russian].
32. Zaiavlenie chlena upravy F. S. Burchaka. (1907). *Kievlianin*, 273 [in Russian].
33. Zibrannia. (1906). *Rada*, 90 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 21 липня 2020 р.

ДІЛОВА ДОКУМЕНТАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МУЗИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА КИЄВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано архівну документацію Києва другої половини ХІХ — початку ХХ ст. як джерело дослідження музичного середовища міста. Продемонстровано можливості її використання для вивчення музичного середовища Києва. Охарактеризовано приклади різних видів ділової документації: звіти, скарги, справи щодо клопотань про дозволи на виконання пісень українською мовою, постановку вистав, проживання в Києві євреям-музикантам тощо.

Ключові слова: музичне середовище, Київ, ділова документація, джерела.

Olha Musiachenko

BUSINESS DOCUMENTATION AS RESEARCH SOURCE OF KYIV MUSIC ENVIRONMENT IN LATE 19 — EARLY 20 c.

The results of the study of Kyiv music environment in the late 19 — early 20 centuries are presented through the analysis of business documentation. The peculiarities of researching the music environment of cities and the experience of using different types of sources when studying the music environment have been examined. The study of archival documents of Kyiv of this period allowed us to determine the specific components of the music environment of the city that were presented in the business documentation in late 19 — early 20 centuries. Our main source is data taken from archival institutions of Kyiv. We have identified blocks of data that reflects the conditions and tendencies of the city's music life, such as the influence of government policies and censure restrictions on music and concert life and the formation of a contingent of musicians, the coexistence of old guild organization and new global trends in professional music making. The place of guilds in the music environment of Kyiv of late 19 century has been determined. Examples of applications for permission to perform songs in Ukrainian on the open stages of Kyiv and the reasons that prompted the performers or the administration of institutions to ask for such permits have been shown. Restrictions on residence in Kyiv that existed for Jewish musicians and Jewish entrants to music schools in Kyiv, as well as the reasons for the refusals have been presented. Data from reports and programs of educational institutions has been analysed. There are also examples of cases that illustrate the individual episodes of music life and allow to vividly recreate the atmosphere of the city at that time, such as an anonymous complaint of Kyiv citizens about the "obscenities" that took place in the Chateau de Fleur Garden and the Apollo Variety Theater, etc.

Key words: Kyiv music environment, late 19 — early 20 centuries, business documentation.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Мусяченко О., 2019

Стрімка урбанізація, збільшення ролі міста у сучасному світі обумовлюють актуальність дослідження мистецького середовища міста, зокрема — в історичній ретроспективі. Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. — якісно новий етап у розвитку музичного середовища вітчизняних міст, де проявлялися як глобальні тенденції світового музичного життя, так і специфічні історичні та соціокультурні умови розвитку регіону. Музичне середовище Києва цього періоду — яскравий тому приклад. Тут, поряд з глобальними «трендами» музичного життя, виявилися унікальні київські риси, що стали наслідком

соціокультурних та геополітичних обставин розвитку міста.

Ділова документація, що містить змістовну інформацію про різні аспекти музичного життя міста, є одним з найважливіших джерел його дослідження. Попри наявність студій про різні аспекти музичного середовища Києва другої половини ХІХ — початку ХХ ст., потенціал ділової документації для його характеристики розкритий фрагментарно. Зокрема, було здійснено аналіз окремих аспектів проблеми у низці статей за 2016 р. (Мусяченко О.С., 2016).

Мета статті — охарактеризувати потенціал ділової документації як джерела дослідження

музичного середовища Києва другої половини XIX — початку XX ст.

Основою для розгляду стали архівні документи, що містяться у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву м. Києва, а саме: ділова документація (звіти, скарги; справи щодо клопотань про дозволи на виконання пісень українською мовою, постановку вистав, проживання в Києві євреям-музикантам тощо). Ці документи доволі різнопланові та дозволяють охарактеризувати потенціал ділової документації як джерела дослідження різних аспектів музичного середовища міста.

Ділова документація є цінним історичним джерелом, вона містить конкретні статистичні дані, дати, прізвища. Але навіть такі документи не завжди позбавлені суб'єктивності (що також може становити окремих інтерес для дослідника). Наприклад, клопотання («ходатайство») київського єврея Гузика щодо влаштування вистав німецькою мовою пропонувалося відхилити, оскільки усі учасники трупи — євреї, і це дало привід припустити (!), що вистави будуть мати єврейський жаргон¹. Ця справа зберігається у 442 фондів Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (далі — ЦДІАК України. — О. М.).

У згаданому 442 фондів міститься багато цікавих справ, пов'язаних із музичним життям Києва: дозволи на проведення та постановку вистав і концертів (з яких дізнаємося про кількість концертів, їх тематику, місця проведення, прізвища, громадянство організаторів і виконавців); на організацію музичних вечорів; скарги; дозволи на відкриття музичного училища; дозволи на проживання в Києві музикантам або «абітурієнтам» музичних шкіл єврейського походження, котрі традиційно склали вагомий відсоток київських оркестрантів; інформація щодо кількості магазинів і типографій; щодо заснування музичних товариств.

Справи про дозволи на виконання пісень та постановку вистав українською мовою ілюструють вплив урядової політики на музичне життя Києва й ситуацію, в якій опинилися українськомовні виконавці після ухвалення Валуєвського циркуляру та Емського указу. Останні нашоувхнулися не лише на критику інтелектуалів та відомих

мистецьких діячів, а й на нерозуміння серед киян, виконавців пісень на сценах київських театрів і концертних залів.

Наведемо як приклад клопотання, подане у 1880 р. дворянкою Меланією Загорською. Вона звернулася до канцелярії генерал-губернатора з проханням дозволити їй виконувати українські народні пісні на концертах: «Оставшись вдовою с пятью малолетними сиротами, без всяких средств к жизни, я шестнадцать лет снискивала себе пропитание единственным, данным мне от Бога талантом — моим голосом. Живя среди народа, населяющего южные окраины России, я изучила его песни и исполняла их с успехом во многих городах... В последнее время администрация воспретила исполнять публично народные южнорусские песни и тем лишила меня единственного и последнего моего заработка»². Як один з аргументів Меланія наводить погане володіння російською мовою: «Не зная ничего, кроме южнорусских песен, владея худо даже выговором великорусским, я административным стеснением поставлена в крайнее, отчаянное положение»³ (прохання задоволено не було).

Аналогічних звернень доволі багато, коло осіб та установ, які зверталися по дозволи також досить широке: від корифеїв українського театру до адміністраторів розважальних парків. Серед українських труп, що клопоталися про дозволи на постановку вистав українською, значна кількість звернень від імені Михайла Старицького: «...уполномоченного Товарищества артистов Садовского и Заньковецкой, потомственного дворянина Михаила Петровича Старицкого»⁴; «...Снял у г-жи Сетовой на время от 2-го апреля будущего 1895 года Городской театр, честь имею почтительнейше просить Ваше Сиятельство, разрешит, по примеру прошлых годов, ряд русско-малорусских спектаклей для труппы г-жи Заньковецкой...»⁵ та від імені Миколи Садовського: «Имею честь покорнейше просить разрешения Вашего Сиятельства продлить в г. Киеве русско-малорусские спектакли до 20-го числа сего мая 1894 года, т.е. еще на семь, сверх уже разрешенных Вашим Сиятельством, спектаклей»⁶.

Не поодинокими були також клопотання про виконання пісень на сценах розважальних

¹ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 857. Спр. 2. Переписка з Київським, Подільським та Волинським губернаторами про дозвіл на постановку вистав українською, польською та німецькою мовами в містах Київської, Польської та Волинської губерній. 221 арк. 1907–1908 рр. Арк. 20.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 230. Справа за клопотанням дворянки Меланії Загорської, що проживає в м. Києві від 14 грудня 1880 р. про дозвіл їй співати в концертах південно-російські пісні. 1880. Арк. 1.

³ Там само.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 844. Спр. 172. Справа за клопотаннями різних осіб про дозвіл їм на сцені театрів вистав користуватися малоросійським наріччям, а також пісень, кулетних розспівів та естрадах літніх сцен. Арк. 3.

⁵ Там само. Арк. 58.

⁶ Там само. Арк. 27.

парків та садів. Наприклад, Петро Нацилевич просив дозволу співати та читати «малоросійською» мовою в Києві на сцені саду «Тіволі»⁷ (1894, прохання задоволено лише щодо пісень); Микола Шевелюхін — виконувати разом із дружиною «малоросійські» пісні у парку «Ермітаж» (1894, дозвіл отримано)⁸; директорка саду «Шато-де-Флер» Лідія Гусева-Гюманс — трупі із 7 чоловік, а також куплетисту Клочко-Даньському та його дружині виконувати українські пісні на сцені відкритого театру в саду «Шато-де-Флер»⁹ (1894).

Щоправда, розважальні заклади іноді фігурують і в доволі «скандальних» справах. Наприклад, у 1911 р. надійшла анонімна скарга на адміністрацію театрів «Шато-де-Флер» і «Аполло» через розпусту в закладах й експлуатацію хористок і співачок¹⁰. Мова, зокрема, йшла про брутальні порушення з боку керівництва театру «Аполло», де під вивіскою закладу, начебто, сімейного типу в кабінетах відбувалася цілковита розпуста, дирекція наказувала співачкам послуговуватися більше алкогольними напоями, «лишь-бы для буфетной пользы разорять попавшихся им в лапы кутил. Для этой же цели, пресыщения певичы вином, обязаны таковое разливать по полу и в салфетки»¹¹. Важко сказати, чи були правдивими звинувачення, але перевірка таких порушень не виявила, зробивши висновок, що театр «Аполло» навряд чи можна вважати трактором низької якості, хоча і назва «сімейного театру вар'єте» до нього також мало пасує¹².

В окрему групу ми виокремили справи щодо дозволів євреям-музикантам мешкати в Києві. Іноді музиканти клопоталися особисто, а іноді за них вболівав власник закладу. Наприклад, власник театру «Олімп» Гавриїл Костянтинович Константінов просив дозволу жити в Києві для музиканта Герша Менделєва Бесермана, котрий служив у театрі¹³; староста артільного товариства ресторану «Метрополь» просив за музиканта Моїсея Борисовича Фенкельштейна, який грав у ресторані у складі румунського оркестру¹⁴; керівник театру «Електро-Біограф» — за єврея-музиканта Карпа Аврум-Боруха¹⁵; директор опереточної трупи театру «Бергоньє» клопотався про дозвіл

для 22 євреїв¹⁶ (всього в театрі «Олімп» на той час працювало 6 євреїв, у театрі «Шато-де-Флер» — 8, а в міському театрі — 26).

Для «осіб єврейського походження» існували обмеження щодо вступу до навчальних закладів¹⁷. Наприклад, для навчання у Музичному училищі Російського музичного товариства всі особи мали надавати дозвіл на право мешкати у Києві. Матеріали 442 фонду налічують багато справ про дозволи на проживання в Києві, а також — нормативно-правові акти, що регламентували вступ євреїв до музичних навчальних закладів¹⁸. Наприклад, справа з клопотанням єврея Генріха Аврумова Любомирського щодо проживання в Києві з метою навчання в Київському музичному училищі грі на гобої. До цього він 6 років навчався в Московській консерваторії, але не закінчив її повний курс зі спеціального інструменту — арфи. Київська влада йому відмовила у праві мешкати в Києві через те, що «музыкальные способности Любомирского не были признаны советом училища особо выдающимися». У відмові зроблено також припущення, що Любомирський прагнув вступити до Київського музичного училища лише з метою отримати право мешкати у Києві¹⁹.

Узагальнивши на основі матеріалів 442 фонду статистичну інформацію щодо кількості музичних магазинів у місті, ми дізналися, що в 1888 р. у Києві було чотири музичні магазини: Івана Будкевича (Прорізна вулиця, будинок 4), Гінтера і Малецького (Хрещатик, будинок 5), Ідзіковської (Хрещатик, будинок 29), Корейво (Хрещатик, будинок 35)²⁰. Останні три були об'єднані з книжковими магазинами, а магазин Івана Будкевича торгував виключно музичною літературою (ноти, партитури творів тощо)²¹.

Окремо було виділено справи, що стосуються музичних навчальних закладів. З кінця XIX ст. у Києві значно збільшилася кількість приватних музичних шкіл та училищ. Серед матеріалів 442 фонду знаходимо справи щодо дозволів на відкриття шкіл, їхні статuti, дозволи на організацію концертів тощо. Наприклад — матеріали щодо училища Марії Каєтанівни Носової (Лесневич-Носової). З документів ми дізналися, що Марії Каєтанівні на момент подачі клопотання про дозвіл на відкриття училища було

⁷ Там само. Арк. 32

⁸ Там само. Арк. 23.

⁹ Там само. Арк. 40.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 641. Спр. 622. Справа за скаргою мешканців м. Києва на адміністрацію театрів Шато і Аполло через допущення там розпусти та експлуатацію хористок та співачок. 1911–1912. 28 арк.

¹¹ Там само. Арк. 5.

¹² Там само. Арк. 22.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 638. Спр. 54. Справа про дозвіл євреям-музикантам, артистам та ін. жити в м. Києві. Арк. 5.

¹⁴ Там само. Арк. 9.

¹⁵ Там само. Арк. 29.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 638. Спр. 54. Справа про дозвіл євреям-музикантам, артистам та ін. жити в м. Києві. Арк. 39.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 622. Спр. 114. Справа про порядок вступу євреїв до Київського музичного училища. 1892–1908. 99 арк.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. Арк. 3–4.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 542. Спр. 99. Справа за рапортом Інспектора Типографій та т.п. закладів зі звітом за 1888 рік. 1889–1899. 42 арк. Арк. 4.

²¹ Там само. Арк. 21.

27 років, що вона спадкова дворянка, закінчила Київське музичне училище, у 1890 р. — Санкт-Петербурзьку консерваторію зі званням «вільного художника», давала приватні уроки музики, жила «при матері», дворянці Ользі Лесневич (яка утримувала приватний жіночий пансіон), дітей не мала, в політичній «неблагонадійності» звинувачена не була²². Зі статуту довідалися типову інформацію: право влаштовувати музичні вечори, умови вступу, предмети викладання тощо.

Інформативні справи щодо вивчення музичного середовища Києва наявні у 692 фондів Київського округу шляхів сполучення (матеріали про організацію театру на кораблі)²³; у фондів 127 Київської духовної консисторії (справи, пов'язані з організацією духовних концертів); у фондів 169 Києво-Михайлівського Золотоверхого чоловічого монастиря у м. Києві (прохання студента Університету св. Володимира про дозвіл співати в монастирському хорі («за квартиру и стол»); у фондів 295 Київського тимчасового комітету у справах друку (справи, пов'язані з організацією просвітницьких заходів, друком їхніх матеріалів тощо).

Роботу Київських навчальних закладів і підприємств та Київського музичного цеху розкривають документи, які знаходяться у фондах Державного архіву міста Києва (далі — ДАК. — О.М.): фонд 274 Опису майна товариства «Екстрафон», фонд 297 Київської Консерваторії (документи укладених контрактів із викладачами, прохання осіб про прийом в Консерваторію, статистичні відомості про тих, хто навчається), фонд 176 Київського музичного училища (статистичні дані щодо училища, розклад занять і журнали викладачів, звіти, навчальні плани та програми, інструкції, листування адміністрації, прохання учнів, матеріали щодо організації курсів церковного співу).

Київське музичне училище було відкрите у 1868 р. за ініціативи Імператорського російського музичного товариства (далі — ІРМТ. — О.М.), коли наявність у Києві професійних музикантів потребувала відкриття оперного театру та влаштування постійних концертів заснованим у 1863 р. Київським відділенням ІРМТ.

Інформативним для відтворення особливостей тогочасного музичного середовища ми вважаємо фонд 336 Київського музичного цеху. Хоча роль музичних цехів у досліджуваній період була вже значно меншою, ніж у попередні епохи, їхні традиції та устрій були ще досить відчутними у музичному житті Києва. Київський музичний цех ще контролював якість і «правомірність» надання

музичних послуг. Серед матеріалів ДАК збереглися справи кінця 1860-х зі скаргами учнів та боротьбою з «несанкціонованим» цехом виконавством. Зокрема, у 1869 р. майстри музичного цеху на чолі зі старостою музичного цеху Антоном Легезою розбирали скаргу учня Шолковенка на майстра Золотаренка й ухвалили, що Золотаренко неякісно надавав Шолковенку освітні послуги: «нашли что Шолковенко действительно плохо научен музыкальному искусству, условие по между матерью Шолковенка и Золотаренком заключено незаконно на семь лет и потому постановили: ученика Шолковенка от мастера Золотаренка отобрать и отдать в доучение другому более благонадежному и рачительному мастеру, Условие заключенное по между матерью и Золотаренком считать уничтоженным, с тем чтобы Золотаренко более претензии к Шолковенку, а равно Шолковенку к Золотаренку не имел»²⁴.

Той самий староста музичного цеху Антон Легеза у 1869 р. скаржився на музиканта, який грав в одному з публичних будинків Києва без дозволу музичного цеху і на зауваження Легези відповів бійкою: «При проверке мною согласно распоряжению Ремесленной Управы музыкантов я открыл, что отставной солдат Иванов занимается в плоской части в одном из публичных домов производством музыки, на что, как бы следовало, не имеет от Управы или от цеха Мастерского или подмастерского свидетельства, о чем я уже несколько раз предупреждал его, но вопреки моему предупреждению он не оставлял производить музыку и не хочет взять Свидетельство, основываясь на том, что отставные солдаты не обязаны брать Мастерских свидетельств, а вчерашнего числа при проверке мною музыкантов я зашел в тот дом, где он производит музыку, начал ему говорить о том же, но он стал меня ругать самыми обидными словами, почему я из помощником моим и бывшими со мною полицейскими солдатами хотел его взять с инструментом и представить в Управу, то он ударил меня в лицо рукой и покусал мне руки. В таком виде я явился в местную часть заявить об этом, находя себя крайне обиженным поступком солдата Иванова, я представляю при сем его инструмент, покорно прошу Ремесленную Управу поступить с ним за самоуправное производство музыки по Ремесленному Уставу, а за нанесение мне ругательств и побоев донести по принадлежности Старшины»²⁵.

Однак до початку ХХ ст. роль музичного цеху в мистецькому житті Києва неухильно зменшувалася. Поряд із традиційною музичною цеховою організацією в процесі глобалізації у Київському

²² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 622. Спр. 439. Справа за клопотанням Марії Носової про дозвіл їй відкрити в м. Києві музичне училище. 1892–1900. 30 арк.

²³ ЦДІАК України. Ф. 692. Оп. 46. Спр. 13. Справа за клопотанням Лінделя Маховеера про дозвіл облаштування плавучого електро-театру. 1910. 15 арк.

²⁴ ДАК. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 80. Посвідчення, постанови, рапорт, скарги учнів. Арк. 88.

²⁵ ДАК. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 80. Посвідчення, постанови, рапорт, скарги учнів. Арк. 17–18.

музичному середовищі поступово починали домінувати модерні тенденції.

Отже, ділова документація, яка зберігається в архівних установах Києва, містить багато важливої інформації про музичне середовище Києва другої половини XIX — початку XX ст. Здебільшого це дозволи на проведення концертів, постановку вистав, виконання пісень українською мовою, проживання євреїв у Києві; статути навчальних закладів, навчальні плани та програми; звітна документація тощо. Серед широкого масиву інформації можна відшукати багато цінного фактажу й статистичних даних. Хоча

різні складники музичного середовища Києва непропорційно відображені в офіційно-діловій документації, можна виокремити блоки інформації, що віддзеркалюють такі умови та тенденції музичного життя міста, як вплив урядової політики й цензурних обмежень на музично-концертне життя (заборона на виконання українськомовних пісень після ухвалення Валуєвського циркуляру та Емського указу), формування контингенту музикантів (обмеження для євреїв на проживання в Києві), співіснування старої цехової організації та нових глобальних тенденцій професійного музикування.

ДЖЕРЕЛА

1. Мусяченко О.С. Дослідження образу музичного життя Києва другої половини XIX — початку XX ст. на сторінках друкованих джерел. *ScienceRise*, 2016. № 9(1). С. 23–31.
2. Мусяченко О.С. Музично-концертне життя Києва у кінці XIX ст. на сторінках газети «Жизнь и искусство». *Гілея*, 2016. Вип. 111. С. 29–33.
3. Мусяченко О.С. Відомості про музичну освіту киян на сторінках газети «Жизнь и искусство» (1893–1898) як джерело дослідження музичного середовища міста. *Грані*, 2016. № 7 (135). С. 124–130.
4. Мусяченко О.С. Газети як джерело дослідження музичного життя Києва кінця XIX — початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2016. Вип. 46. С. 51–54.

REFERENCES

1. Musiiachenko, O. S. (2016). Doslidzhennia obrazu muzychnoho zhyttia Kyieva druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. na storinkakh drukovanykh dzherel. *ScienceRise*, 9(1), 23–31 [in Ukrainian].
2. Musiiachenko, O. S. (2016). Muzychno-kontsertne zhyttia Kyieva u kintsi XIX st. na storinkakh gazety «Zhizn i iskusstvo». *Hileia*, 111, 29–33 [in Ukrainian].
3. Musiiachenko, O. S. (2016). Vidomosti pro muzychnu osvitu kyian na storinkakh gazety «Zhizn i iskusstvo» (1893–1898) yak dzherelo doslidzhennia muzychnoho seredovyshcha mista. *Hrani*, 7 (135), 124–130 [in Ukrainian].
4. Musiiachenko, O. S. (2016). Hazety yak dzherelo doslidzhennia muzychnoho zhyttia Kyieva kintsia XIX — pochatku XX st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 46, 51–54 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 28.09.2020.

«У ЖИТТІ ПОКИ “ЩАСТИТЬ”»: ОСВІТНЯ ТРАЄКТОРІЯ ПЕРЕСІЧНОЇ КИЯНКИ МОДЕРНОЇ ДОБИ ЗА АВТОБІОГРАФІЄЮ

У статті розкрито формування особистості і життєві етапи рядової киянки Дашко як представниці молоді модерної доби. Аналіз автобіографії пересічної міщанки Києва поглибив розуміння доступності нижчої і середньої освіти на початку ХХ ст. Доведено, що незначні статки родини не були перешкодою для цілеспрямованої городянки у просуванні визначеною освітньою траєкторією.

Ключові слова: киянка, автобіографія, освіта, церковнопарафіяльна школа, двокласне училище, жіноча гімназія.

Oksana Drach

“LIFE IS STILL ‘LUCKY’ ”: EDUCATIONAL TRAJECTORY OF THE AVERAGE KYIVAN WOMAN IN THE MODERN ERA BASED ON THE AUTOBIOGRAPHY

To this day, the opinion that is widespread in the scientific literature about the accessibility of secondary and higher women's education in the imperial era mainly for daughters of wealthy people, has led to the expediency of studying the problem. The autobiography of the average Kyivan burgher woman Dashko from a low-income family of traders has become the empirical material of the study. The chronological framework of the study, represented in the autobiography, includes the late imperial era: late 19th century — year 1913. The methodological basis of the study is the microhistory, which focuses on the development of history “from below” and “from within”, the study of living conditions, educational needs, motivations and forms of behaviour of the individual.

As a result of the study it has been proven that at the late 19th and early 20th century the urban attractiveness of Kyiv prompted the city authorities to ensure the accessibility of school education for children of city residents. The autobiography of the average Kyivan woman Dashko demonstrates a specific educational trajectory of the daughter of Orthodox low-income burghers. The circumstances of life of the Kyivan woman show a clear connection between the wealth of the burgher family and plans for the future of the children. The low income of the family of traders resulted in the utilitarianism of the initial training of the daughter, as well as breaks in education, studying in various types of lower educational institutions in Kyiv. An innate curiosity, a formed desire for further development and going beyond the everyday life of the burgher family, combined with persistent training, ensured the girl's admission to the Kyiv-Podilsky Women Gymnasium. Obtaining a secondary education became a significant achievement in the educational trajectory of the daughter of low-income Kyivan residents. Having tried the effectiveness of education as a channel of social mobility, the graduate of the gymnasium dreams of further education at the medical department of the Kyiv Higher Courses for Women.

Key words: Kyivan woman, autobiography, education, church-parish school, two-grade school, women's gymnasium.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Драч О., 2020

Ознакою модерної доби (fin du siècle) в Україні, як і в країнах Заходу, є потужний розвиток міського способу життя і поширення загальної освіти населення, зокрема й за гендерними параметрами навчання. Соціально-економічні та суспільно-культурні трансформації, що стали наслідком Великих реформ 1860–1870-х рр. в Російській імперії, зумовили громадський

чинник розбудови народної школи, становлення доступної жіночої середньої освіти, а з часом і вищих курсів жіночих. Зміни світогляду нових поколінь городян, щонайперше, давалися взнаки у великих містах, зокрема у Києві.

Тематика жіночої освіти цікавить широкий науковий загал. Цьому посприяв відхід від монометодології на теренах пострадянського простору, розширення арсеналу дослідницьких

підходів західного історіописання, збільшення уваги до джерел. Протягом останніх десятиліть з'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва України на рубежі XIX–XX ст. (Сухенко Т.В., 1998. С. 63–74; Драч О.О., 1999. С. 84–91; Добровольська В.А., 2002. С. 108–115; Мариніна І.С., 126–136). Окремі праці присвячено ретроспективному аналізу фахової освіти жіноцтва Київщини, зокрема розглянуто їхні інституційні та навчально-професійні складники, проаналізовано статистичні дані щодо складу педагогічного персоналу та учнів-дівчат у цих закладах (Аніщенко О.В., 2001. С. 182–188.). Поглибила історію становлення і функціонування жіночих навчальних закладів у Києві В.В. Вірченко (Вірченко В.В., 2006. 20 с.; Вірченко В.В., Коцур А.П., 2007. 196 с.). Окремий напрям становить науково-популярна версія історії гімназій м. Києва (Кальницький М., 2010).

Адресувалися й до історії окремих навчальних закладів, зокрема Київської жіночої гімназії В. Ващенко-Захарченко, з часом переформатованої на гімназію О. Дучинської (Антонець Н.Б., 2007). Інтерес до джерел на сучасному етапі студіювання жіночої школи модерної доби виявився в увазі до фондів міських архівів. Зокрема, на підставі документів Державного архіву м. Києва висвітлюють окремі аспекти становлення та функціонування жіночих гімназій міста наприкінці XIX — на початку XX ст. (Ийслуу А.Е. 2017., С. 185–190).

Аналіз напрацювань попередників переконує, що під час вивчення жіночої освіти м. Києва пізньоімперської доби домінували історико-статистичний і структурно-функціональний підходи. Задля поглиблення студіювання зазначеного феномену прагнемо залучити фактологічний матеріал антропологічного сенсу.

З огляду на це **метою статті** є висвітлення індивідуальної освітньої траєкторії рядової киянки модерної доби.

Емпіричним матеріалом нашого дослідження слугують матеріали справи, що зберігаються в Державному архіві м. Києва у фонді 244 «Київські вищі жіночі курси»¹. Вони представлені автобіографіями дівчат — переважно курсисток медичного відділення Київських вищих жіночих курсів, котрі склали іспити з додаткових предметів за курс чоловічої гімназії при Київському навчальному окрузі. Документи написані власноруч російською мовою протягом грудня 1913 — січня 1914 р. у довільній формі і різняться формальними розмірами (від кількох абзаців до кількох аркушів) і змістовими підходами до викладу сутнісних етапів і явищ минулого життя курсисток. Додаткової

цінності виявленим еґо-матеріалам надає темпоральний чинник, оскільки дівчата викладали на папері осмислення власного життя в останню мирну зиму перед Великою війною і подальшими політико-соціальними трансформаціями. Верхня хронологічна межа — 1913 рік — був знаковим як для Російської імперії, так і для Києва, оскільки економічний розвиток держави досяг піку, що наочно продемонструвала Київська всеросійська виставка цього року².

З наявних у справі дівочих еґо-документів для мікроісторичного аналізу нами відібрано автобіографію Дашко — київської міщанки за походженням («батьки займалися торгівлею в бакалійній крамниці») з малозабезпеченої сім'ї (за фактом самовизнання)³. Вона — корінна киянка — народилася в кінці XIX ст. у місті, де мешкала безвизно⁴. Пам'ятала себе дівчина з трьох років. Перші дитячі спогади, що виринали з глибин її пам'яті, ніби з далекого сну, вона виклала в автобіографії. Виразно пам'ятала поїздку до Чернігова на прощу, приїзд імператора (20 серпня 1896 р. Микола II з дружиною приїздив на церемонію освячення Володимирського собору), підйом дзвону на Лаврську дзвіницю, виставку 1897 р.⁵ Аналіз викладу Дашко про раннє дитинство наводить на думку про традиційно-християнський світогляд її родини.

Домашнім учителем доньки став батько, під керівництвом якого вона засвоювала ази грамотності з чотирьох років. За словами її няньки-звірянки⁶, дівча швидко освоїло абетку і навіть навчало свою доглядачку. Функцію дитячої літератури у доньки виконували старі книги, які батьки скуповували на обрізку. Уміння читати друкарський шрифт посприяло семирічній Дашко під час вступу до церковнопарафіяльної школи, куди її спочатку не хотіли брати через малий зріст. Тендітне дівча переконало вчительку у тому, що здатне до навчання, швидким читанням дрібного друкованого тексту і здобуло від неї першу похвалу⁷.

² Див. детальніше про це: Донік О.М. Київська всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки та міського життя. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.*, 2016. Вип. 25. С. 50–69.

³ ДАК. Ф. 244 Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79–80 зв.

⁴ Дату народження в автобіографії дівчина не зазначила.

⁵ Сільськогосподарська та промислова виставка в Києві, що відбулася в липні — жовтні 1897 р. у численних павільйонах, розташованих на схилі Черепанової гори попід госпіталем і прилеглому просторі біля Жилинської вулиці.

⁶ Припускаємо, що нянька походила з місцевості Звіринецька гора — з південної околиці Києва, назва якої пов'язана з полюванням на дикого звіра («Звіринець» великого князя Всеволода Ярославовича).

⁷ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

Для визначення індивідуальної пам'яті учениці про початкову школу наведемо загальні тенденції її функціонування цієї доби. Освітній курс усіх початкових народних училищ держави становили такі навчальні предмети: Закон Божий (короткий катехізис і священна історія), читання за книжками цивільного і церковного друку, перші чотири арифметичні дії, письмо, церковні співи (за можливості) (Положение о начальных народных училищах, 1874. С. 836). Церковнопарафіальні школи перебували у відомчому підпорядкуванні духовного відомства, на чолі зі Св. Синодом. Із 1898 р. рішенням училищної ради при Св. Синоді курс однокласної церковнопарафіальної школи подовжено до трьох років (Фальборк Г., Чарнолуский В., 1898. С. 61). Саме про трирічну освітню підготовку в церковній школі Києва Дашко оповідає в автобіографії.

В усіх початкових школах держави, а особливо церковнопарафіальних, Закону Божому й супутнім предметам учні мали приділяти значну увагу, що було визначено навчальною програмою. Церковнослов'янській грамоті, Закону Божому та церковним співам було надано пріоритет — 12 навчальних годин на тиждень; на решту навчальних предметів — російську мову, чистописання та арифметику — залишалось лише 15 годин. На думку педагогів-практиків, такий розподіл годин навчальної програми початкової школи надавав їй професійно-церковного характеру (Балталон Ц.В., 1908. С. 7). У реаліях повсякденного життя майже кожна школа мала власний розподіл уроків на тиждень. Як свідчить автобіографічний наратив Дашко, у церковнопарафіальній школі, де вона навчалася, до студіювання учнями Закону Божого вчителька підходила відповідально. Через роки випускниця поцінує парафіальну школу за знайомство з церковнослов'янською мовою («змушували вчити слов'янські слова за словником») і книгами Св. Письма⁸. При цьому жодних невдовольень у тексті і «підтексті» его-документа щодо вимогливості вчительки, складності оволодіння чи непотрібності певних складників Закону Божого дівчина не висловила.

Протягом трьох років підготовки у церковнопарафіальній школі Дашко читала переважно книжки духовного змісту. Як вона зазначила, у Шекавицькій церкві⁹ була невелика бібліотека, якою завідував паламар. Узимку, коли «мороз тріщить», книголюби (у тому числі

⁸ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

⁹ Вірогідно так вона називає Дмитрівську церкву, розташовану на Шекавицькій вулиці, реконструйовану в 1864–1865 рр., де діяла парафіальна школа (Див. докладніше: Кальницький М. Храмы Св. Димитрия и Свв. Константина и Елены в Киеве. URL: <http://primetour.ua/uk/company/articles/Hramy-i-Sv--Dimitriya-i-Svv--Konstantina-i-Eleny-i-v-Kieve.html>

і вона) залишалися після обідні, чекаючи книжок. Винагородою змерзлій («ніг не відчуваєш») дівчинці була можливість усамітнитися з книгою і подумки поринути у фантазійний світ, відсторонитися від навколишньої суєти¹⁰.

Найважливішим серед завдань, покладених на церковнопарафіальні училища, визначали формування моральних і релігійних почуттів в учнів на засадах православ'я. Власне, церковна школа мала пріоритетним аспектом виховні цілі, їм підпорядковувалися навчальні завдання. Чи дотримувалися цього в церковнопарафіальній школі м. Києва, де навчалася Дашко? Аналіз дівочої автобіографії свідчить, що в початковій школі духовного відомства ученицю привчили ходити до церкви кожної суботи й неділі, на свята, у середу й п'ятницю під час великого посту. Також школярі відвідували Києво-Печерську Лавру на початку й у кінці навчального року. На першому тижні великого посту перед сповіддю учні збиралися до школи, вчителька читала житіє певного Святого; після цього школярі просили у неї пробачення, на що педагогиня відповідала «Бог простить» і цілувала учнів¹¹. Через роки випускниця Дашко пам'ятала регламентовані шкільні релігійні практики.

Отже, вивчення обставин дівочого дитинства, викладених в автобіографії, засвідчує православному побожність родини Дашко й виховання доньки в традиційних цінностях — шанування віри предків, повага до монарха. Коли дівчинка освоїла ази грамотності вдома під керівництвом батька, її віддали навчатися до розташованого поблизу місця проживання сім'ї освітнього закладу — церковнопарафіальної школи. Заклад духовного відомства, що мав пріоритетом формування в учнів релігійного світогляду, основу якого становили християнська аксіологія, повною мірою задовольняв освітні запити батьків юної учениці.

Подальші обставини життя маленької киянки виявляють чіткий взаємозв'язок між достатком міщанської родини й планами щодо майбутнього дітей. У рік закінчення церковнопарафіальної школи матеріальне становище сім'ї суттєво погіршилося («абсолютно збідніли») і, як зазначає донька в автобіографії, «про подальше навчання годі було й думати»¹². Згадуючи цей «найважчий» рік, що глибоко врізався в дівочу пам'ять, Дашко констатує, що не відвідувала навчальний заклад, оскільки допомагала матері («нянчила брата і сестру», «влітку торгувала»). У вільний час десятирічна дівчинка подекуди пустувала з дітьми на вулиці чи гуляла на старому Шекавицькому кладовищі на околиці Києва,

¹⁰ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

¹¹ Там само.

¹² Там само. Арк. 79 зв.

де незмінно проживала родина Дашко. Таким чином, малозабезпеченість міщанської родини визначала те, яке дитинство буде у її нащадків, а освітня підготовка доньки набувала суто утилітарного характеру — здобуття базових знань і навичок нормативної поведінки рядової парафіянки. Водночас вроджена допитливість дівчинки, скерована від початку самоусвідомлення на зацікавлення підручними книгами із «батьківського бізнесу», сформували стійкий інтерес і звичку до книжного слова, посилену з роками літературою з сакральними текстами.

Принагідно підкреслимо, що родина Дашко проживала в Києві, який із давнини вважали «новим Єрусалимом», духовно-православним центром Східної Європи. З останньої чверті XIX ст. місто перетворюється на потужний економічний осередок Південно-Західного краю з чіткою промисловою й торгівельною динамікою, бурхливими урбанізаційними процесами і розмаїтим за етнічним складом населенням. Активні дії місцевої громади сприяли створенню сучасної інфраструктури міста. Окрім того, Київ був великим культурним і освітнім центром, де функціонував університет та заклади вищої освіти, розширювалася мережа середніх і нижчих навчальних закладів.

Ознакою модерного міста в Україні, як і в провідних країнах Заходу, ставала грамотність міщан і доступність початкових навчальних закладів дітям усіх соціально-професійних груп міського населення. Батьки доби «індустріального капіталізму» усвідомлювали необхідність надання донькам елементарної освіти. Маємо підкреслити, що, (не)зважаючи на мінливість статків, родина Дашко так само була націлена надати доньці завершену освітню підготовку з професійною кваліфікацією. Прикметно, що подальші заходи щодо її навчання в автобіографії дівчина пов'язує винятково із діями матері. Вірогідно, у родині дотримувалися усталеної традиції, за якою підготовка доньки до подальшого життя перебувала у сфері жіночої (материнської) відповідальності.

Восени («після завершення базарного сезону») матір влаштувала доньку в міське училище № 16 (старше відділення) для надолуження матеріалу навчальної програми¹³. Як зізнається в его-документі Дашко, вона потрапила в гарну навчальну атмосферу з доброю вчителькою, здібним і дружним колективом учнів. Будучи дорослою, вона пам'ятала читання Євангелія в класі з вчителькою, відвідування Голгофи на Володимирській гірці. Отже, спогади дівчини про шкільні роки виявляють підсвідому фіксацію нею учнівських релігійних практик, які, за нашим припущенням, на той час становили основне коло її інтересів. Окрім того, старанна вихованка церковнопарафіальної

школи Дашко під час навчання на випускному відділенні міського училища № 16 — освітнього закладу Міністерства народної освіти — подумки порівнювала плин навчального процесу в цих закладах і констатувала в автобіографії відмінності. Високі результати за курс міського початкового училища — дівчинка серед перших учнів за успішністю була нагороджена повним зібранням творів Лермонтова («перший класик, із яким вона ознайомилася») — стали підсумком її особистої старанності та вродженої допитливості¹⁴.

Після здобуття початкової освіти обставини життя одинадцятирічної Дашко особливо не змінилися: вона торгувала з батьком біля Іонівського монастиря¹⁵ на околиці Києва, восени — самостійно. Вочевидь старші члени родини вважали освіту доньки завершеною. Як зазначила дівчина в автобіографії, «почався навчальний рік, уже минув вересень; удома було нудно, тягнуло до школи»¹⁶. Що ж стало вирішальним чинником родинного рішення щодо продовження навчання допитливої доньки в малозабезпеченій родині? Як свідчить аналіз его-документа, у цей час «матір зустріла знайому, яка поінформувала, що донька вчиться в двокласному училищі імені Вертинороха»¹⁷. Мати Дашко вирішила віддати для продовження навчання до цього закладу й свою школярку.

Двокласне народне училище — це заклад нижчої (розширеної початкової підготовки) освіти, курс навчання в якому становив п'ять років. Як оцінила через роки випускниця двокласного жіночого училища, «навчання там було організовано непогано». Особливо імпонувала гарна книгозбірня освітнього закладу, але книг додому ученицям не видавали. Учитель російської мови познайомив школярку з новітньою зарубіжною літературою (М. Рід, Ж. Верн, Г. Емар). Припускаємо, що педагог давав читати допитливій учениці твори зазначених авторів.

Сформована у ранньому дитинстві любов до книг і читання спонукала Дашко стати користувачем безкоштовної учнівської бібліотеки. Потяг до читання не зник навіть після невдоволення матері її захопленням («потрібно допомагати вдома, а не лазити “по читальнях”»), коли дівчинка запізнилася додому через відвідання бібліотеки¹⁸. У торгово-міщанській родині, яка щоденно доладала злидні, захоплення доньки друкованим словом розцінювали як відволікаюче

¹⁴ Там само.

¹⁵ Київський Свято-Троїцький Іонінський монастир, заснований преподобним Іоною в другій половині XIX ст. URL: <https://iona.kiev.ua>

¹⁶ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79 зв.

¹⁷ Наявна інформація про пожертвування капіталу Вертинороха Н.С. 1900 р. для організації двокласного жіночого училища в Києві.

¹⁸ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79 зв.

¹³ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79 зв.

від безпосередніх домашніх обов'язків заняття. Унаслідок несхвалення матір'ю її інтересів, школярка припинила користуватися бібліотекою («брати там книжки»). У такий спосіб на показному зовнішньому рівні Дашко виявила покiрність батьківській волі. Проте внутрішнє бажання учениці було сильнішим за страх сімейних покарань («пам'ятаю, як хотілося читати; книги діставала, де було можна»). Як-от, у потаємний спосіб дівчинка ознайомилася з доробком Пушкіна; твори Гоголя вже знала. Прикметно, що в цей період мрії допитливої киянки спрямовані на набуття самостійності. Дашко мріяла підготуватися¹⁹ і стати сільською вчителькою після закінчення двокласного училища²⁰.

Восени матір перевела доньку до 2-го класу двокласного училища імені Їх імператорських величностей. Учителі в навчальному закладі, за оцінками випускниці, були гарні, особливо з арифметики і російської мови. Найбільш запам'ятався вихованці саме вчитель російської мови («такий собі І. Г. Х»), який мав значний вплив на учениць.

Звернемося до образу авторитетного вчителя російської мови двокласного училища імені Їх імператорських величностей, поданого Дашко в автобіографії. «За переконаннями — безкорисливий монархіст, який віддано любив государя і батьківщину»²¹. Такі погляди навівував і своїм ученицям. Окремі школярки, серед яких була й Дашко, завдяки вчителю «регулярно відвідували зібрання монархістів, брали участь у процесіях «Союзників»²² містом, сперечалися з ученицями-євреями». Усі ці події відбувалися протягом 1906–1907 рр. Як зазначила Дашко в автобіографії, її захоплення монархістськими ідеями тривало й після закінчення нею училища. Лише після переведення вчителя («Х.») на службу до іншого міста, дівчина втратила інтерес до політичних подій²³. Отже, пошуки власного «Я» у підлітковому віці у Дашко розпочинаються з слідування за вже відомою їй ціннісною аксіологією релігійного традиціоналізму, що сполучається зі знаходженням одногодумця як в особі авторитетного педагога-монархіста, так і шкільних подруг. Підґрунтям для активізації її поглядів на зовнішньому рівні стають буремні події першої російської революції в Києві. Дівочі вказівки

¹⁹ Має на увазі до складання іспиту на кваліфікацію вчительки початкової школи (законодавче визначення — народної вчительки).

²⁰ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80.

²¹ Там само.

²² «Союз російського народу» — російська радикальна монархічна і шовіністична політична організація, яка виникла у вирі революції 1905 р. і виступала за цілковите збереження суспільних основ Російської імперії на засадах «самодержавства, православ'я і російської народності».

²³ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80.

в его-документі на особисту причетність її в підлітковому віці до заходів монархічно-шовіністичної політичної організації «Союз російського народу» в Києві переконують у вагомому градусі суспільної напруги в місті на конфесійно-етнічному ґрунті. При цьому вербування прихильників радикальних ідеологій відбувається навіть у нижчій школі, де авторитетність учителя стає запорукою надійності / міцності залучення учениць до пропонованих педагогом поглядів і відповідно екстраполюється на весь шкільний загал, підсумком чого стає втягуванням у вир політичного протистояння підлітків.

Після закінчення двокласної школи перед киянкою Дашко постала проблема вибору подальшого життєвого шляху. Одвічні питання: Що робити далі? Куди податися? Як зізналася в автобіографії дівчина, вона прагнула продовжувати навчання. Розглянемо мотивації її подальших дій.

Отримавши свідоцтво про закінчення двокласного училища (в автобіографії називає його «атестатом»), вона з однокласницею поїхала на Труханів острів до шкільних товаришок, вірогідно відсвяткувати завершення навчання. Дорогою подруга повідомила, що хоче просити їхнього колишнього вчителя російської мови («І. Г. Х.») влаштувати її в гімназію. Як зазначила Дашко в автобіографії, вона так само вирішила звернутися до близького за духом педагога за допомогою. Він пообіцяв посприяти зі вступом до жіночої гімназії: «написати від імені монархічної партії»²⁴.

Як розуміємо, допитливу випускницю двокласного початкового училища, що становило підвищений рівень нижчої школи, уже не задовольняло повернення до усталеного повсякдення батьківської родини — допомоги у домашніх справах і торгівлі. Підліткові мрії, виплекані прочитаною літературою, підживлювали підсвідомі дівочі прагнення чогось за межами буденності. Оскільки сфера інтересів із малих років концентрувалася навколо книжок, то Дашко дійшла рішення рухатися далі шаблями освітньої підготовки. Як засвідчує аналіз її автобіографії, вона діє самостійно, на свій страх і розсуд; про батьківське сприйняття / несприйняття рішення доньки навіть не згадано. Водночас тягар особистого рішення неповнолітньої дівчини поділяє зі своєю шкільною подругою по двокласному училищу [Синявської], яка підтримує та наслідує їй ідею вступу до гімназії. Подальша частина біографічного наративу Дашко більше нагадує пригодницьку оповідь, ніж раціональний життєпис потенційної слухачки медичного відділення Київських ВЖК, якою вона мріяла стати.

Самостійні подруги-підлітки довго блукали Києвом, допоки на Бульварно-Кудрявській вулиці

²⁴ Там само.

за оголошенням на парадних дверях будинку знайшли вчительку — випускницю інституту шляхетних дівчат для підготовки до вступу до гімназії. Панянка-інститутка «за заняття взяла недорого, хоча спочатку не повірила, що дівчата бідні»²⁵. Отже, Дашко добре усвідомлювала реальний добробут власної родини («малозаможність»), що жодним чином не становило перешкоду для її підліткових задумів і відповідних дій з їх утілення.

Учителька, будучи обізнаною з процедурою прийому до закладу середньої освіти, відправила свої нових учениць поцікавитися, чи подані їхні прохання про прийом до гімназії. Подружки, керуючись принципом «язик до Києва доведе», таки розшукали канцелярію Подільської жіночої гімназії на Фундуклеївській вулиці. Наполегливі дівчата «довго очікували в черзі (до 16.00 год), аж поки один із чиновників закладу не виявив милосердя і не з'ясував, у якій справі вони прийшли»²⁶. Як і можна було передбачити, заяв про їхній прийом до навчального закладу в канцелярії не виявили. Оскільки дівчата були неповнолітніми, то всі документи мали подавати їхні батьки чи опікуни. Аналіз автобіографії Дашко засвідчує, що про свої плани подальшого продовження навчання, а саме здобуття гімназійної освіти, вона батьків не інформувала. Давалася взнаки відсутності традиції залучення сім'ї до шкільного життя дівчат. Окрім того, батьки — вихідці з нижчих верств — часто не опікувалися позашкільним вихованням своїх дітей через постійну зайнятість роботою та обмеженість власних освітніх здобутків. Про це відверто зазначила її компаньйонка Синявська: «Рідні наші нікого не знали (мова йде про вчителів для підготовки до вступу. — О. Д.), були зайняті своїми справами, і нам довелося самим подбати про себе»²⁷.

На зворотному шляху з гімназії з подружками трапився кумедний епізод. Після довгих денних пригод, пов'язаних із самостійною спробою вирішити питання своєї подальшої освіти, дівчата дуже зголодніли, а грошей, як виявилось, в наявності лише 1 коп. Кмітливі товаришки вийшли до Сінного базару, підійшли до хлібниці та попросили зважити їм хліба — «на всі». Як зазначила в его-документі Дашко, дівчата, стомлені надвечір, отримавши від торгівки чималу скибку хліба, «споживали його з таким апетитом, як ніколи»²⁸.

Невдала спроба (через відсутність місць) вступити у серпні до III класу Києво-Подільської жіночої гімназії, поглиблена розчаруванням нездійсненою педагогом протекцією, повернула дівчину до життєвих реалій. Виходом із ситуації «що робити?» стало продовження обраного

життєвого вектору — підготовки до вступу до гімназії. Упевненості надавала компанія подружки по двокласному училищу, відсутність перешкод із боку батьків, обізнаність із наявністю вільних місць у IV класі гімназії, а також більш дієва форма навчання в підготовчому пансіоні. Підсумком стало успішне складання іспитів до закладу (у травні місяці) та зарахування до IV класу жіночої гімназії обох товаришок²⁹. Зауважимо, що вступити до закладу середньої освіти Києва було досить непросто, про що свідчить значна чисельність дівчат, котрим було відмовлено в прийомі. Як-от, у 1901 р. до Фундуклеївської жіночої гімназії не прийняли 60 % потенційних учениць, до Києво-Подільської — 54,8 % (Ийслуу А.Е., 2017. С. 186). Отже, вступ Дашко до IV класу Києво-Подільської гімназії знаменував не лише новий життєвий етап здобуття ґрунтовної середньої освіти, але й вихід учениці на новий рівень соціального оточення і спілкування — за межі усталеного кола нижчих верств.

Наступним важливим аспектом, який прагнемо з'ясувати, — як почувалася в новому навчальному середовищі представниця нижчих верств. Досить поширене в літературі твердження про чисельну перевагу в жіночих гімназіях доньок дворян і чиновників спонукає деталізувати цей аспект. Уважне вивчення звіту попечителя Київського навчального округу за 1905 р. дає підстави для заперечення думки про показну привілейованість учнівського контингенту жіночих гімназій регіону. Найбільшу питому вагу серед гімназисток становили доньки міщан і цехових — 38, 2 %, особових дворян і чиновників — 22, 3 %, почесних громадян і купців — 11, 6 %, спадкових дворян — 11, 2 %, селян — 6,5 %, духівництва — 4, 8 %, козаків — 3, 1 %, іноземців і решти станів — 1,9 % (Виноградов Н., 1907. С. 45). Виявлена нами тенденція демократизації соціального складу гімназисток Київського навчального округу підтверджена дослідником Катеринославської міської жіночої гімназії (1902–1907 рр.), котрий пише про основний контингент учениць із доньок міщан і ремісників, отже, дітей малозабезпечених верств міського населення (Прокопенко Л.С., 2019. С. 135). Аналогічний висновок щодо зростання частки учениць із міських станів констатують науковці на моделі загальнодержавного виміру (Днепров Е.Д., Усачова Р.Ф., 2009. С. 233). З огляду на вищезазначене припускаємо, що наша героїня не відчула вагомої соціальної різниці в новому для неї гімназійному навчальному середовищі.

Принагідно зауважимо, що вартість навчання в державних гімназіях Київського навчального округу в 1905 р. становила 56 руб., у приватних — 73 руб. (Виноградов Н., 1907. С. 45). Виходить, що

²⁵ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80.

²⁶ Там само.

²⁷ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 28 зв.

²⁸ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80 зв.

²⁹ Там само.

освітня підготовка доньки в Києво-Подільській гімназії для родини Дашко становила близько 6 руб. на місяць. Безкоштовно навчалися в жіночих гімназіях лише діти викладачів закладу, стипендіатки Києва (місто щорічно виділяло кошти на певну кількість муніципальні стипендії) чи інших благодійників (фізичні чи юридичні особи), чий коштом організували приватні іменні стипендії. Приміром, у звіті за 1905 р. у Фундуклеївській жіночій гімназії було звільнено від оплати за навчання 36 учениць, у Києво-Подільській — лише 13 (Ийслуу А.Е., 2017. С. 186). Водночас звільнення здібних учениць із малозабезпечених сімей від оплати за навчання практикувалося органами місцевого самоврядування в державі. Приміром, на початку ХХ ст. у жіночих гімназіях Катеринославщини за навчання не сплачувала майже 1/5 вихованок (Прокопенко С.Л., 2019. С. 127).

Вочевидь, що малозаможність міщанської родини гімназистки Дашко назовні давалася взнаки, що не лишилося поза увагою адміністрації навчального закладу. Було вжито зусиль, щоб допомогти старанній школярці вирішити питання оплати її навчально-виховної підготовки в Києво-Подільській гімназії. До V-го класу жіночої гімназії ученицю вже переведено зі стипендією, що надавало більше впевненості щодо завершення навчання донькою дрібних київських торговців. Водночас, з того ж року, самостійна і цілеспрямована дівчина стала підзаробляти («давати уроки»), отримуючи гроші на власні потреби³⁰. Навчаючись у VI–VII класі, гімназистка вже мала заняття з трьома ученицями.

Роки навчання в жіночій гімназії розширювали кругозір і формували світогляд учениць, поглиблювали ціннісне ядро особистості. Дашко зауважила, що «дуже багато дорогих спогадів лишила гімназія; вийшла в життя не з порожнечою в душі»³¹. Загалом жіночі гімназії стали дієвим інститутом соціалізації учениць, становлення нової жіночої особистості, формування їхнього духовного світу й життєвих цінностей модерної доби. Допитлива гімназистка з нижчого торговельно-підприємницького прошарку київських міщан здобула ґрунтовну загальноосвітню підготовку в середньому навчальному закладі, звідки вона «винесла багато хорошого». Підвищення самооцінки та впевненості у власних силах сформувало у випускниці жагу подальшого розвитку й продовження руху освітньою траєкторією. Особисто апробувавши можливості освіти як каналу соціальної мобільності, Дашко переконалася в його реальній дієвості, а тому, маючи природні здатності, налаштувалася вступити на медичне відділення Київських ВЖК.

Зауважимо, що на початку ХХ ст. слухачками ВЖК Російської імперії, зокрема медичних відділень, ставали переважно відмінниці навчання. Найперше зараховували випускниць гімназій, нагороджених золотими / срібними медалями, а також дівчат, котрі мали атестат зрілості (Драч О.О., 2011. С. 315). Для здобуття атестату зрілості бажаючі мали скласти додаткові іспити за курс чоловічих гімназій при управлінні навчального округу. При Київському навчальному окрузі екзаменаційна комісія для випробування знань кандидаток за програмою чоловічих гімназій була створена взимку 1913–1914 рр. Саме завдяки цьому нині маємо розлогий фактологічний матеріал про дівоче життя, представлений абітурієнтками у власних життєписах, підготовленими в межах пакету документів для допущення до складання зазначених іспитів.

Плин життя Дашко після випуску з гімназії особливо не змінився: «улітку давала уроки й готувала сестру до гімназії». Восени зі своєю подругою («старими товаришами») розпочала підготовку до іспитів на атестат зрілості. До речі, саме наявність свідоцтва про складання їх надавало шанс бути прийнятою на медичне відділення Київських вищих жіночих курсів. Утім, давалося це колишнім гімназисткам непросто: змінили сім учителів, «ніяк не могли знайти тямущого»³². Готувалися подружки з перервами майже 1,5 року.

На порядку денному в амбітної Дашко стояло завдання вдало скласти іспити за курс чоловічої гімназії та вступити до вищого навчального закладу. Власну життєву філософію працюючої київська міщанка визначила принципом народного раціоналізму: «знай працюю та не бійся». Своє дотеперішнє життя в автобіографії вона оцінювала коротко: «У житті поки “щастить”». Дівчина гарно розуміла, що змогла піднятися над товаришками з соціального оточення, «багато з яких торгували на базарі, модистки». Прикметно, що особисті освітні здобутки («уже щастя якесь») звичайна киянка Дашко з малозаможної родини пояснювала крізь призму світогляду провіденціалізму «видно, на руду написано — у сорочці народилася»³³.

Як висновок зазначимо подальше. На межі ХІХ — початку ХХ століть Київ став великим торговельно-економічним, залізничним, адміністративним і культурним центром із сучасною інфраструктурою, ознакою чого був динамічний приріст його населення. Урбанізаційна привабливість Києва спонукала міську владу разом із небайдужою громадськістю дбати про доступність шкільної освіти для дітей городян. Досліджувана автобіографія пересічної киянки Дашко демонструє реалізовані освітні запити доньки малозаможних міщан.

³⁰ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80 зв.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

Вивчення дівочого дитинства засвідчує православну побожність родини Дашко. Обставини її життя виявляють чіткий взаємозв'язок між достатком міщанської родини й планами щодо майбутнього дітей. Малозабезпеченість сім'ї зумовила утилітаризм освітньої підготовки доньки — здобуття базових знань і навичок рядової парафіянки в церковнопарафіяльній школі, а також перерви в подальшій освіті дівчинки, навчання в різних типах закладів нижчої освіти Києва.

Вроджена допитливість дівчинки, скерована від початку самоусвідомлення на зацікавлення підручними книгами, сформувала стійкий інтерес і звичку до книжного слова. Високі результати за курс міського початкового училища стали підсумком її особистої старанності, а також визначили рішення батьків щодо продовження освіти доньки у двокласному училищі. Підліткові мрії, виплекані прочитаною літературою, підживлювали підсвідомі дівочі прагнення

чогоось за межами буденності. Допитливу випускницю двокласного початкового училища уже не задовольняло повернення до усталеного способу життя в батьківській родині, де сферою її занять була допомога по господарству й торгівля. Сформоване бажання подальшого розвитку й виходу за межі повсякдення міщанської родини у поєднанні з наполегливою підготовкою забезпечили дівчині вступ до Києво-Подільської жіночої гімназії. Здобуття середньої освіти стало визначальним здобутком в освітній траєкторії доньки малозаможних київських міщан. Підвищення самооцінки й впевненості у своїх силах сформувало у випускниці гімназії бажання не зупинятися на досягнутому й продовжити рух самостійно визначеною освітньою траєкторією. Підготовка й складання іспитів за курс чоловічих гімназій мали забезпечити реалізацію її прагнення навчатися на медичному відділенні Київських вищих жіночих курсів.

ДЖЕРЕЛА

1. Аніщенко О.В. Фахова освіта жінок у Київській губернії: погляд з елементами ретроспективи та перспективи. *Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя*. Серія «Психолого-педагогічні науки», 2001. № 1. С. 182–188.
2. Антонець Н.Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: перша київська приватна жіноча гімназія О. Дучинської. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/106525/1/Н.Б.%202007.pdf> (дата звернення: 14.10.2020).
3. Балгалон Ц.В. Воспитательное чтение. М. : Тип. И.Д. Сытина. 1908. 226 с.
4. Виноградов Н. Киевский учебный округ в 1905 г. *Журнал министерства народного просвещения*, 1907. Т. IX. С. 34–47.
5. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) : автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.
6. Вірченко В.В., Коцур А.П. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.). К. ; Чернівці : Книги–XXI, 2007. 196 с.
7. Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. Москва: Дрофа, 2009. 275 с.
8. Добровольська В.А. Становлення та розвиток системи жіночої освіти Півдня України на початку ХХ століття. Південний архів. 36. наук. праць. Історичні науки. Херсон, 2002. Вип. VIII. С.108–115.
9. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, 2011. 532 с.
10. Драч О.О. Розвиток жіночої освіти в Україні у другій половині ХІХ ст.: збірник наукових праць. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історичні науки». 1999. Вип. 2. С. 84–91.
11. Ийслуу А.Е. Жіноча гімназійна освіта у Києві наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України*, 2017. № 1. С. 185–190.
12. Кальницький М. З історії київських гімназій. URL : <http://primetour.ua/uk/company/articles/Iz-istorii-kiievskih-gimnaziyu.html> (дата звернення: 13.10.2020).
13. Мариніна І. Трансформація жіночого освітнього простору: історія та сьогодення С. 126–136. URL: http://eprints.kname.edu.ua/44335/1/Збірник_28-126-136.pdf (дата звернення: 15.10.2020).
14. Положение о начальных народных училищах (ст. 3) // Полное собрание законов Российской империи за 1874. Т. XLIX. С. 834–842.
15. Прокопенко С.Л. Середня освіта на Катеринославщині другої половини ХІХ — початку ХХ ст. : дис. ... на здобуття канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро, 2019. 292 с.
16. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (ХІХ — початок ХХ ст.) *Український історичний журнал*, 1998. № 5. С. 63–74.
17. Фальборк Г., Чарнолуский В. Народное образование в России. Народное образование в цивилизованных странах; отв. ред. Э. Левассер. СПб. : Тип. И.М. Комелова, 1898. С. 35–139.

REFERENCES

1. Anishchenko, O. V. (2001). Fakhova osvita zhinok u Kyivskii hubernii: pogliad z elementamy retrospektyvy ta perspektyvy [Professional Education of Women in Kyiv Governorate: a view with retrospective and perspective elements]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia. Seriiia «Psykhologo-pedahohichni nauky»*, 1, 182–188 [in Ukrainian].
2. Antonets, N. B. (2007). Istoriiia navchalno-vykhovnykh zakladiv m. Kyieva: persha kyivska pryvatna zhinocha himnaziia O. Duchynskoi. [in Ukrainian]. <http://lib.iitta.gov.ua/106525/1/H.B.%202007.pdf>
3. Baltalon, Ts. V. (1908). Vospitatelnoie chtenie. Moskva: Tip. I. D. Sytinna [in Russian].
4. Vinogradov, N. (1907). Kievskii uchebnyi okrug v 1905 g. [Kiev Educational District in 1905]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia — Journal of the Ministry of Public Education*, IX, 34–47 [in Russian].
5. Virchenko, V. V. (2006). Zhinochi navchalni zaklady u m. Kyievi (1861–1920 rr.) [Female Educational Institutions in Kyiv (1861–1920)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
6. Virchenko, V. V., Kocur, A. P. (2007). Zhinochi navchalni zaklady u m. Kyievi (1861–1920 rr.). Kyiv-Chernivtsi: Knyhy-XXI [in Ukrainian].
7. Dneprov, Ye. D., Usacheva, R. F. (2009). Srednee zhenskoie obrazovanie v Rossii. Moskva: Drofa [in Russian].
8. Dobrovolska, V. A. (2002). Stanovlennia ta rozvytok systemy zhinochoi osvity Pivdnia Ukrainy na pochatku 20 stolittia [Formation and Development of the System of Women Education in Southern Ukraine in early 20th c.]. *Pivdennyi arkhiv. Zb. nauk. Prats, Istorychni nauky*, VIII, 108–115 [in Ukrainian].
9. Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
10. Drach, O. O. (1999). Rozvytok zhinochoi osvity v Ukraini u druhoi polovyni XIX st. [Development of Women Education in Ukraine in Late 19th c.]. *Zbirnyk naukovykh prats. Kharkivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody. Seriiia "Istorychni nauky"*. 2, 84–91 [in Ukrainian].
11. Yisluu, A. E. (2017). Zhinocha himnaziina osvita u Kyievi naprykintsi 19 — na pochatku 20 stolittia (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu m. Kyieva) [Women Gymnasium Education in Kyiv in late 19th and early 20th c. (based on the documents of the State Archive of Kyiv)]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 185–190 [in Ukrainian].
12. Kalnytskyi, M. (2010). Z istorii kyivskykh himnazii. [in Ukrainian]. <http://primetour.ua/uk/company/articles/Iz-istorii-kievskih-gimnazyi.html>
13. Marynina, I. Transformatsiia zhinochoho osvitnoho prostoru: istoriia ta siohodennia. [in Ukrainian]. http://eprints.kname.edu.ua/44335/1/Збірник_28-126-136.pdf
14. Polozhenie o nachalnykh narodnykh uchilishchakh. (1874). *Polnoie sobranie zakonov Rossiskoi imperii*, XLIX, 836 [in Russian].
15. Prokopenko, S. L. (2019). *Serednia osvita na Katerynoslavshchyni druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* [Secondary Education of Katerynoslav Region late 19 — early 20 c.]. (*Candidate's thesis*) [in Ukrainian].
16. Sukhenko, T. V. (1998). Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX — pochatok XX st.) [Women's Secondary Education in Ukraine (19th — early 20th c.)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5, 63–74 [in Ukrainian].
17. Falbork, G., Charnoluskii, V. (1898). Narodnoie obrazovanie v Rossii. In Je. Levasser. (Ed). *Narodnoie obrazovanie v tsivilizovannykh stranakh* (pp. 35–139.) Sankt-Peterburg: Tip. I. M. Komelova [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 19.10.2020.

Анна Яненко

ORCID iD 0000-0003-0713-3087

УДК 316.343.652(477.411)“192/193”-057.6

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.5

«ВІДДАЛЕННЯ Й НЕВИГОДИ ТРАМВАЙНОГО РУХУ ДУЖЕ ПЕРЕШКОДЖАЮТЬ ОДВІДУВАННЮ НАУКОВИХ ЗАКЛАДІВ...»: ПОЖИЛЬЦІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАРВИ 1920-х — ПОЧАТКУ 1930-х рр.

У статті реконструйовано склад мешканців націоналізованих приміщень Києво-Печерської лаври протягом 1920-х — на початку 1930-х рр., передовсім осіб, пов'язаних із музеями та/або Всеукраїнською академією наук, окреслено їхні побутові умови існування. Висвітлено залежність т. зв. «лаврського контингенту» як від зміни опосередкованих господарів будівель, перепідпорядкування території, утворення, реструктуризації, ліквідації інституцій, так і від процесів урбанізації, що об'єктивно зумовили житлову кризу в УСРР.

Ключові слова: містяни, інтелектуали, повсякдення, Києво-Печерська лавра, Всеукраїнський музейний городок, Київ.

Anna Yanenko

“DISTANCE AND DISADVANTAGES OF TRAM TRAFFIC HAVE MADE ACCESS TO RESEARCH INSTITUTIONS DIFFICULT”: DWELLERS OF KYIV-PECHERSK MONASTERY IN 1920s — EARLY 1930s

The article deals with the (re)construction of tenant structure of the nationalized living quarters on Kyiv-Pechersk monastery area during 1920s — early 1930s, primarily persons associated with museums and/or the All-Ukrainian Academy of Sciences. Their living conditions are outlined. The dependence of the local contingent both from the change of indirect owners of the buildings, (re)subordination of the territory, the formation, restructuring, liquidation of institutions, and from the processes of urbanization, which objectively caused the housing crisis in the USSR is elucidated. Well-known intellectuals of the interwar period lived in the former monastery buildings — archaeologists Petro Kurinnyi and Mykhailo Rudynskyi, an art critic Kost Moshchenko, a restorer Mykola Kasperovych, a cooperation connoisseur Ivan Oleksiiev, etc. The living conditions of Kyiv-Pechersk Preserve dwellers, including white-collar workers, were not ideal during 1920s and early 1930s. The distance of the apartments from the city center made access to research institutions (academic departments, book and museum collections) difficult. Almost everyone faced commonplace problems and trials: adaptation of monastery spaces, current repairs, furnishing of houses, humidity and low temperatures during the autumn-winter period, lack of heating, water supply, drainage, electricity, and other utilities, etc. Besides, Pechersk, the city suburb, was quite dangerous, the local population was often robbed. Families with children faced additional difficulties — providing access to educational institutions. The main part of Kyiv-Pechersk Preserve tenants—intellectuals were newcomers from other cities and towns. Therefore, museum workers and academics changed their apartments quite easily, not only within the so-called Citadel, 9 (Kyiv-Pechersk Preserve) in Kyiv but also within the country.

Key words: citizens, intellectuals, everyday life, Kyiv-Pechersk Lavra, All-Ukrainian Museum Town, Kyiv.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Яненко А., 2020

Різнманітні аспекти життя на території Києво-Печерської лаври протягом 1920–30-х рр. неодноразово ставали предметом наукових студій. Дослідники вивчали передовсім історію музейних та академічних інституцій, їхню діяльність, долю представників інтелектуальної спільноти та церковної громади, комплектування історико-культурних колекцій, залучали до науково-обігу маловідомі джерела тощо. Повсякдення

мешканців націоналізованих монастирських приміщень у часи між двома світовими війнами почасти висвітлені у роботах С.І. Білокопя (2006. 476 с.), О.І. Боня (2019. С. 409–418), О.С. Іщука (2016. С. 24–30), Л.П. Рилкової (2008. 289 с.), А.М. Чередниченко (2013. С. 77–85), А.С. Яненко (2019а. С. 436–450) та ін. Здебільшого інформація про пожильців Києво-Печерської лаври 1920-х — початку 1930-х рр. та їхню буденність розпорошена, фрагментарна, потребує узагальнення.

Метою цієї розвідки є реконструкція складу мешканців колишніх монастирських приміщень протягом міжвоєнного часу, передовсім осіб, пов'язаних із музеями та/або академією, а також окреслення побутових умов їх проживання у Києво-Печерській лаврі.

Так званий «лаврський контингент» протягом перших десятиліть радянської влади не був однотипним і суттєво залежав як від зміни опосередкованих господарів будівель, перепідпорядкування території, утворення, реструктуризації, ліквідації інституцій на теренах колишнього монастиря, так і від процесів урбанізації, що об'єктивно зумовили житлову кризу в УСРР 1920–30-х рр. (Коляструк О., 2010. С. 257, 266). На Печерську, у тодішньому Ленінському районі міста, що вважався «окраїною»¹, вже з початку 1920-х рр. розпочалися активна музеєфікація й вивчення історико-культурної спадщини. 13 січня 1922 р. завідувач експозиційно-виставко-музейної секції Київської Губполітпросвіти А.В. Вінницький завірив інвентарну книгу новоутвореного Лаврського музею. У березні 1922 р. комітет Головопрофосвіти при НКО УСРР підтримав рішення про передачу установі Будинку митрополита (корпус № 2) (Полюшко Г.В., 2009. С. 193–200). До середини 1920-х рр. музейний осередок на теренах колишнього монастиря співіснував із Інвалідним городком, ліквідацію якого через подальше використання приміщень Лаври «для утворення там Музейно-академічного городка»² ініціювали лише наприкінці 1925 — на початку 1926 р. 29 вересня 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР затверджено постанову «Про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври за Історико-Культурний Державний Заповідник і про перетворення її у Всеукраїнський Музейний Городок», що стало вагомою юридичною підставою для виселення протягом 1927–29 рр. «інвалідів праці», «інвалідів війни», «безробітних», «непрацевдатних», «служителів культури» та іншої людності, котра мешкала тут за дозволом Інвалідного городка, релігійної общини, органів соціального забезпечення та охорони здоров'я УСРР, або ж через несанкціоноване самовселення. Попри те, що Лавра розташовувалася «далеко від центру міста, що зовсім не вигідно відбива[лося] на можливостях ознайомлення з цим музеєм народних мас...»³, тут протягом міжвоєнного часу жили й інтелектуали, здебільшого ті, хто приїхав до Києва з інших міст та містечок.

У корпусі № 1 — Будинку намісника, — де на початку 1927 р. на першому поверсі знаходилися виставкові зали (египетська і східних культур) та фондові приміщення відділу культів, гостьова кімната, а на другому поверсі — виставкові зали,

службові приміщення й кабінет гравюр відділу письма й друку та гостьова кімната, жив з дозволу музею швейцар Макар Шпак, завідувач відділу письма й друку Павло Попов із дружиною, завідувач відділу станкового малярства Кость Моценко, секретарка-бухгалтерка Ольга Нікітенко (Микитенко) та сторож (охоронець) Нестор Талабко⁴. П.М. Попов у відповідях на анкету про матеріальне забезпечення 27 лютого 1925 р. зазначав: «Маю помешкання тимчасове при побічній установі (Лаврський музей). Бажав би мати помешкання ближче до Академії, де я маю основну роботу»⁵ (співробітником з науковими дорученнями при I відділі ВУАН. — Авт.).

У адміністративному корпусі № 2 (Митрополичий будинок, Благовіщенська та Михайлівська церкви), де облаштували службові приміщення й експозицію відділу шиття й тканини Лаврського музею / Всеукраїнського музейного городка (далі — ВМГ), вітальню музею з телефоном, робочу кімнату директора, канцелярію, вісім виставкових залів відділу станкового малярства, креслярську майстерню, кабінет архітектора та «срібний відділ», мешкали призначений 15 квітня 1924 р. директор Лаврського музею Петро Курінний із дружиною Зінаїдою та дочкою Тетяною, археолог Михайло Рудинський із сестрами Євгенією та Марією, служник музею Федір Кекало та наглядчак Микола Козоріз⁶. Вчений секретар Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), нештатний співробітник Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка М.Я. Рудинський 28 лютого 1925 р. писав: «основною роботою вважаю працю в Академії, як археолог і передісторик. Змушений працювати в Музеї Губполітпросвіти в Лаврі, де відаю відділом тканин та шиття, бо посада є єдиним джерелом мого заробітку... Живу в Лаврі. Віддалення й невідгоди трамвайного руху дуже перешкоджають одвідуванню наукових закладів, надто в пообіденні години, бо ввечері переходити дорогу між Микільським собором та Лаврою — небезпечно. Гігієнічним умовам [помешкання] цілком задовільняє⁷. Окремої кімнати для праці наукової не маю. Помешкання може бути поширено на одну кімнату, але з огляду на малий заробіток, недавній переїзд на працю до Києва і зв'язані з ним витрати, обмежив себе одною кімнатою в цілях економії (опалення). Випадків виселення чи уплотнення не було. Наукова бібліотека залишилася в Полтаві, і я її поки не маю змоги перевезти в Київ»⁸.

⁴ Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-1.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 539. Оп. 3. Спр. 1425. Арк. 403.

⁶ Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-2.

⁷ Мешканцям будинку були доступні ванни, вбиральні та кухня.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 539. Оп. 3. Спр. 1425. Арк. 339–339 зв.

¹ ЦДАВО України. Ф. 539. Оп. 3. Спр. 1425. Арк. 475 зв.

² ІР НБУВ. Ф. 90. Од. зб. 23. Арк. 4–4 зв.

³ НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. 6. Арк. 2 зв.

Ймовірно у адміністративному корпусі до переїзду в Ленінград мешкав і один з ініціаторів створення Лаврського музею Федір Морозов: «Основной работой считаю — археологию, архивоведение — охрана, регистрация и изучение памятников искусства и старины и письменности, путем описания, фотографирования и изъятия в музеи Украины... Живу в Лавре, на окраине города, помещение временное, принадлежит учреждению, которое всегда в праве [выселить] частное лицо. Отдаленность места жительства до некоторой степени утрудняет посещение научных собраний...»⁹.

Сторожка у Митрополичому садку була домівкою охоронників музею Михайла Брацлавського та Аврама Олексієнка¹⁰. Пізніше М.С. Брацлавський переселився до кімнати № 7 корпусу № 5¹¹.

Деякі приміщення кухні Трапезної палати Києво-Печерської лаври, розташованої впритул до Благовіщенської церкви, на початку 1927 р. представники релігійної громади все ще використовували за призначенням (готували й роздавали їжу); інші — виконували роль музейних фондосховищ Лаврського заповідника. У підвалі зберігали дошки й вугілля. Деякі кімнати стали житловими, зокрема у помешканні № 16 у травні 1925 р. оселився колишній послушник Києво-Печерської лаври у креслярській майстерні при економічному відомстві, лаврський архітектор і завідувач лаврської електростанції та каналізації, позаштатний співробітник Лаврського музею Бартлемі (Бартломі) В'ячеслав Іванов (у чернецтві Варфоломій, у схимі Пімен) (Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни, 2016. С. 1047–1048)¹².

У корпусі № 3 станом на початок 1927 р. були Канцелярія релігійної общини та «Присутствіє» Духовного собору Української синодальної (обновленської) церкви. По кілька житлових кімнат тут мали уповноважений ДПУ Н.В. Леснер (Полюшко Г.В., 2009. С. 198), очільник релігійної громади обновленців архімандрит Києво-Печерської лаври Філадельф (Пшеничники), Іван Михайлович (коваль, комендант будинків Лаври) та Василина Іванівна (прибиральниця) Губери з дитиною, «науковий робітник» юрист-історик І.М. Шумілін (Никодимов)¹³. У Еклезіаршому корпусі (№ 4), де деякі приміщення виконували роль складів екскурсійної бази, аудиторії, учительської та «інтернату слухачів» Вищої богословської школи, кімнат для прочан і трапезної, жили з дозволу Інвалідного городка, намісника Лаври, релігійної громади чи музею переважно

«служителі культу», монахи, «інваліди праці», «чорнороби», непрацевдатні, співаки Великої Печерської церкви, дзвонар, палітурник, слухач Київської вищої об'єднаної школи командирів РСЧА ім. С.С. Каменєва, військовий. У одній з кімнат мешкав Віктор Тверський, викладач військової школи зв'язку, у 1920-х рр. — голова церковної сільськогосподарської общини «Трудолюбіє» у Лаврі (Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни, 2016. С. 1139), а також службовець музею Тихін Богачов¹⁴.

У корпусі № 5 протягом 1920-х рр. були облаштовані бібліотека ВУАН і службові приміщення Лаврського музею, мешкали охоронці Василіск Харченко і Андрон Гіглавий та столяр музею Михайло Данілов¹⁵. У квартирі № 4 з січня 1927 р. до арешту 2 квітня 1929 р. жив «перетягнутий» П.П. Курінним до Києва з Умані заступник директора ВМГ з господарських питань Іван Олексієв із дружиною Серафімою, дочкою Галиною та сином Ростиславом¹⁶. У цьому корпусі 1924 р. оселився художник-бойчукіст та реставратор Микола Касперович, котрий 1927 р. зробив невдалу спробу переїхати із родиною до Криму, тим часом його квартиру віддали реставратору Костю Кржемінському. У 1928 р. М.І. Касперович повернувся до Києва й змушений був знову клопотатися про надання йому помешкання (Яненко А., 2019а. С. 437).

Економічний корпус (№ 7) станом на 1927 р. був прихистком не лише для «інвалідів праці», «інвалідів війни» чи безробітних, але й для співробітників музейних і академічних установ — наглядача ВМГ Петра Таранушенка, історика-архівіста, співробітника Книгоспілки Прокопа Нечипоренка, завідувача відділу культур Лаврського заповідника Олександра Якубського¹⁷. Влітку 1927 р. у Економічному корпусі розпочали ремонтні роботи, щоб облаштувати канцелярію ВМГ (приймальню, кабінети директора, його заступників, секретаря-бухгалтера, архів) (Яненко А.С., 2019б. С. 389)¹⁸. Влітку — восени 1931 р. у корпусі експонували «Виставку досягнень української археології за 10 років радянської влади», після закриття якої приміщення передали для організації Археологічного музею ВУАН, що був тут до 1934 р. (Археологічний музей Всеукраїнської академії наук, 2017. 288 с.). У 1930-х рр. у корпусі № 7 оселилися археологи: Кирило Коршак, Федір Козубовський, Кость Кржемінський, Тодось Мовчанівський¹⁹ (рис. 1).

⁹ Там само. Арк. 430.

¹⁰ Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-2.

¹¹ ГДА СБУ. Спр. 67213 фп. Т. 1. Арк. 12.

¹² Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-29.

¹³ Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-3.

¹⁴ Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-4.

¹⁵ Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-5.

¹⁶ ГДА СБУ. Спр. 67213 фп. Т. 1. Арк. 29–29 зв.

¹⁷ Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-7.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. 90. Од. зб. 477. XIV. Арк. 6.

¹⁹ НА ІА НАН України. Ф. ВУАН. Спр. Книжка адресів.

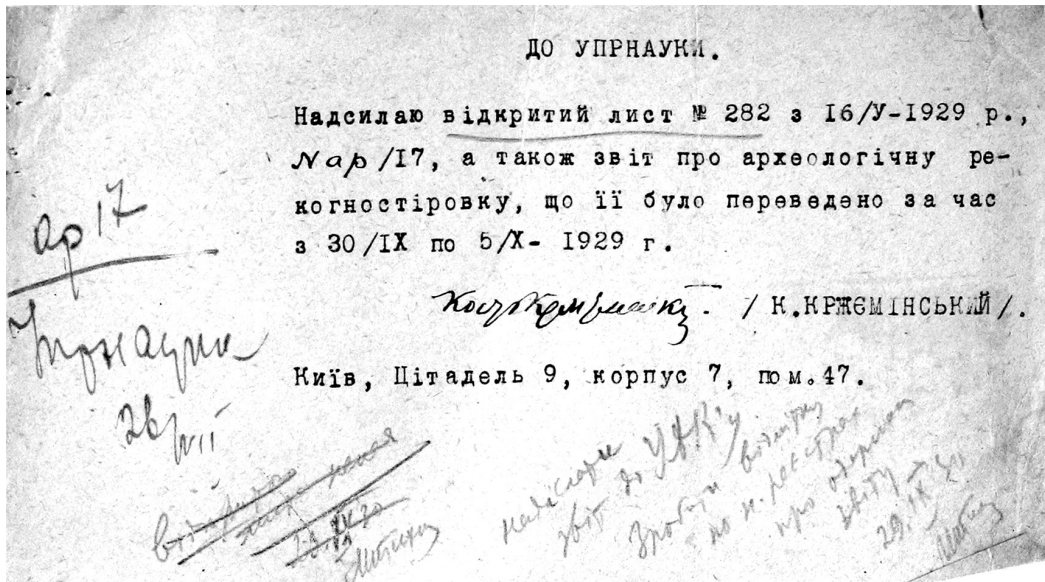

Рис. 1

Комендант Інвалідного городка Румель мешкав у корпусі № 28 (Книжкова крамниця)²⁰. У вогкому помешканні біля Святих воріт жив і педагог Михайло Зеленський із родиною²¹.

У корпусі № 24 (аптека та новокрилошанський корпус) за розпорядженням П.П. Курінного з грудня 1926 р. оселився фотограф Йосип Трейбшо із родиною та наглядач міліції Борис Вайсер, з січня 1927 р. — сторож музею Протасій Зубець. Іншими помешканнями користувалися, здебільшого, «інваліди війни»²². 12 серпня 1927 р. Василь Ляскоронський, завідувач нумізматичним відділом Лаврського музею культур та побуту / ВМГ, оглянув корпус для надання квартири з 3-х кімнат археологові Сергію Гамченкові²³, котрий невдовзі й оселився тут. Утім, влітку 1928 р. постало питання передачі будівлі у користування установам ВУАН, передовсім Музею діячів науки й мистецтва України, й виселення всіх мешканців другого поверху (21 квартира). Тоді ж розпочала роботу т. зв. «кваліфікаційна» квартирна комісія, що розподіляла «монашеські» та вільні приміщення на три категорії: цілком придатні для розміщення осіб «трудоного стану»; придатні за умови ремонту; для «трудоного стану» зовсім непридатні й можуть заселятися «нетрудовим елементом». Скориставшись результатами роботи комісії, Домоуправлінню Лаврського заповідника вдалося вивільнити корпус № 24 для академічних музеїв. Зокрема Й.В. Трейбшо переселився до корпусу № 31 (Будинок позолотної, фотографії, іконописної (живописної) школи та майстерні) (Яненко А.С., 2019b. С. 394–395).

29 липня 1927 р. на другому поверсі колишньої електростанції Києво-Печерської лаври оселили

Ольгу Баланіну, котра з 4 червня того ж року працювала у Лаврському заповіднику на посаді технічного працівника, а у подальшому обійняла посаду лектора (Яненко А.С., 2019b. С. 389). З 1 грудня 1929 р. до 31 березня 1930 р. квартирою на території ВМГ користувався директор ВІМіШ Ростислав Заклинський²⁴. На початку 1930-х р. за адресою Цитадель 9, кв. 5 мешкав професор Київського політехнічного інституту Феодосій Садовський²⁵. Службове помешкання у Лаврському заповіднику отримав і Марко Вайнштейн, котрий після переїзду з Чернігова до Києва очолив Всеукраїнські художньо-реставраційні та репродукційні майстерні (утворені внаслідок реорганізації 1931 р. Лаврських реставраційних майстерень) (Яненко А., 2019a. С. 438). Ймовірно, у корпусі № 30 (Будинок іконописних школи й майстерні та ключні) жив археолог, історик і мистецтвознавець з Кам'янця-Подільського Юхим Сіцінський, який з 1931 р. до серпня 1933 р. працював у ВМГ (Кот С., Рилкова Л., 2011. С. 1260–1262).

Нумізмат Валентин Шугаєвський, котрий розпочав працювати у ВМГ в лютому 1927 р., отримавши влітку 1928 р. помешкання у корпусі № 20 (Келії «майстрові», старокрилошанський корпус), зіткнувся не лише з необхідністю косметичного ремонту, але й потребою «підводки водогону». До того ж корпусу переселився наприкінці 1920-х рр. К.В. Мощенко (кв. 54)²⁶, а станом на 1935 р. тут мешкав науковий співробітник Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві (далі — ВІМіШ) художник, мистецтвознавець та етнограф Б.К. Пилипенко (кв. 24)²⁷ (рис. 2).

²⁰ Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-28.

²¹ НА ІА НАН України. Ф. 10. Спр. 53/10. Арк. 4.

²² Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-24.

²³ ІР НБУВ. Ф. 90. Од. зб. 477. XIV. Арк. 5–5 зв.

²⁴ НА ІА НАН України. Ф. 10. Спр. 55/9. Арк. 20 зв.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 9.

²⁶ НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Спр. Книжка адресів.

²⁷ ГДА СБУ. Спр. 48570 фп. Т. 1. Арк. 51.

Рис. 2

До закінчення ремонтних робіт у корпусі співаків митрополичого хору родина тимчасово мешкала у кімнаті № 41 Аптечного корпусу²⁸. Науково-художнє зібрання остаточно перевезли у призначений будинок в Лаврському заповіднику 27 червня 1927 р.²⁹ 29 червня Павло Платонович запропонував здійснити низку заходів: призначити постійного внутрішнього сторожа та дати йому «лихтар, лампу, рушницю або револьвер, мітлу, відро, швабру й т.д.»; зобов'язати вартових у Святої брами нести нічну охорону й біля корпусу № 6; встановити зовнішній ліхтар; знищити небезпеку «від люку водотягу з боку садка»; оббити залізом другі зовнішні двері; провести електрику в середині будинку для освітлення музейних приміщень та помешкання Потоцьких; видати вогнегасники та рукава для води; відгородити будинок від квартир, розташованих впритул до нього; забрати з дровника непотрібну солому; встановити телефон для зв'язку з головним телефоном заповідника; ліквідувати відхідники; монтувати ванну тощо³⁰. 3 серпня 1927 р. з кімнати 56 корпусу № 7 до Музею України перенесли ванну із краном, душем і двома трубами від кип'ятильника, що через відсутність водопостачання у Економічному корпусі використовувалася не за призначенням³¹. 25 серпня П.П. Потоцький клопотався перед адміністрацією ВМГ щодо прочистки раковини у квартирі³², а 23 листопада — про ремонт бака, з якого витікала

вода³³. 29 березня 1932 р. Павло Платонович скаржився на неприпустимий стан освітлення у Музеї та приватному помешканні: «25^а свечковая лампочка светит как одна сальная свеча... В настоящее время с большим трудом я могу заниматься при электрическом освещении с наступлением темноты до 11 часов вечера, и только с этого часа свет становится достаточным для работы. Кроме того, неоднократно горели провода, угрожая большою опасностью. Дело дошло даже до того, что посторонние ВМГ люди похищают электр. энергию. До присоединения к Музею разных абонементов электричество работало прекрасно»³⁴.

Навесні 1927 р. до Києва переїхав збирач старовини й музейник Павло Потоцький із родиною: другою дружиною Єлизаветою, її сестрою Любов'ю Давидовою та онуком Павлом (Білокінь С., 2006. С. 25). За сприяння П.П. Потоцького його ж приватна колекція 1926 р. стала власністю України відповідно до угоди, укладеної із Народним комісаріатом освіти УСРР. Колекцію (Музей України) та її власника мали розмістити на теренах колишньої Києво-Печерської лаври у корпусі № 6 (співаків митрополичого хору): «Согласно параграфа 4го договора, заключенного Народным Комиссариатом Просвещения Украинской Советской Социалистической Республики со мною 28 Апр. 1926 года Наркомпрос предоставляет мне и моей семье вблизи помещения, где будет находится библиотека и коллекции б. моего собрания отдельную пригужую для жилья квартиру из 4-х комнат и кухни с отоплением, освещением, водопроводом и т.п. бесплатно»³⁵ (рис. 3).

²⁸ НА НХМУ. Оп. 1. Од. зб. 56. Арк. 22.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1.

³⁰ Там само. Арк. 2.

³¹ Фондова колекція НКПІКЗ. Інв. № КПЛ-А-6.

³² ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 7.

³³ НА НХМУ. Оп. 1. Од. зб. 56. Арк. 77.

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 2213. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 6–6 зв.

³⁵ Там само. Арк. 7–7 зв.

Рис. 3

Побутові умови пожилців Лаврського заповідника, зокрема і робітників розумової праці, протягом 1920-х — на початку 1930-х рр. не були ідеальними. Віддаленість помешкання від центру міста ускладнювала доступ до інтелектуальних осередків — структурних підрозділів ВУАН, книгозбірень, низки важливих музеїв тощо. Чи не кожен стикався з буденними проблемами і випробуваннями: пристосування монастирських приміщень, поточні ремонти, умеблювання осель, вологість й низькі температури осінньо-зимового періоду, відсутність опалення, водопостачання й водовідведення, електрики

й інших комунальних послуг тощо. Тодішнє Печерське — околиця міста — було доволі небезпечним, місцеву людину часто грабували чи обкрадали. Родини з дітьми стикалися із додатковими труднощами — забезпечення доступу до освітніх закладів. Основну частину лаврських квартирантів-інтелектуалів становили приїжджі з інших міст: Умані, Полтави, Бердичева, Чернігова, Кам'янця-Подільського тощо. Тож музейники і академічні співробітники доволі легко змінювали свої помешкання не лише в межах т. зв. Цитаделі, 9 (Лаврського заповідника), але й в межах країни.

ДЖЕРЕЛА

1. Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали ; автор-упорядник А. Яненко. Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. 288 с.
2. Білокінь С. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Київ : б. в., 2006. 476 с.
3. Бонь О. Олекса Новицький і Сергій Гамченко: повсякдення науковців 1920–1930-х років за епістолярними джерелами. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2019. Вип. 23. С. 409–418. URL : <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-409-418>.
4. Іщук О. Епізод політичних репресій у Всеукраїнському музейному містечку, 1937 р.: арешт та засудження Кирила Юхимовича Коршака. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 2016. Вип. 1. Ч. I. С. 24–30.
5. Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи ; упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан. Київ : «Видавець Олег Філюк», 2016. 1200 с.
6. Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків : Раритети України, 2010. 386 с.
7. Кот С., Рилкова Л. Будинок іконописних школи й майстерні та ключні 1880–83, в якому містився Музей архітектури Лаврського музею культур та побуту, працювали і проживали відомі діячі культури. *Звід пам'яток історії та культури України*. Кн. I., ч. III. Київ, 2011. С. 1260–1262.
8. Полюшко Г.В. Охорона пам'яток Києво-Печерської лаври в 1920-х роках: сучасний погляд. *Другі Зарембівські читання*. Київ, 2009. С. 193–200.

9. Рылкова Л.П. Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в XX столетии. Киев : Киево-Печерская лавра, 2008. 289 с.
10. Чередниченко А.М. Ф.І. Шміт та Ф.М. Морозов: біля витоків Музею культур та побуту на території Києво-Печерської лаври (1920-ті рр.). *Лаврський альманах*, 2013. Вип. 28. С. 77–85.
11. Яненко А. Листи до Петра Курінного: антологія буденного в міжвоєнному місті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2019а. Вип. 23. С. 436–450. URL : <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-436-450>.
12. Яненко А.С. «Ой ще й дуже довго треба чистити “авгієві конюшні”»: листи Івана Олексієва до Петра Курінного як джерело з історії музейного життя Києва 1920-х рр. *Сівєричина в історії України*, 2019б. Вип. 12. С. 385–398.
13. Яненко А. Трансформація музейництва та радянська гуманітаристика в УСРР на початку 1930-х рр. (на прикладі провідника Петра Курінного Всеукраїнським музейним городком). Курінний П. Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок» : провідник. Київ : НКПІКЗ, 2020. С. 7–59.

REFERENCES

1. Yanenko, A. (Comp.). (2017). *Arkheolohichni muzei Vseukrainskoi akademii nauk: doslidzhennia i materialy*. Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk [in Ukrainian].
2. Bilokin, S. (2006). *Muzei Ukrainy (Zbirka P. Pototskoho): Doslidzhennia, materialy*. Kyiv: b. v. [in Ukrainian].
3. Bon, O. (2019). Oleksa Novytskyi i Serhii Hamchenko: povsiakdennia naukovtsiv 1920–1930-kh rokiv za epistoliarnymy dzherelamy. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 4, 409–418 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-409-418>
4. Ishchuk, O. (2016). Epizod politychnykh represii u Vseukrainskomu muzeinomu mistechku, 1937 r.: aresht ta zasudzhennia Kyryla Yukhymovycha Korshaka. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1, 1, 24–30 [in Ukrainian].
5. Sebta, T. M., & Kachan, R. I. (Comps.). (2016). *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia. Dokumenty*. Kyiv: «Vydavets Oleh Filiuk» [in Ukrainian].
6. Koliastruk, O. (2010). Intelihentsiia USRR u 1920-ti roky: povsiakdenne zhyttia. Kharkiv: Rarytety Ukrainy [in Ukrainian].
7. Kot, S., & Rylkova, L. (2011). Budynok ikonopysnykh shkoly y maisterni ta kliuchni 1880–83, v yakomu mistyvsia Muzei arkhitektury Lavrskoho muzeiu kultiv ta pobutu, pratsiuvaly i prozhyvaly vidomi diiachy kultury. In *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy* (Vol I., part III, pp. 1260–1262). Kyiv [in Ukrainian].
8. Poliuushko, H. V. (2009). Okhorona pamiatok Kyievo-Pecherskoi lavry v 1920-kh rokakh: suchasnyi pohliad. *Druhi Zarembivski chytannia*. (pp. 193–200). Kyiv [in Ukrainian].
9. Rylkova, L. P. (2008). Biograficheskie svedeniia o bratii Kievo-Pecherskoi Lavry, postradavshei za Pravoslavnuuiu veru v 20 stoletii. Kiev: Kievo-Pecherskaia lavra [in Russian].
10. Cherednychenko, A. M. (2013). F. I. Shmit ta F. M. Morozov: bilia vytokiv Muzeiu kultiv ta pobutu na terytorii Kyievo-Pecherskoi lavry (1920-ti rr.). *Lavrskyi almanakh*, 28, 77–85 [in Ukrainian].
11. Yanenko, A. (2019a). Lysty do Petra Kurinnoho: antolohiia budennoho v mizhvoiennomu misti. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 4, 436–450 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-436-450>
12. Yanenko, A. S. (2019b). “Oi shche y duzhe do vho treba chystyty «avhiievi koniushni»”: lysty Ivana Olexsiieva do Petra Kurinnoho yak dzherelo z istorii muzeinoho zhyttia Kyieva 1920-kh rr. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 12, 385–398 [in Ukrainian].
13. Yanenko, A. (2020). Transformatsiia muzeinytstva ta radianizatsiia humanitarystyky v USRR na pochatku 1930-kh rr. (na prykladi providnyka Petra Kurinnoho Vseukrainskym muzeinym horodkom). In P. Kurinnyi, *Vseukrainskyi derzhavnyi kulturno-istorychnyi zapovidnyk “Vseukrainskyi muzeinyi horodok”: providnyk* (pp. 7–59). Kyiv: NKPIKZ [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 20.07.2020.

Володимир Перець

ORCID iD 0000-0002-4962-4207

УДК 94(38)

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.6

РОЛЬ БАСІЛЕВСІВ В ОРГАНІЗАЦІЇ РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА ЗА ДАНИМИ ТАБЛИЧОК СЕРІЇ JN

У статті на основі документів серії Jn досліджуються функції пілоських басілевсів. Застосовуючи комбінаторний метод, головну увагу автор зосереджує на аналізі текстів табличок Jn 601 та 431, у яких фіксується здійснення басілевсами функцій контролю за роботою ковалів. Аналізуючи ту роль, яку басілевси відіграють у табличках серії Jn загалом, і функції, які басілевс Apiqota виконує у тексті Jn 431 зокрема, автор показує, що басілевси не були скільки-небудь суттєво чи органічно пов'язані з ковалями, а функція контролю за їх роботою нав'язувалася басілевсам з боку палацу в окремих випадках і відіграла в їх діяльності другорядну роль.

Ключові слова: басілевс, qasireu, серія Jn, лінійне письмо Б, мікенська цивілізація.

Volodymyr Pereshch

THE PYLIAN BASILEIS ACCORDING TO THE TEXT OF THE JN SERIES

The activities of the basileis, who appear in Homer's poems as tribal leaders, are associated with the organizing of handicraft production in the texts of linear B. Since the position of basileus, which appears before us for the first time in the Pylian and Knossos texts, continues to exist in the polis period, the study of the functions of the Achaean basileis will not only expand and deepen our knowledge of this position in the Mycenaean kingdoms of the second millennium, but will also allow us to reveal the transformational processes that this office underwent after the collapse of the palatial states of Greece and during the emergence of classical polis civilization. This article examines the Pylian texts of the Jn series, which record the basileis' fulfillment of the function of managing (overseeing) the work of the smiths. The work is based on the so-called combinatorial method, which provides in-depth study of the internal structure of texts as a fundamental stage of penetration into their content. Applying this method, the author recognizes four distinct sections in the document Jn 431: apekean smiths who have tarasija; apekean smiths, who do not have tarasija; apekean smiths of Potnia, who have tarasija; apekean smiths of Potnia, who do not have tarasija. This division allows us to conclude that the basileus Apiqota only supervises the work of the apekean smiths who have tarasija, and is not associated with the apekean smiths who do not have tarasija.

Analasing the role played by the basileis in the Jn series in general and the functions that the basileus Apiqota performs in the text of Jn 431 in particular, and also based on the fact that the basis of basileis' activity was concentrated in the qasirewija headed by them, the author concludes that the basileis were not in any way substantially or organically connected with the smiths, and the function of controlling their work was imposed on the basileis by the palace in certain individual cases (Jn 431, 691, 845) and played a secondary role in their activities.

Key words: basileus, qasireu, Jn series, linear B, Mycenaean civilization.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Перець В., 2020

Діяльність басілевсів, котрі в поемах Гомера фігурують як племінні вожді, у текстах лінійного письма Б пов'язується із організацією ремісничого виробництва. Оскільки посада басілевса, що з'являється вперше у пілоських та кносських текстах, продовжує існувати і в полісну добу, дослідження функцій ахейських басілевсів не лише розширять і поглибять наші знання про цю посаду в мікенських царствах II тис. до н.е., а й дозволить розкрити ті трансформаційні процеси, які були нею пройдені після колапсу палацових держав Греції, у період зародження класичної полісної цивілізації.

Дослідження текстів лінійного письма Б загалом і табличок серії Jn зокрема було започатковано М. Вентрісом і Дж. Чадвіком — британськими дослідниками, котрі дешифрували ці тексти на сторінках фундаментальної роботи “Documents in Mycenaean Greek” (Ventris M., Chadwick J., 1973. P. 352–356). Питань, пов'язаних з басілевсами, під час вивчення текстів з палацових архівів торкалися такі дослідники, як М. Лежен, Л. Палмер, М. Ленг, Г.Ф. Полякова, Дж. Сміт, П. Карлье, Дж. Кілен, М. Нош, С. Ніколудіс, Б. Монтекі, Д. Накассіс та інші (Lejeune M., 1961. P. 409–434; Palmer L., 1963. P. 279–289; Lang M., 1966. P. 397–412; Полякова Г.Ф., 1978. С. 224–237; Smith J.S., 1992–1993. P. 167–259; Carlier P., 1995. P. 355–364; Killen J.T., 2001. P. 161–180; Nosch M.-L., 2006. P. 161–182; Nikoloudis S., 2006. P. 165–169; Montecchi B., 2012. P. 185–194; Nakassis D., 2013. P. 74–80). Особливо слід відмітити ґрунтовну роботу П. Карлье, присвячену суто басілевсам лінійного письма Б, посилення на яку серед спеціалістів стало обов'язковим.

Однак деякі важливі моменти, зокрема у дослідженні ролі басілевса Apiqota з тексту Jn 431, залишилися поза увагою вчених. Враховуючи все це, ми визначили як **мету статті** аналіз ролі басілевсів, котрі фігурують у текстах серії Jn, в організації ремісничого виробництва.

Три басілевси згадуються у пілоських табличках серії Jn (Olivier J.-P., Del Frego M., 2020. P. 159–172): qasireu Apiqota (Jn 431), qasireu Paqosijo (Jn 601) та Erikowo qasireu (Jn 845). Проаналізуємо один з цих текстів:

Jn 601
 1 po-wi-te-ja , ka-ke-we , ta-ra-si-ja , e-ko-te
 2 wo-di-jo , AES M 6 to-ro-wi AES M 8
 e-u-po-ro-wo AES M 8
 3 o-qa AES M 4 te-u-to AES M 5 pu₂-ti-ja
 AES M 6
 4 po-to-re-ma-ta AES M 8 wa-pa-no AES
 M 8
 5 po-so-ro AES M 8 mo-da AES M 8
 re-po-ro AES M 4
 6 o-na-se-u AES M 12 vest.[]AES M
 7[] vac.

7 ko-to-wa-pe[]AES M 8 to[-so-]de , e-pi-
 da-to AES M 7
 8 qa-si-re-u , pa-qo-si[-jo]1 []
 9 to-so-pa , ka-ko [] AES L 3 M 1L 4[]
 10 vac. [] vac. [] vac. [] vac.
 11 to-so-de , a[-ta-ra-]si-jo[ka-ke-we po-]
 ti-na-jo 1
 12 po-so-ri-jo[1] vest.[]ne-wo 1
 i-pe-ra-ta 1
 13 sa-nu-[] I [] vac. []I vac.

На початку цього документа, у першому рядку, вказується регіон Пілоської держави — rowiteja, — якого стосується зміст таблички, і фігурує формула “kakewe tarasija ekote” (ковалі, що мають tarasija). У мікенології термін “tarasija” пов'язується з виробництвом, що організовується безпосередньо палацовою адміністрацією, і передбачає постачання ковалям або ткачам певної кількості зваженої сировини (вовна і бронза) для переробки її у готову продукцію, яка потім повернеться до палацу (Lejeune M., 1961. P. 419; Ventris M., Chadwick J., 1973. P. 252, 583; Killen J.T., 2001. P. 161–180; Nosch M.-L., 2006. P. 161–182; Montecchi B., 2012. P. 185). У радянській традиції такий термін перекладається як «завдання» (Полякова Г.Ф., 1978. С. 232). Тобто, конструкція «kakewe tarasija ekote» може бути перекладеною як «ковалі, що мають завдання».

Далі перераховуються власні імена ковалів із зазначенням кількості бронзи, яку вони отримують, вказується титул і ім'я басілевса — qasireu Paqosijo — та загальна кількість бронзи. Потім, після пустого рядка, з'являється конструкція “tosode atarasijo kakewe” («стільки ковалів не мають завдання») і перераховуються імена цих ковалів.

Таким чином, ми бачимо, що у цьому тексті йдеться про видачу бронзи ковалям. Як можна зрозуміти, усі ковалі, перераховані у документі, належать до регіону Rowiteja. Одні з них (kakewe tarasija ekote) отримали завдання та їхні повинності на користь палацу зараховуватимуться за результатами їх роботи. Інших же ковалів, котрі не отримали завдання (aratasijo kakewe), палац реєструє, очевидно, з тією метою, щоб стягнути з них ці повинності пізніше (про ковалів табличок серії Jn див. особливо: Ventris M., Chadwick J., 1973. P. 351–356, 508–511; Lejeune M., 1961. P. 401–434; Montecchi B., 2012. P. 185–194; Nakassis D., 2013. P. 74–80.)

Що ж стосується басілевса Paqosijo, то тут необхідно зазначити, що таблички Jn 431 і 845, де згадуються інші два басілевси — Apiqota і Erikowo, — мають майже таку саму структуру, що й Jn 601. Тож, усі три басілевси фігурують практично в ідентичних позиціях. Вони не належать ані до категорії ковалів, що отримали завдання (kakewe tarasija ekote), ані до категорії, що його не отримали (atarasijo kakewe);

фігурують одразу після списку ковалів із завданням (*kakewe tarasija ekote*), проте самі вони, на відміну від ковалів, не отримують жодного завдання (*tarasija*). Натомість у рядку одразу після басілевсів вказується загальна кількість металу, виданого ковалям, котрі мають завдання. Усе це дозволяє стверджувати, що басілевси здійснюють тут функції певного контролю за роботою ковалів і несуть відповідальність перед палацом за процес і результат їхньої роботи (Carlier P., 1995. P. 356.) або ж, хоча б, контролюють доставку бронзи цим ковалям (Smith J.S., P. 190–191; Montecchi B., 2012. P. 188).

Інші таблички серії Jn (всього дана серія нараховує 27 текстів) побудовані за тими ж принципами, що і Jn 601, 431, 845, але з тією відмінністю, що в них відсутні згадки про басілевсів. Наприклад:

Jn 389
 1 a-ka-si-jo-ne , ka-ke-we , ta-ra-si-ja , e-ko-te
 2 pi-ra-me-no AES M 3 ma-u-ti-jo AES
 M 3 e-do-mo-ne-u AES M 3
 3 ka-ra-wi-ko AES M 1 N 2 pi-we-ri-ja-ta
 AES M 1 N 2
 4 sa-mu-ta-jo AES M 1 N 2 wa-u-do-no
 AES M 1 N 2 []
 5 ka-ra-pa-so AES M 1 N 2 pi-ta-ke-u
 AES M 1 N 2
 6 mo-re-u AES M 1 N 2 ti-ta-[-]wo
 AES M 3
 7 to-so-de , e-pi-da-to , ka-ko , pa-ṣi AES
 M 6
 8 [to-so-de , ka-ko AES M 27]
 9 to-so-de ka-ko AES M 27
 10 vac.
 11 to-so-de , a-ta-ra-si-jo , ka-ke-we ,
 12 te-te-re-u 1 pa-pa-jo 1 pi-ro-we-ko 1
 a₂-nu-me-no 1
 13 ko-so-u-to 1

Як бачимо, на початку цього документа, як і в проаналізованому нами вище тексті Jn 601, фігурує назва області та конструкція “*kakewe tarasija ekote*”. Далі перераховуються імена ковалів і вказується кількість бронзи, яку кожен з них отримує, фіксується загальна кількість металу та реєструються імена *atarasijo kakewe*. Однак про басілевсів жодної згадки при цьому немає.

Було багато спроб пояснити наявність басілевсів в одних і відсутність їх в інших текстах серії Jn (Lang M., 1966. P. 401; Ventris M., Chadwick J., 1973. P. 352–356; Palmer L., 1963. P. 279–289; Lejeune M., 1961. P. 409–431). Зокрема цікавим є припущення Г.Ф. Полякової, котра намагалась довести, що функції басілевсів виконували, власне, самі ковалі (Полякова Г.Ф., 1978. С. 233–234). Однак, на нашу думку, наведені авторкою на користь цієї гіпотези аргументи здаються непереконливими, про що ми говоримо детально в іншій роботі (Перещ В.М. Пілоські

ковалі і басілевси; у друку). Правий же, либонь, був П. Карльє, говорячи, що більш-менш нечаста поява басілевсів у серії Jn засвідчує, що їх зв'язок з ковалями був випадковим (Carlier P., 1995. P. 356; також: Nikoloudis S., 2006. P. 168).

До цього необхідно додати, що басілевси, власне, у самих списках ковалів серії Jn з'являються у якості загалом не властивих для цієї серії, можна сказати, «додаткових» фігур. Особливо це відчувається у тексті Jn 431, де фігурує басілевс *Ariqota*:

Jn 431
 1 a-pe-ke-i-jo , ka-ke-we , ta-ra-si[-]ja , e-ko-te
 2 wi-ja-ni-jo AES M 5 ka-ra-*82 [] AES M 5
 []ko-tu-ro₂ AES M 5
 3 ma-na-si-we-ko AES M da-ma-so AES
 M 5 qe-ta-ko AES M 4
 4 a-ko-to-wo AES M 7 u[]i-jo AES
 M 6 []
 5 ma-wa-si-jo AES M 5 qe-to-ro-no AES M 7
 6 qa-si-re-u , a-pi-qo-ta 1 []i-*65-qe 1
 7 to-so-de , ka-ko , AES [L 1] M 24
 8 vacat [] vacat
 9 to-so-de , a-ta-ra-si-jo , ka-ke[-we] vacat
 10 a-ta-tu-ro 1 i-ta-ra-jo 1 sa [] vacat
 11 wi-ja-te-wo 1 no-e-u 1 nu-ri-ja-jo 1
 qe-ta-ko-jo , do-e-ro 1
 12 a-ka-ma-wo 1 e-pe-ke-u 1 *82-de 1 pu-te-u 1
 13 ko-ne-wa-ta 1 qe-to-ro-no 1 mo-re-u 1 a-e-ri-qo 1
 14 vacat
 15 vacat
 16 a-pe-ke-e , ka-ke-we , po-ti-ni-ja-we-jo ,
 ta-ra-si-ja , e-ko-te
 17 ko-za-ro AES M 6 a-ke-wa-ta AES M 3
 sa-ke-re-u AES M 6
 18 we-we-si-jo AES M 3 ko-ta-wo AES M 3
 da-u-ta-ro AES M 6
 19 vacat
 20 to-so-de , ka-ko AES M 27
 21 vacat
 22 to[-so-de] , a[-ta-]ra-si-jo , ka-ke-we ,
 ka-ri-se-u 1 du-ko-so [1
 23 ko[]1 e-u-wa-ko-ro 1 ke-we-no 1
 a-ta-o 1 []
 24]wa-ti-ro 1 me-ri-wa-[.] 1
 25]i-je-re[]VIR 10 to-sa-no-jo VIR 5
 26 VIR] 1 a-mu-ta-wo-no VIR 31

Як бачимо, крім звичних для нас *kakewe tarasija ekote* та *atarasijo kakewe*, у другій половині тексту з'являються ще й ковалі Потнії (*kakewe rotinijawejo*). Загалом можемо визначити, що у цьому документі ковалі поселення Апекея поділяються писцем на: *apekee kakewe rotinijawejo* (апекейські ковалі Потнії) і, власне, *apekeijo kakewe* (апекейські ковалі); як ті, так і інші розділені, у свою чергу, на *kakewe tarasijo ekote* (ті, що мають завдання) і *atarasijo kakewe* (ті, що не мають завдання). Таким чином, текст, по суті, містить чотири секції: 1) апекейські ковалі, котрі

мають завдання (рядки 1–8); 2) апекейські ковалі, які не мають завдання (рядки 10–13); 3) апекейські ковалі Потнії, котрі мають завдання (рядки 16–20); 4) апекейські ковалі Потнії, які не мають завдання (рядки 22–26).

У документі немає протиставлення ковалів басілевса ковалям Потнії; тут апекейські ковалі Потнії (арекее какеве ротініјакеје) протиставляються апекейським ковалям, не пов'язаним з Потнією (арекеїє какеве). Також, вписуючи басілевса у першу секцію ковалів, писець одночасно відокремлює його незаповненим рядком від ковалів, котрі не мають завдання. Усе це дозволяє нам зробити висновок, що басілевс Арікота здійснює контроль лише за роботою апекейських ковалів, що отримали тарасіја (ковалі першої секції), і не дотичний до апекейських ковалів, що не отримали тарасіја (ковалі другої секції).

Виокремлення писцем з усього загалу апекейських ковалів тих, котрі характеризуються як арекее какеве ротініјакеје (апекейські ковалі Потнії), можна сприймати як вказівку й на те, що апекейський храм Потнії, поряд з постатями з палацу, котрі видавали бронзу і приймали готові вироби з неї, виконував певні організаторські та контролюючі функції у роботі ковалів. Причому організаторська діяльність храмової адміністрації не обмежувалася лише контролем за ковалями, що отримали завдання (какеве тарасіја екоте), але поширювалася й на ковалів, що його не отримали (атарасіє какеве). Такого висновку ми доходимо на основі того, що храмова адміністрація, яка у тексті приховується за терміном ротініјакеје, фігурує не наприкінці однієї з двох секцій, як це ми бачимо у випадку з басілевсом, а на початку третьої секції, формулюючи при цьому загальний заголовок як для третьої секції, так і для четвертої.

На фоні цього басілевс Арікота, контролюючи лише ковалів, котрі отримали завдання, і не маючи стосунку до ковалів, які його не отримали, виглядає не як місцевий лідер, глава общини, що піклується про найважливіші справи свого поселення, а як палацовий функціонер, до компетенції якого входить виконання чітко окресленого державою завдання — контролю за роботою тих ковалів, що отримали тарасіја. У свою чергу, апекейські ковалі виступають тут не як общинники, підпорядковані главі общини, а як особи, тимчасово підконтрольні призначеному палацом чиновнику.

Така роль басілевсів у пов'язаних з ремісничим виробництвом текстах серії Jn виразно контрастує з тією позицією, яку вони посідають у так званих басілейях (qasirewija), про які йдеться у табличках KN As 1516, K 875; PY Fn 50 (Chadwick J., Killen J.T., Olivier J.P., 2012; Перещ В.М. Rawakeja і qasirewija за даними текстів лінійного письма Б; у друку). Тут басілевси

фігурують як безпосередні лідери та організатори цих колективів, а самі вказівки на басілевсів як на таких лідерів, на відміну від згадок про них у серії Jn, є центральними, структуроутворюючими записами цих документів. Враховуючи це, можемо сказати, що басілевси не були скільки-небудь суттєво чи органічно пов'язані з ковалями, але функція контролю за роботою їх нав'язувалася басілевсам з боку палацу лише у певних окремих випадках (Jn 431, 691, 845) і була в їхній діяльності другорядною.

Таким чином, у текстах серії Jn фіксується здійснення басілевсами функцій контролю за роботою ковалів. Документ Jn 431 містить чотири секції: апекейські ковалі, котрі мають тарасіја; апекейські ковалі, які не мають тарасіја; апекейські ковалі Потнії, котрі мають тарасіја; апекейські ковалі Потнії, які не мають тарасіја. Басілевс Арікота здійснює контроль лише за роботою апекейських ковалів, котрі отримали тарасіја (ковалі першої секції) і не дотичний до апекейських ковалів, які не отримали тарасіја (ковалі другої секції). З іншого боку, порівнюючи у тексті позиції басілевса й храмової адміністрації (виражена терміном ротініјакеје у третій секції), ми можемо стверджувати, що, на відміну від басілевса, ця адміністрація не обмежувалася контролем лише за роботою ковалів, що отримали тарасіја (третья секція), але поширювала його й на ковалів, що не отримали тарасіја (четверта секція).

Враховуючи ту роль, що її басілевси відіграють у серії Jn загалом, і ті функції, які басілевс Арікота виконує у тексті Jn 431 зокрема, а також виходячи з того, що основа діяльності басілевсів зосереджувалася в очолюваних ними басілейях (qasirewija), маємо підстави стверджувати, що басілевси не були хоч якось суттєво чи органічно пов'язані з ковалями, а функція контролю за роботою їх нав'язувалася басілевсам з боку палацу лише у певних випадках (Jn 431, 691, 845) і була для них другорядною. У контексті цієї функції басілевс Арікота фігурує не як місцевий лідер, глава общини, котрий несе відповідальність принаймні за ковалів, непідпорядкованих храмовій адміністрації поселення, а як палацовий функціонер, до компетенції якого входить виконання чітко окресленого державою завдання.

Зроблені висновки змушують поставити питання: якщо басілевс був палацовим функціонером, то чи була його діяльність пов'язана виключно з поселенням, у якому він був місцевим лідером, чи ж використовувалася палацом і у загальнодержавних масштабах? Відповідь на це питання потребує окремого комплексного дослідження, де мають бути проаналізовані не лише всі документи, в яких згадуються басілевси, але й тексти, де фігурують усі інші палацові функціонери ахейських царств.

ДЖЕРЕЛА

1. Полякова Г.Ф. Социально-политическая структура пилосского общества (по данным линейного письма В). Москва: Наука, 1978. 272 с.
2. Carlier P. Qa-si-re-u et qa-si-re-wi-ja. In *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age (Aegeum 12)* / ed. R. Laffineur and W.-D. Niemeier. Liège; Austin, 1995. P. 355–364.
3. Chadwick J., Killen J.T., Olivier J.P. *The Knossos Tablets*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 488 p.
4. Killen J.T. Some Thoughts on ta-ra-si-ja. Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. *Proceedings of a Conference held on 1–3 July 1999 in the Faculty of Classics*. Cambridge, 2001. P. 161–180.
5. Lang M. In Formulas and Groups. *Hesperia*. 1966. № 35. P. 397–412.
6. Lejeune M. Les forgerons de Pylos. *Historia*. 1961. Bd. 10. H. 4. P. 409–434.
7. Montecchi B. Wool-Spinning, Bronze-Working and the Peculiarities of Mycenaean ta-ra-si-ja. In *Pasiphae. Rivista di filologia e antichità Agee* / ed. F. Serra. Pisa; Roma, 2012. P. 185–194.
8. Nakassis D. *Individuals and Society in Mycenaean Pylos*. Leiden and Boston: BRILL, 2013. 448 p.
9. Nikoloudis S. *The rawaketa, Ministerial Authority and Mycenaean Cultural Identity*. PhD Dissertation. University of Texas at Austin. Austin, 2006. 280 p.
10. Nosch M.-L. More Thoughts on the Mycenaean ta-ra-si-ja System. In *Fiscality in Mycenaean and Near Eastern Archives. Proceedings of the Conference held at Soprintendenza Archivistica per la Campania, Naples 21–23 October 2004* / ed. M. Perna. Napoli, 2006. P. 161–182.
11. Olivier J.-P., Del Freo M. *The Pylos Tablets Transcribed: deuxième édition*. Padova: Libreriauniversitaria.it edizioni Webster srl, 2020. 408 p.
12. Palmer L. *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*. Oxford: Clarendon Press; Toronto: Oxford University Press, 1963. XVI, 488 p.
13. Smith J.S. The Pylos Jn series. *Minos*. 1992–1993. № 27–28. P. 167–259.
14. Ventris M., Chadwick J. *Documents in Mycenaean Greek*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1973. 622 p.

REFERENCES

1. Carlier, P. (1995). Qa-si-re-u et qa-si-re-wi-ja [Qa-si-re-u and qa-si-re-wi-ja] (R. Laffineur, W.-D. Niemeier / Ed.). *Politeia* [in French].
2. Chadwick J., Killen J. T., Olivier J. P. (2012). *The Knossos Tablets*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
3. Killen, J. T. (2001). Some Thoughts on ta-ra-si-ja. Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. *Proceedings of a Conference held on 1–3 July 1999 in the Faculty of Classics*, pp. 161–180, Cambridge [in English].
4. Lang, M. (1966). In Formulas and Groups. *Hesperia*, 35, 397–412 [in English].
5. Lejeune, M. (1961). Les forgerons de Pylos. *Historia*, 10.4, 409–434 [in French].
6. Montecchi, B. (2012). Wool-Spinning, Bronze-Working and the peculiarities of Mycenaean ta-ra-si-ja. (F. Serra / Ed.). *Pasiphae, Rivista di filologia e antichità Agee* [in English].
7. Nakassis, D. (2013). *Individuals and Society in Mycenaean Pylos*. Leiden and Boston: BRILL [in English].
8. Nikoloudis, S. (2006). *The rawaketa, Ministerial Authority and Mycenaean Cultural Identity* [The rawaketa, Ministerial Authority and Mycenaean Cultural Identity]. PhD Dissertation, Austin [in English].
9. Nosch, M.-L. (2006). More Thoughts on the Mycenaean ta-ra-si-ja System. (M. Perna / Ed.), *Fiscality in Mycenaean and Near Eastern Archives* [in English].
10. Olivier, J.-P. (2020). Del Freo M. *The Pylos Tablets Transcribed: deuxième édition*. Padova: Libreriauniversitaria.it edizioni Webster srl. [in French].
11. Palmer, L. (1963). *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*. Oxford: Clarendon Press; Toronto: Oxford University Press. [in English].
12. Polyakova, G. F. (1978). *Socialno-politicheskaia struktura piloskoho obshchestva (po dannym lineinoho pisma B)*. Moskva: Nauka [in Russian].
13. Smith, J. S. (1992–1993). The Pylos Jn series. *Minos*, 27–28, 167–259 [in English].
14. Ventris, M., Chadwick J. (1973). *Documents in Mycenaean Greek*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

Дата надходження статті до редакції: 15.08.2020.

Ігор Срібняк

ORCID iD 0000-0001-9750-4958

Віктор Шнайдер

ORCID iD 0000-0003-0246-2666

УДК 94(477.85/81):934.257«1916»

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.7

ЧАСОПИС «ПРОСВІТНІЙ ЛИСТОК» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ У ТАБОРІ ВЕЦЛЯР, НІМЕЧЧИНА (1916 р.)

У статті реконструйовано перебіг культурно-освітньої та національно-організаційної роботи в таборі Вецляр (Німеччина) у 1916 р. шляхом фронтального опрацювання річного комплексу таборового часопису «Просвітній Листок». Встановлено, що на його шпальтах було розміщено величезний обсяг інформації про життя та повсякдення полонених українців, що дозволяє достатньо повно реконструювати особливості організаційно-просвітньої роботи у цьому таборі. Найважливішою ознакою «Просвітнього Листка» була україноцентричність всіх його матеріалів, що допомогло полоненим засвоїти національно-державницькі ідеали.

Ключові слова: полонені українці, табір, газета, часопис, Вецляр, Німеччина.

Ihor Sribnyak,

Victor Schneider

PERIODICAL «PROSVITNII LYSTOK» (“ENLIGHTENMENT LEAF”)

**AS SOURCE FOR RECONSTRUCTION OF HISTORY OF UKRAINIAN COMMUNITY DEVELOPMENT
IN WETZLAR CAMP, GERMANY (1916)**

The article attempts to reconstruct the course of cultural, educational and national-organisational work in the Wetzlar camp (Germany) in 1916 by frontal elaboration of the annual set of the camp journal «Prosvitnyi Lystok». It was established that his columns contained a huge amount of information about the life and everyday life of Ukrainian prisoners in Wetzlar, which allows a fairly complete reconstruction of the features of organizational and educational work in this camp. In almost every issue of the newspaper there was a column “From Camp Life”, which contained brief information about the activities of all camp groups and organizations, as well as elected bodies of the Ukrainian community. In addition, all donations received were also reported here (for the disabled and sick in the camp hospital, for Volyn schools, etc.). Acquaintance with the camp chronicle allows to determine the circle of donors, which were profitable organizations in the camp (cooperative union, theatre, “artisan workshop”).

With its publications, the newspaper had a strong influence on the formation of the national and political worldview of prisoners, publishing materials on the course of socio-political processes in Ukraine and Russia. At the same time, «Prosvitnyi Lystok» effectively expanded the knowledge of prisoners in agronomy with its articles. At the same time, the magazine instilled in the prisoners the basic principles of civic life, emphasizing the injustice of the imperial order in Russia and the enslaved status of Ukraine as part of the empire. Thanks to this, the magazine gained the support of the majority of Ukrainian prisoners, serving them as almost the only “window” into the world of politics, public life and art. Besides, it successfully fulfilled the mission of an information link between the camp organization and the work teams, providing their members with news and socially significant information. The most important feature of the “Enlightenment Leaf” was the Ukrainian-centricity of all its materials, which helped the prisoners to learn the national-state ideals.

Key words: captured Ukrainians, camp, newspaper, journal, Wetzlar, Germany.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Срібняк І., Шнайдер В., 2020

Вельми значущою для дослідження історії політичного життя в Україні та за її межами у перші десятиріччя ХХ ст. є реконструкція життєдіяльності українських громад у таборах військовополонених під час першої світової війни, зокрема у таборі

Вецляр. Одним з найбільш інформативних джерел такої реконструкції є таборова преса, насамперед часопис «Просвітній Листок» (на початку 1917 р. його було перейменовано у «Громадську Думку»), що видавався у таборі заходами членів таборового Просвітнього відділу й українських активістів.

ПРОСВІТНИЙ ЛИСТОК

Видає Пресова секція полонених Українців табору Вецляр.

Виходить 5, 15, і 25. н. ст. кожного місяця.

Ціна одного примірника 2 фен.

Вецляр, дня 15. червня 1916. р.

Дещо про значінне Івана Франка для нашого народу.

Годі нам нині гідно оцінити, як великі заслуги поклав покійний Іван Франко для нашої народньої справи. Треба буде чимало літ на те, щоби розглянути всі книги, вірші, розвідки, статті, літературні й наукові замітки, які, мов із рога обильности, спалили ся з під його творчого, невтомимого пера. Треба буде багато літ, щоби той чоловік у всій своїй величчї впріс перед очами народу, не тільки як велетеня думки, але також як знаменитий примір витривалого робітника на народній ниві, як зразок знаменитого громадянина, як ідеал борця за поступ людщини.

Нині можемо сказати, що куди б ти не повернув ся в нашу мнувшину за останніх 40 літ, всюди стрінеш ся з іменем Д-ра Івана Франка, всюди він приложив свою добру руку, всюди оставив тріпки сліди в науці нашій, у письменстві, в журналістиці, в суспільно-економічній праці, в політиці, в парламентаризмі, в театрі, одним словом всюди. Село, город, рілля,

фабрика, кабінет нашого інтелігента і вбогий варстат (робітня) нашого ремісника — всі вони чимало завдячують Великому Покійникови, по всім усюдам мандрує нині його певеснуцій, ніколи не заспокоєний

дух і голосно, безнастанно кличе: працюйте, вчіть ся, творіть, поступайте, бо нема часу й певільно стояти довго на одному місці! Спочинеш хвилину і йди вперед, бо велика дорога перед нами, бо далеко приостали ми поза поступом щасливців від нас народів.

Як ученій причинив ся він чимало до того, що наше „Наукове товариство імені Тараса Шевченка“ підняло ся нині до рівені заграничних академії наук. Писав у всіляких напрямках наук, знайомив нас із вислідами світової науки, виховував молоді вчені сили, показав світові, що й у нас, у тих Українців, про яких світ мало що знає, є своя наука, є наукова традиція, є охота доложити свою пайку до загальної скарбниці людського знання.

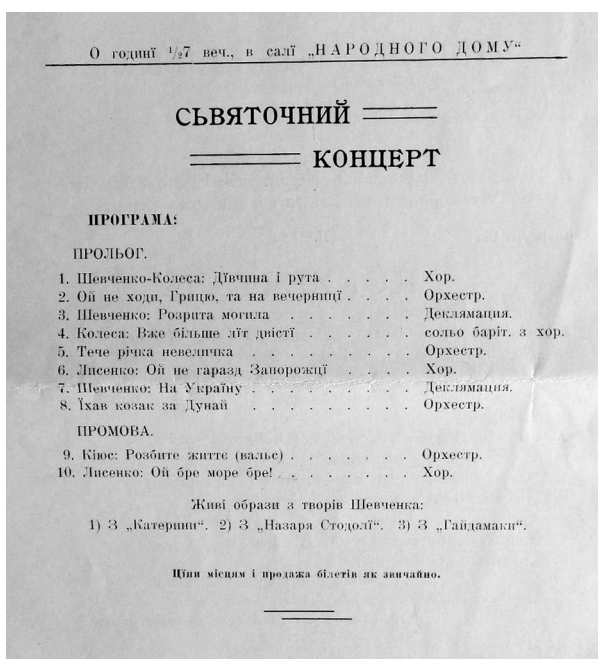

Іван Франко (1856—1916).

На його шпальтах висвітлювалось широке коло питань громадсько-політичного життя України, Росії, провідних європейських держав, майже у кожному номері уміщувалась інформація про діяльність таборових гуртків й організацій, завдяки чому видання стало літописцем історії Вецляра. Час від часу тут оприлюднювались короткі звіти роботи таборових інституцій, вивчення яких надає досліднику безцінний

матеріал для розуміння того, як, власне, змінювався світогляд полонених українців, котрі дедали більше переймались ідеєю національно-державного самоствердження України.

Історія видання і джерельний потенціал часопису «Просвітний листок» до сьогодні залишаються практично невивченими. Попри те, що в працях дослідників історії табору Вецляр були присутні згадки про це видання (Rehmer, 1994.

S. 77–116; Срібняк І., 1999. С. 93–110; Jung & Wiedl, 2016. S. 262–282), їх автори не ставили перед собою завдання вивчити його змістове наповнення. Найбільший внесок у наукову розробку цієї проблеми було здійснено Н. Сидоренко, котра у межах свого дослідницького проекту (в нарисі «Збирати матеріал на хату... Духовний поступ у Вецлярі») дала короткий виклад обставин заснування «Просвітнього Листка» та перелік його найдіяльніших співробітників (2000. С. 56–58). Стисла інформація про «Просвітній листок» була наведена в одній зі статей Л. Кривошеєвої (2003. С. 62–66). Вивчення джерельного потенціалу видання «Просвітній Листок» пожвавішало лише останнім часом — завдяки підготовці двох статей, для яких авторами широко використовувалися

матеріали цього виду таборової преси (Срібняк І. & Шнайдер, 2020; Срібняк І., Срібняк М. & Шнайдер, 2020). Залишається актуальним проблемне дослідження змістового наповнення часопису. Усвідомлення цього обумовило мету нашої статті: вивчення матеріалів часопису «Просвітній Листок» як джерела для реконструкції повсякдення полонених вояків-українців у таборі Вецляр.

Українізацію табору полонених українців, вояків царської армії, Вецляр було розпочато у вересні 1915 р., коли до нього прибули представники Союзу визволення України, зусиллями яких стало можливим організувати діяльність перших українських гуртків. Одночасно тривав процес скупчення у цьому таборі тих полонених українців, які визнавали себе такими та погоджувались бути переведеними до Вецляру. Паралельно з нього усувались представники інших націй (насамперед росіяни), які переводились до інших (змішаних) таборів.

Але цей двосторонній процес не призвів до швидкого звільнення табору від чорносотенних і малоросійських елементів у середовищі полонених, останні — особливо у випадку їхнього походження з України — вважали своїм «святим» обов'язком залишатись у Вецлярі, аби своєю присутністю максимально перешкоджати проведенню української національно-організаційної роботи. Лише після піврічної діяльності українських гуртків та Просвітнього відділу СВУ стало можливим спочатку мінімізувати, а потім цілковито унеможливити їхню приховану провокаційну діяльність, після чого вже ніщо не перешкоджало розвитку української справи в таборі.

Перелом у свідомості темної солдатської маси, яка спочатку навіть не розуміла змісту поняття «Україна», настав завдяки проведенню інтенсивної культурно-освітньої роботи, що спочатку не мала аніякого політичного навантаження. Основною її «ударною» силою виступала «тріада»: таборіві театр, школа й часопис, завдяки яким стало можливим пробудити у таборян національний сентимент, після чого їм було прищеплено державницьке розуміння майбутнього політичного розвитку України. Для цього полонених регулярно збирали на таборіві віча, на яких обговорювались злободенні проблеми суспільно-політичного життя України й Росії, запрошували до участі в урочистостях з нагоди вшанування днів пам'яті Т. Шевченка та І. Франка, пропонували відвідувати різні освітні курси.

Особливо ефективним засобом мобілізації таборян виступав таборіві часопис «Просвітній Листок», що з початком 1916 р. виходив у типографському виконанні (з міської друкарні) двічі на місяць. З огляду на збільшення видатків на його тиражування було встановлено, що один примірник коштуватиме 5 пфенігів (до цього часу

видання поширювалося в таборі безкоштовно)¹. В його першому (новорічному) номері було розміщено матеріали, присвячені святкуванню Різдва Христового в Україні, а також інформацію про роботу шкіл грамоти та проведення різних викладів, зокрема з «української граматики і правописання», історії української літератури, сільського господарства, медицини, німецької мови, географії, української історії. Крім того, було повідомлено години роботи таборової читальні, бібліотеки, кустарної майстерні, «чайні» (буфету) й фотографічного ательє, а також вправ (репетицій) таборового театрального гуртка, хору і оркестру². Полонених інформували про скорі відкриття великої викладової зали, де планувалося проводити також театральні вистави й концерти для широкого загалу таборян.

Редколегія часопису докладала всіх зусиль, аби переконати таборовий загал у нагальній необхідності самоорганізації, наголошуючи, що «наша власна організація своїм існуванням являється найліпшим чинником за нашу долю в усяких обставинах». «Просвітній Листок» відзначав важливість залучення для організації просвітнього життя в таборі цивільних осіб з числа кращих представників галицької інтелігенції, котрі були об'єднані в Просвітньому відділі СВУ. Останній, «поширюючи просвіту звернувся і до інших матеріальних справ таборового життя полонених [...] всюди захищаючи інтереси» таборян³.

Проте частина полонених вбачала в цьому небезпеку для себе, вважаючи, що участь у просвітньо-організаційному житті табору може мати своїм продовженням переслідування з боку російської влади (після їх повернення додому). З плином часу страх перед можливими репресіями в Росії поступово зменшувався, але в таборі ще довго відчувалась негативна робота чорносотенців, які «підкручували той страх обманом та брехнями», вмів граючи на темних інстинктах, засвоєних поколіннями українців за століття свого підневільного існування в Російській імперії. На протидію їм українські активісти закликали полонених «не цуратись науки, а рішуче йти до неї», скориставшись можливістю засвоїти якомога більшу суму знань, бо це допомогло би кожному таборянину в подальшому — вже після повернення з полону⁴. Зрештою, дехто з таборян визнав слушність цієї аргументації, свідченням чому стало надходження невеликих сум пожертв для потреб газети — полонені зі своїх скудних

статків (зазвичай одна німецька марка денно) жертвували половину денного заробітку⁵.

У зведеному 12–13 номері був уміщений короткий огляд діяльності усіх таборових організацій. Тут, зокрема, повідомлялось про роботу пресової секції, яка на цей час збільшила свій склад за рахунок кооптації представників (референтів) від усіх таборових організацій, що було зроблено задля того, аби «преса була ділом і наукою для всіх громадян та організацій». В огляді також йшлося про те, що «Гімнастичне Т-во “Січ” поки помітно не збільшується членами, бо ще багато не розуміють завдань цієї організації і перекидають балачки про неї на щось страшне», натомість соціальна секція «усталилась [...] в організацію одноцільну по напрямку переконань складаючих її членів» з новообраним центральним комітетом на чолі. Кооперативне товариство «Чайня» ухвалило рішення реалізовувати продукти тільки своїм членам (пайщикам), що не призвело до зменшення її торговельного обороту, натомість «порядок у чайні став гарний»⁶.

У цитованій замітці відзначались здобутки таборян й на освітній ниві: «Народна школа побільшується учительськими силами і поширюється в програмі доданням нових предметів і нової 4 класи». Тут же повідомлялось, що виклади на Вищих курсах ім. Т.Г. Шевченка будуть перенесені з ранкових годин на інший час, аби розвести їх із заняттями в народній школі. Автор статті звернув увагу на ділову атмосферу таборових віч, на яких «більш часу уділено на освідмляючі бесіди»⁷.

Часопис намагався достукатись до сердець частини полонених, умістивши оголошення про початок роботи таборової «кустарні» (майстерні) — цей заклик стосувався тих, хто «не хоче сидіти у бараці, зложивши руки і скучати — а має охоту і вміє що небудь робити». Зокрема, в «кустарні» чекали на тих, хто знався на столярстві, «вишиванні на полотні; виробх квіток з паперу і другого матерій; виточуванні з дерева і металю; [...] всіляких гончарських штук; ріжних виробх з дерева; [...] соломи; [...] каміння; вмів би з матерій якісь сумочки плести або з ниток»⁸.

У подальшому газета так само не оминала нагоди поінформувати таборян про стан справ у «кустарні». Завдяки допомозі таборової комендатури для її потреб були передані два великі бараки, що дало можливість організувати кілька мистецько-ремісничих майстерень (з різьбарства,

¹ Зміна у видаванню «Просвітнього Листка» // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 1 січня. Ч. 1. С. 7.

² Просвітна праця // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 1 січня. Ч. 1. С. 8.

³ Наші завдання // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 15 березня. Ч. 6. С. 1.

⁴ Там само.

⁵ Подяка // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 16 лютого. Ч. 4. С. 8.

⁶ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 25 травня. Ч. 12–13. С. 7.

⁷ Горобець П. Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 25 травня. Ч. 12–13. С. 8.

⁸ Оголошення // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 16 лютого. Ч. 4. С. 8.

столярства, слюсарства, гончарства, рисування, вишивання на полотні, виготовлення музичних інструментів, плетіння з соломи та лози, випилювання лобзиком). Тут же увагу читачів звертали на те, що дехто з полонених вже наважився випробувати свої здібності та записався до числа учнів. На таке їхнє рішення впливало те, що більша частина мистецьких виробів з «кустарні» підлягала продажу в таборовому магазині, після чого автори отримували визначений відсоток коштів як винагороду за свій труд. Зокрема, до рисувального відділу «кустарні» зголосились 45 учнів, які у різних техніках вчилися малювати картини. Дбаючи про залучення нового контингенту учнів, провід «кустарні» був готовий розглянути клопотання кожного полоненого, навіть з числа тих, хто перебував поза табором, працюючи у складі робітничих команд. За умови наявності у майбутнього учня відповідних навичок він міг бути повернений до табору, аби працювати в «кустарні»⁹.

З деякою затримкою «Просвітній Листок» повідомив про важливі зміни на вищому щаблі української таборової організації і, зокрема, про створення Генеральної Ради (представницький орган) і Генеральної Старшини (виконавчий орган). З газети можна було дізнатись й про труднощі зростання гімнастичного товариства «Січ», заснованого 29 березня 1916 р., яке не мало спочатку сприятливих можливостей для свого розвитку. Сходини її членів відбувались в одній з кімнат Народного дому у Вецлярі. Але вже за короткий час у розпорядження «Січі» були передані два окремі приміщення з усім необхідним для занять гімнастичними вправами та ігровими видами спорту. Дуже важливим для розвитку товариства було й те, що комендатура табору дозволила членам товариства прогулянки до лісу, де вони й робили свої вправи. Тому, перебуваючи у «Січі», її члени отримували в ній «і користь, і розвагу, і відпочинок», що привертало до її складу все більшу кількість нових членів¹⁰.

У газеті регулярно уміщувалась інформація про роботу спілки «Кооперативна чайня», а також місячні звідомлення з її торгівельної діяльності, дані про отримані різними таборовими організаціями грошові дотації (після розподілу суми чистого прибутку). В одній із заміток міститься інформація про обставини її заснування 5 грудня 1915 р. за участі 228 членів-пайщиків (первісний пайовий капітал спілки становив на цей час 158 німецьких марок). Початки роботи чайні були досить непростими з огляду на виразно неприхильне ставлення частини полонених, котрі вважали, що нібито «отворилося не кооперативне

товариство, маюче метою добро для всього табору, а якась тайна, злочинна організація, від якої табор мусить сподіватися всіх можливих і неможливих прикrostий». На засновників спілки «дивились як на осібну породу звірят і щиро бажали їм шибилиці по повероті до дому»¹¹.

Попри таке ставлення частини полонених до кооперативної спілки чистий прибуток від її діяльності за перший місяць склав 749 марок німецьких (далі м.н., — *I. С., В. Ш.*), які були розподілені на виплату дивідендів пайщикам (269,61 м.н.), придбання друкарського шрифту для газети (350 м.н.) та деякі інші потреби¹². Протягом зими — весни 1916 р. комерційна діяльність чайні була цілком успішною, вона «пішла в рух і поволі зєднувала все більше і більше членів: торгівля пішла жваво; продавали чай, какао, ріжні солодоші» всім відвідувачам. Бажання полонених до комунікації та короткого відпочинку за чашкою чаю боролось з їхньою відвічною боязкістю виявити свою навіть пасивну нелояльність до царського режиму, тому дехто з таборян «крадькома пробиралися в чайню, оглядаючися, щоби хто не побачив та не записав» їх номерів. Зрештою, все більше полонених втомлювались боятись, так що «саля чайної завжди була набита битком покупцями й так собі, зібравшимися посперечатися й побалакати дядьками». Але перебування у чайні маси випадкових людей призводило до того, що в залі було «страшенно накурено, брудно й галас стояв, як на ярмарці в свята»¹³.

Щоправда, такий стан справ причинив оборот коштів чайні (за березень 1916 р. він склав 33 226 м.н.¹⁴) та, відповідно, — до зростання обсягу виручки. Пайщики отримували високі дивіденди (30–50 пфенігів на свій пай в 30 пфенігів), крім того, частина чистого прибутку чайні спрямовувалась на просвітні та добродійні цілі (на волинські школи, для потреб таборових організацій, на видавничій фонд часопису «Просвітній листок», для хворих у таборовому лазареті тощо). Але 3 травня 1916 р. рішенням загальних зборів пайщиків було ухвалено, що правом на вхід до чайні користуватимуться лише члени кооперативної спілки, після чого стало можливим завести належний порядок — «зробилося чисто, просторо, на столах завелися ріжні часописі і забави».

¹¹ Ре-тняк Д. Чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9.

¹² Місячне звідомлення з обороту Кооперативної Чайної полонених Українців табору Вецляр, з дня 5/ХІІ включно 31/ХІІ 1915 р. // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 1 лютого. Ч. 3. С. 8.

¹³ Ре-тняк Д. Чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9.

¹⁴ Місячне звідомлення Обороту Кооперативної Чайної полонених Українців табору Вецляр з дня 1-го Марця до 1-го Цвітня 1916 р. // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 25 травня. Ч. 12–13. С. 12.

⁹ Г.К.С.М. Р-ло. Кустарство // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 25 травня. Ч. 12–13. С. 9.

¹⁰ Б-ський М. Гімнастичне Товариство «Січ» // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 5 червня. Ч. 14. С. 8.

Завдяки збільшенню кількості пайщиків (понад 520 осіб з 233 м.н. пайових внесків) оборот спілки навіть збільшився до 200–350 м.н. денно¹⁵.

Станом на 1 серпня до складу кооперативу входило 953 члени (з них тільки протягом липня вписалось 240 нових пайщиків, вийшло — 10). Загальна сума активів «Чайні» на цей час становила 3132,82 м.н., чистий прибуток за липень 1916 р. склав 860,95 м.н.¹⁶ Рішенням загальних зборів його було розподілено в такий спосіб: 270,90 м.н. — на виплату дивідендів пайщикам, 150 м.н. — на будівництво пам'ятника померлим у таборі полоненим, 50 м.н. — для потреб хворих таборян у шпиталі, 39,50 м.н. — на потреби соціальної секції таборової організації, 10 м.н. — «на стипендію убогому учневі при українській гімназії по війні». Решту коштів (270,35 м.н. з отриманих дивідендів і 70 м.н., які були подаровані кооперативу комендатурою табору) було зараховано до запасного капіталу кооперативу¹⁷.

За серпень 1916 р. кооперативом було отримано 358,70 м.н. чистого прибутку. 10 вересня загальні збори кооперативу розподілили їх на виплату дивідендів (195,20 м.н.), крім того, менші суми були спрямовані для соціальної і пресової секцій таборової організації, а також для товариства «Сільський Господар»¹⁸. Станом на 1 вересня кількість пайщиків кооперативу становила 976 таборян, котрі внесли 357,70 м.н. паїв¹⁹. Ще за місяць число пайщиків збільшилось до 1121 осіб (434,30 м.н. паїв), активи кооперативу досягли 4498,76 м.н.²⁰

У червні 1916 р. таборова громада отримала важелі для впливу на правопорушників з числа полонених. Одним з його інструментів став вибраний на одному з загальних вічей суд присяжних з 12-ти осіб, який мав розслідувати справу про крадіж хліба в таборі. У цьому було звинувачено кількох полонених, і після доведення провини покарано судом (вирок не вказувався, але можна припустити, що їх було відправлено до карного табору)²¹. Тоді ж таборова газета забила на сполох — серед полонених поширились

випадки захворювань на трахоми (одна з небезпечних очних хвороб, — *І. С., В. Ш.*), яка поширювалася через недотримання санітарно-гігієнічних норм і передавалася від одного до іншого таборянина. Часопис радив у випадку захворювання негайно звертатись до лікаря²².

Газета регулярно висвітлювала перебіг роботи таборових вічей, їхній порядок денний, зміст дискусій тощо. Але віча відвідувала лише частина полонених, між тим значна кількість таборян вважала це «політикою» та уникала тут з'являтися. Дехто з полонених не відвідував навіть вистави таборового театру, вважаючи їх «українською пропагандою». Натомість кінематограф не міг нести для них жодної такої загрози, бо всі трансльовані стрічки були комедійно-побутового жанру²³.

Заходами комендатури у таборі двічі на тиждень влаштовували перегляд одного кінофільму, і кожного разу в залі для його перегляду збиралась значна кількість полонених, які дуже потребували на те, аби «хоч на хвилину забути сіре і непривітне життя невільника». Вони тішились навіть у тому випадку, якщо не зовсім (або взагалі) не розуміли того, що відбувалось на екрані, чому невідомий оглядач таборового життя пропонував організувати перед кожною демонстрацією фільму хоча би короткі витлумачення його сюжету. Водночас оглядач апелював й до сумління тієї частини глядачів, котрі не могли утриматись від паління під час перегляду кінострічок. На його думку, цим вони заважали й самому перегляду як через хмари диму, які здіймались перед екраном, так і з огляду на незручності, створювані для хворих на легеневі хвороби таборян. Важливим було би привчити полонених, зазначав дописувач, знімати кашкети під час перегляду фільму, а також уникати брудної лайки, до рясного вживання якої їх привчила російська солдатчина²⁴.

Існувала ще одна проблема, що була пов'язана з незадовільним технічним станом деяких кіноплівок, вони не один раз розривались під час демонстрації сеансу. Внаслідок цього багато хто йшов з сеансів, а ті, хто залишався, слухали в перервах пояснення до кінофільму одного із членів Просвітнього відділу (П. Лисецького), причому це забирало не менше часу, ніж, власне, демонстрація стрічки²⁵.

Ще однією «розвагою» для частини полонених було спорадичне надходження до табору гуманітарних вантажів від російських благодійних

¹⁵ Ре-тняк Д. Чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9–10.

¹⁶ Місячне звіттєнне кооперативної чайні за м[ісяць] липень 1916 року // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 серпня. Ч. 21. С. 8.

¹⁷ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 вересня. Ч. 23. С. 5.

¹⁸ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 вересня. Ч. 24. С. 6.

¹⁹ Місячне звіттєнне кооперативної чайні за м[ісяць] серпень 1916 року // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 вересня. Ч. 24. С. 8.

²⁰ Місячне звіттєнне кооперативної чайні за м[ісяць] вересень 1916 року // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 8 жовтня. Ч. 27. С. 8.

²¹ Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 10.

²² Там само.

²³ Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9.

²⁴ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 серпня. Ч. 21. С. 5.

²⁵ Кіно хворе! // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 серпня. Ч. 22. С. 5–6.

організацій (здебільшого — сухарів). У серпні 1916 р. до табору була передана одна з таких партій сухарів. Зазвичай вся ця гуманітарна допомога розподілялась між полоненими у таборі, до чого всі звикли. Тому пропозиція надіслати частину сухарів полоненим з трьох робітничих команд, які працювали на шахтах і дуже цього потребували, була зустрінута частиною таборян відверто неприхильно. Жодні переконання українського активу табору поділитись з нужденними цього разу не були почуті, після чого цілий вантаж сухарів був розподілений виключно у таборі²⁶.

З початком жнив переважну більшість полонених відправили на сільськогосподарські роботи, і освітнє життя в таборі майже припинилось. Разом з тим більшість таборових організацій продовжувала свою діяльність (зокрема пресова секція, відповідальна за видання таборової газети, «Чайня», «Кустарня», крім того, заходами музично-драматичного товариства щотижнево відбувались театральні постановки та концерти)²⁷.

На початку вересня 1916 р. у таборі відбулись деякі зміни, пов'язані з поверненням частини полонених із сільськогосподарських робіт. Це не сховалося від пильного ока невідомого таборового журналіста, чиї спостереження були надруковані в черговому номері «Просвітнього Листка»: «Життя в таборі потрохи починає ворухитися. Що вечора сурмач грає січовий марш, яким скликає людей на виклад чи віче, буває що іноді його уранці почуєш — але не часто. У день люди одні на роботі, другі знаходять собі иньше заняття: ті забравшись до чайні чи до читальні цілий день водять пальцями по мапі, міряючи чи далеко до кордону Голяндії, або Швейцарії, иньші таки цікавляться становищем на фронті й навчаються географії — добре діло роблять. Але найбільш роботи комерчеським людям: за ними ніде не встигнеш — ні в кантині, ні в чайні, — та й чого спішити, вони самі піднесуть, тільки вже вибачайте, здеруть як з рідного батька. Але ще є иньша категорія таборових промисловців. Цілий день вони сидять в бараці, а як тільки повернуться люди з роботи й трохи підвечеряють, вони зараз стільці на плечі й на найбільш людяні місця. Тут уже звичайне заняття: той придумав лотерею та виуджує гроші з кишень землячків, той за червону і за чорну обіцює добрий виграш, а той крутілкою туманить голови людям»²⁸.

9 вересня у таборі було поновлено проведення віч, серед обговорених цього дня питань — справа

утікачів з робітничих команд, котрі пояснювали свій вчинок бажанням продовжити навчання у таборовій школі (учні таборової школи звільнялись від обов'язкових робіт). На вічі було вирішено, що у цих випадках слід з'ясовувати, чи втікачі «справді хочуть вчитися чи тільки може ухилитись від роботи»²⁹. Перед цим часопис застеріг таборян від втеч з табору й робітничих команд, розмістивши на своїх шпальтах коротку замітку за підписом голови таборового Просвітнього відділу Б. Лепкого і В. Пачовського про небезпеку таких вчинків³⁰.

16 вересня відбулись загальні збори старших блоків і бараків, де головою Просвітнього відділу присутнім було поставлене завдання долучитись до відновлення просвітнього життя в таборі — у зв'язку зі вже згадуваним поверненням до табору частини полонених з робітничих команд. Цю справу було обговорено і на загальнотаборовому вічі, що відбулось того ж дня. Присутнім на вічу один з доповідачів заадресував заклик активніше вписуватись до числа учнів таборової школи, здобувати знання, які будуть дуже потрібні Україні після повернення полонених додому³¹. Але чергове відрядження загалу полонених на роботи перешкодило реалізації цих планів. Відсутність таборян була особливо помітною 23 вересня ц.р., коли відбулось чергове віче в присутності майже виключно одних інвалідів³². Проте демонстрація наступного дня кінофільму традиційно зібрала значну кількість таборян — переважно з числа тих, хто намагався уникати будь-якої участі у культурно-просвітньому житті табору, вважаючи це «політикою»³³.

Усі ці питання були обговорені на загальних зборах пресової секції у присутності голови Просвітнього відділу Б. Лепкого. На його думку, редакційний комітет «Просвітнього Листка» мав подбати про те, аби часопис своїми матеріалами підживлював «життя через захоплювання загалу принципіальними питаннями, так національними як соціальними, а не йшла за хвиливею настроєм у таборі». Невідкладними завданнями була й організація ефективного «кольпортажу» (поширення газети в таборі та поза його межами), уміщення інформації про всі новини таборових гуртків та організацій, приєднання до газети більшого кола читачів шляхом проведення «читацьких конференцій».

Аби змінити ситуацію з часописом на краще, учасники загальних зборів ухвалили рішення

²⁹ Там само.

³⁰ Пересторога землякам // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 вересня. Ч. 23. С. 8.

³¹ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 24 вересня. Ч. 25. С. 6.

³² Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 1 жовтня. Ч. 26. С. 6.

³³ Там само.

²⁶ Сухарі // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 серпня. Ч. 22. С. 6.

²⁷ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 вересня. Ч. 23. С. 5.

²⁸ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 вересня. Ч. 24. С. 5.

видавати його двічі на тиждень (замість одного), урізноманітнити змістове насичення матеріалів, для чого активніше залучати членів таборових організацій. Також було вирішено організувати «школу для виховання репортерів» і докласти всіх зусиль для передачі частини накладу до робітничих команд, водночас публікуючи на шпальтах видання матеріали, що від них надходили³⁴. Виконання цих завдань полегшувала та обставина, що ще 4 вересня 1916 р. все потрібне устаткування та друкарський верстат були переміщені з міської типографії до табору³⁵.

Надзвичайно важливим завданням було й налагодження сталої комунікації між табором і робітничими командами. З метою його вирішення 12 жовтня 1916 р. було скликано загальні збори членів товариства «Воля», де відбулось обговорення кандидатур майбутніх «мужів довір'я», аби «вибрати найсвідоміших людей для поїздки на робітничі команди в справах освідомлення своїх братів-земляків». Також загальну увагу присутніх на зборах привернула справа активізації діяльності «Запорізької січі» — «товариства свідомих таборян, де поза гімнастичними вправами, навчатимуться борці за долю і щасте рідного народу так потрібної нам витривалости, карности і згоди»³⁶.

Полонені українці та таборові організації завжди знаходили можливість скласти пожертви на різні гуманітарні потреби. Найбільше до цього долучалася таборова спілка «Чайня», загальні збори якої щомісячно ухвалювали рішення про передання частини чистого прибутку на різні благодійні цілі. Зокрема, у жовтні 1916 р. під час розподілу чистого прибутку за вересень (після виплат дивідендів, винагород та поповнення запасного капіталу) загальні збори пайщиків спрямували 150 м. н. на потреби волинських шкіл³⁷.

З чистого прибутку за жовтень члени кооперативу призначили 230,80 м. н. на «українських дітей, котрі побрані з окупованих земель і знаходяться в таборах у Австрії», 62,50 м. н. — на волинські школи, 25 м. н. — для редакції «Вістника СВУ», 35 м. н. — для хворих у таборовому лазареті, 42,50 м. н. — на потреби будівництва пам'ятника померлим полоненим, 10 м. н. — на стипендію українському учневі в гімназії. Цього разу збори відмовились від виплат на паї та винагород членам управи, повністю перерахувавши весь прибуток на гуманітарні потреби (за винятком 64,45 м. н., які були зараховані до запасного капіталу кооперативу). Ці рішення, на думку присутнього на них голови Берлінської централі

³⁴ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 жовтня. Ч. 28. С. 5.

³⁵ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 вересня. Ч. 23. С. 5.

³⁶ Т[оварист]во «Воля» // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 22 жовтня. Ч. 29. С. 6–7.

³⁷ Чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 жовтня. Ч. 28. С. 7.

СВУ О. Скорописа-Йолтуховського, «показали товариство справжніми громадянами, котрі взагалі не тільки мають добре українське серце, але й практичний розум». Більше того — успішний поступ української кооперації в таборі спонукав коменданта табору до передання «під заряд» «Чайні» таборової кантини, що обіцяло значно збільшити суми чистого прибутку для кооперативу³⁸.

Наступні загальні збори таборового кооперативу, ухвалюючи рішення про розподіл чистого прибутку за листопад (660,44 м. н.), традиційно спрямували його частину на благодійні цілі (для волинських шкіл, на потреби дітей українських біженців у таборах Австро-Угорщини, на Різдвяне свято тощо)³⁹.

Аналогічно чинили й інші «прибуткові» таборові товариства, зокрема «Кустарня», члени якої на своєму засіданні ухвалили рішення про надання визначеної квоти коштів зі своїх прибутків на потреби волинських шкіл та будівництво пам'ятника померлим полоненим у Вецлярі. Такий крок, на думку газети, дозволяв вважати їх дійсними членами української таборової організації⁴⁰. Крім того, час від часу в таборі влаштовували спеціальний збір пожертв для спорудження пам'ятника померлим полоненим. Одна з таких акцій, проведена у першій половині листопада 1916 р., принесла понад 90 м. н.⁴¹; під час іншої (кінець листопада 1916 р.) на цю мету у таборі було зібрано ще близько 100 м. н. пожертв⁴².

Протягом першої половини грудня 1916 р. чисельність учнів у таборовій школі значно зросла, наслідком чого стало утворення додаткового — четвертого класу. Всі учні 1–4 класів отримували зошити та олівці для записів і звільнялись від робіт під час занять. Для них викладались граматика української мови, арифметика, історія, географія, геометрія, природознавство, бухгалтерія і спів. Для тих, хто скінчив школу, діяв п'ятий клас, де таборянам, окрім вже згадуваних предметів, викладались політична економія, фізика, біологія, геологія, гігієна тощо. Загальна кількість учнів у чотирьох класах становила на цей час 200 осіб, крім того, ще 50–100 таборян відвідувало 5-й клас. Для бажаючих діяли курси німецької мови⁴³.

³⁸ Кооперативна Чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 12 листопада. Ч. 32. С. 4–5.

³⁹ Кооперативна чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 грудня. Ч. 36. С. 5; Місячне звіттє кооперативної чайні за м[ісяць] листопад 1916 року // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 грудня. Ч. 36. С. 8.

⁴⁰ Товариство кустарів // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 жовтня. Ч. 28. С. 7.

⁴¹ Жертви // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 26 листопада. Ч. 34. С. 8.

⁴² Жертви // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 3 грудня. Ч. 35. С. 8.

⁴³ В.Г. Народна школа // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 грудня. Ч. 37. С. 4.

Зі свого боку німецька комендатура табору теж сприяла професійному становленню таборових освітян, дозволивши на початку грудня 1916 р. відвідини п'ятьма полоненими українцями (вчителями таборової школи) німецької народної школи в сусідньому з табором селі. Гості отримали можливість бути присутніми на уроках, познайомившись в такий спосіб з педагогічними прийомами, що використовувались в німецькій школі⁴⁴.

Процес національного освідомлення захопив таку традиційно інертну категорію полонених, як інваліди, котрих було зібрано в одному з блоків (10-му) табору. Ініціативні одиниці з їх числа заснували тут товариство «Українська Будучність» і кооператив з метою «усунути приватну торгівлю поодиноких товаришів, котрі не мало визискують гроша в свою кишеню, продаючи бонбон (тут — солодощі, — *I. С., В. Ш.*) і цигарки по бараках»⁴⁵. Газета висловила свою цілковиту підтримку інвалідам, які зуміли зорганізуватись і за підтримки таборових організацій проводять виклади, віча, читанки.

13 грудня 1916 р. у рамках обміну інвалідами між протиборчими країнами став можливим від'їзд додому 84 інвалідів. З цієї нагоди «Просвітній Листок» відзначав, що більшість з них «довгий час ставилась неприхильно до [...] просвітно-організаційної праці [але] під кінець добре зрозуміли українську справу, пізнали ідею єднання і відіхали щирими й вірними синами України. Школа, котра була заснована в їх бльоці принесла найкращі наслідки. Кожен з неграмотних хоть трохи навчився грамоти, придбав знання і пізнав себе й свій нарід»⁴⁶.

Газета мала всі підстави стверджувати, що завдяки щоденній потужній праці організаторів культурно-освітнього життя та українських активістів ситуація в таборі суттєво змінилась, бо полонені «вже не так, як раніше відносяться до політики, а самі просять, щоби їм казали про неї, а то й самі політикують». Змінився й сам вигляд табору: «Не побачиш тепер гуртків, що сваряться, нема гуляк на площі, не сидять крамарі з цигаретами — всі

зайняті ділом — той іде до школи учитися грамоті, той до бухгалтерії, той до інших наук»⁴⁷.

Отже, матеріали таборового видання «Просвітній Листок» містять величезний обсяг інформації про життя та повсякдення полонених українців у Вецлярі, що дозволяє достатньо повно реконструювати особливості організаційно-просвітньої роботи у цьому таборі. Майже у кожному випуску була присутня рубрика «Із таборового життя», яка містила стислу інформацію про діяльність всіх таборових гуртків та організацій, а також виборних органів української громади.

Окрім того, тут повідомлялось про всі отримані пожертви для інвалідів та хворих у таборовому шпиталі, для волинських шкіл, для створення стипендіального фонду незможному учневі української гімназії тощо. Неприбуткові таборів осередки також отримували невеликі грошові квоти, необхідні для їх функціонування. Ознайомлення з табовою хронікою дозволяє визначити й коло жертводавців, якими виступали прибуткові організації в таборі (кооперативна спілка, театр, «кустарня»).

Своїми публікаціями часопис справляв потужний вплив на формування національно-політичного світогляду полонених, публікуючи матеріали про перебіг громадсько-політичних процесів в Україні та Росії. Водночас «Просвітній Листок» своїми статтями ефективно розширював уявлення полонених про різні способи землеробства й садівництва, способи догляду за худобою. Заразом часопис прищеплював полоненим основні засади громадянського життя, наголошуючи на несправедливості імперських порядків у Росії та підневільному статусі України в складі імперії.

Завдяки цьому часопис здобув підтримку більшості полонених українців, слугуючи їм ледь не єдиним «вікном» у світ політики, громадського життя та мистецтва. Він успішно виконав й місію інформаційного комунікатора між табовою організацією та робітничими командами, забезпечивши їхнім членам надходження новинної суспільно значущої інформації. Найважливішою ознакою «Просвітнього Листка» була україноцентричність усіх його матеріалів, що допомогло полоненим засвоїти національно-державницькі ідеали.

⁴⁷ «Просвітня Громада» // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 грудня. Ч. 37. С. 5.

⁴⁴ Волиняк Д. Подорож до німецької школи // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 грудня. Ч. 36. С. 2.

⁴⁵ Організація старших // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 19 листопада. Ч. 33. С. 7.

⁴⁶ Патлах. Відїзд інвалідів // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 грудня. Ч. 37. С. 6.

ДЖЕРЕЛА

1. Кривошеєва Л.М. Діяльність Союзу визволення України з організації таборової преси, 1915–1917 рр. // Українська періодика: історія і сучасність: доп. і повідом. 8-ої Всеукраїнської наук.-теор. конф., Львів, 24–26 жовтня 2003 р. Львів, 2003. С. 62–66.
2. Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: у 3-х ч. Ч. I. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. К., 2000. 202 с.

3. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). К., 1999. С. 93–110.
4. Срібняк І., Шнайдер В. Формування світогляду полонених українців засобами друкованого слова: національно-освідомлююча місія часопису «Просвітний Листок» у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.). *Синопсис: текст, контекст, медіа*, 2020. Т. 26. № 3.
5. Срібняк І., Срібняк М., Шнайдер В. Український аматорський театр у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (осінь 1915 — зима 1917 рр.) // *Європейські історичні студії*, 2020. № 17.
6. Jung I., Wiedl W. Ein “besonderes” Lager für Ukrainer *Zwischen Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Neustadt an der Aisch, 2016. S. 262–282.
7. Rehmer C. Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*, 1994. Heft 37. S. 77–116.

REFERENCES

1. Kryvosheieva, L. M. (2003). Diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy z orhanizatsii taborovi presy, 1915–1917 rr. [Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in Establishment of Camp Press, 1915–1917] *Ukrainskaperiodyka:istoriiaisuchasnist:dop.ipovidom.8-oiVseukrainskoinauk.-teor.konf.*, Lviv, 24–26 zhovtnia 2003 r., Lviv, pp. 62–66 [in Ukrainian].
2. Sydorenko, N. M. (2000). Natsionalno-dukhovne samostverdzhenia: U 3-kh ch.: CH. I. Ukrainka taborova periodyka chasiv Pershoi svitovoi viiny [National-spiritual Self-affirmation: In 3 parts: Ch. I, Ukrainian Camp Periodicals from the First World War]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Sribniak, I. (1999). Poloneni ukrayintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.) [Ukrainian Prisoners in Austria-Hungary and Germany (1914–1920)]. Kyiv, 93–110 [in Ukrainian].
4. Sribniak, I. & Schneider, V. (2020). Formuvannia svitohliadu polonenykh ukraintsiiv zasobamy drukovanoho slova: natsionalno-osvidomliuiucha misiia chasopysu «Prosvitnii Lystok» u tabori Vetsliar, Nimechchyna (1916 r.) [Formation of Worldview of Captured Ukrainians by Means of Printed Word: national-awareness mission of the magazine “Enlightenment Leaf” in the camp Wetzlar, Germany (1916)] *Synopsys: tekst, kontekst, media*, V. 26, 3 [in Ukrainian].
5. Sribniak, I., Sribniak, M. & Schneider, V. (2020). Ukrainskyi amatorskyi teatr u tabori polonenykh ukraintsiiv Vetsliar, Nimechchyna (osin 1915 — zyma 1917 rr.) [Ukrainian Amateur Theater in the Camp of Captured Ukrainians Wetzlar, Germany (autumn 1915 — winter 1917)] *Yevropeiski istorichni studii*, 17 [in Ukrainian].
6. Jung, I. & Wiedl, W. (2016). Ein «besonderes» Lager für Ukrainer *Zwischen Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Neustadt an der Aisch, 262–282 [in German].
7. Rehmer, C. (1994). Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*, 37, 77–116 [in German].

Дата надходження статті до редакції: 30.09.2020.

Галина Саган
ORCID iD 0000-0001-8301-849X
Анастасія Трофимченко
ORCID iD 0000-0001-6260-7076

УДК 37.014:94(519)“19”
DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.8

УСПІХИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В РЕСПУБЛІЦІ КОРЕЯ: ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ СУЧАСНОГО РЕФОРМУВАННЯ

У статті здійснено аналіз історичних подій, передусім ХХ ст., що уможливили сучасні зміни в шкільній освіті Республіки Корея. Показано, як попри складну ситуацію, що склалася на Корейському півострові до кінця Другої світової війни, південні корейці за сприяння Американської Військової Адміністрації зуміли подолати усі негативні залишки колоніального періоду й виробити чітку траєкторію реформування освітньої системи. Також продемонстровано, що освіту в Південній Кореї визначено як пріоритетний чинник успішного державного розвитку і безпеки країни загалом. Презентовано основні сучасні досягнення шкільництва Республіки Корея.

Ключові слова: шкільна освіта, освітні реформи, освіта в Республіці Корея.

**Sagan Galyna,
Trofymchenko Anastasia**

SUCCESSES OF SCHOOL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KOREA: HISTORICAL FACTORS OF MODERN REFORM

The article analyses the historical events, mainly the twentieth century, which influenced the current changes in school education in the Republic of Korea. It is shown how, despite the difficult situation that existed on the Korean Peninsula until the end of World War II, the South Koreans managed to overcome all the negative influences of the colonizers and develop a clear trajectory of reforming the education system. It has also been demonstrated that education in South Korea has been identified as a priority factor in the country's successful state development and security in general.

At the moment, our state is looking for quality ways to reform education. Sharp discussions “for” and “against” on various issues in the country is actual nowadays. In this regard, we are very interested in the experience of the Republic of Korea, which, we hope, will help us to make a successful leap in the development of Ukraine in all directions. It is clear that blindly following someone's path is not a guarantee that we will achieve the expected results. In fact, the experience of the East Asian country, which professes other values in many socio-cultural aspects, cannot be one hundred percent implemented on the basis of Ukraine. At the same time, the clear approach of the Republic of Korea to the values of general civilization is worth doing as South Korea once did. The point is that Koreans regarded school education as an important factor in national security and the country's successful development and acted accordingly. In our opinion, only such a position will allow Ukraine to make qualitative changes in society.

Key words: school education, educational reforms, education in the Republic of Korea.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Саган Г., Трофимченко А., 2020

Успішний розвиток країни майже завжди завдячує ефективно організованій системі освіти. Для цього освіта вимагає регулярного реформування та впровадження інновацій. Інші країни намагаються вивчати і використовувати такий досвід. З-поміж інших вражають результатами країни Східної Азії. Звернемо увагу на одну з країн регіону — Республіку Корея.

Історичне минуле Кореї засвідчує уважне ставлення до освіти з давніх часів. Нині це одна із світових лідерів у галузі нанотехнологій,

взірець стійкого розвитку інноваційної економіки, має у своєму розпорядженні найпрацьовитішу націю у світі, це країна, яка принципово не спілкується японською (мовою колишнього колонізатора), а її громадяни не купують популярні японські авто. Корея — це батьківщина Hyundai, Samsung, Kia та LG, це економічне диво, що сталося практично за одне покоління. Держава на повоєнній розрусі за рекордно малий термін побудувала потужну економіку та стала дванадцятою серед найбільших за обсягом ВВП країн світу (Доскоч В., 2009).

Питанням південнокорейської освіти приділено надзвичайно мало уваги в дослідженнях українських і зарубіжних науковців. Здебільшого проблеми освіти опосередковано розглядаються в низці робіт, присвячених державному й культурному будівництву або політичному розвитку Республіки Корея. До кінця 1980-х рр. дослідження радянських авторів ґрунтувалися на ідеологічних положеннях марксистсько-ленінської теорії, що ускладнювало завдання об'єктивного наукового аналізу. Праці дослідників 1990-х — 2010-х рр. — К.В. Асмолова (Асмолова К.В., 2003. С. 249–283), С.О. Курбанов (Курбанов С.О., 2009. С. 263–265), В.М. Тихонов, Кан Мангиль (Тихонов В.М., Кан Мангиль, 2011), В.Г. Пак (Пак В.Г., 2004. С. 120–130) та ін. — стали основою пострадянської школи кореезнавців.

Зарубіжна англомовна історіографія також не приділяє належної уваги освіті, обмежуючись твердженням про те, що вона відіграє важливу роль в політичній культурі сучасного корейського суспільства. Більшість європейських і американських авторів — Дж. Коттон (Дж. Коттон, 1989. С. 24–259), Дж. Хелгесен (Дж. Хелгесен, 1998. 322 с.) та ін. — віддає перевагу «більш суттєвій проблемі» політичної модернізації країни.

Таким чином, основні матеріали для дослідження було взято з джерел офіційного сайту Бюро статистики, де розміщено відомості про чисельність населення, державні витрати на освіту, індекс грамотності тощо (Бюро статистики) та інших ресурсів, що містять статистичні дані про освіту, наприклад, Education at a Glance: OECD Indicators, яке є авторитетним джерелом точної та релевантної інформації про стан світової освіти.

Мета статті полягає в тому, аби показати, як суспільно-політичні події ХХ ст. вплинули на прагнення Південної Кореї створити успішну середню школу як основу для подальшого професійного зростання її громадян та країни загалом.

Реформи, які дають нині одні з найкращих результатів у світі, не були зроблені на пустому місці. Корейці мають тривалу історію шкільної освіти та освіти загалом. Звернемося до не таких давніх часів, кінця ХІХ ст., коли в Кореї почали масово створювати школи, подібні до сучасних (Education in Korea — Life in Korea December). За цю роботу взявся уряд, громадськість та іноземні місіонери. Освіта ХІХ ст. розпочалася зі створення Гунхаків Дунгунхак та Юкюнгонгвон. Дунгунхак служив урядовою установою, що відповідала за звичайні справи і дипломатію Чосону¹, створені для вивчення іноземної мови, а Юкюнгонгвон була престижною аристократичною публічною школою для янбанців (дві

категорії дворянства (служивих людей) — цивільних (мунбан) і військових (мубай) чиновників). Школи, створені в цей період, поділялися на два типи: християнські та цивільні. У 1894 р., паралельно з реформою Габо², було змінено освітню політику. Гвагео³ був замінений інститутом Ханмугук⁴. У липні 1894 р. було створено спеціалізовані школи, а учнів призначали на розсуд Ханмугук. У липні того ж року опублікували публічне звернення до школярів, що наголошувало про нагальну потребу в обдарованій молоді, створенні початкових та викладацьких шкіл у Сеулі. У квітні 1895 р. в Кореї ухвалили перший шкільний закон, за яким уряд запровадив контроль за системою підготовки вчителів для школи (Курбанов С.О., 2009. С. 260). Подальші зміни в освітній сфері були перервані втратою незалежності.

У роки японської окупації (1910–1945 рр.) політика щодо шкільної освіти базувалася на освітніх нормах, які існували в Японії. Японська колоніальна політика відрізнялася від політики західних держав. Західна колоніальна політика полягала передусім у тому, щоб використовувати колонії для збагачення їхніх метрополій, а Японія намагалася скасувати національну свідомість та національну культуру колоніального народу й інтегрувати його до імперського простору. З цією метою Японія ефективно використовувала освіту і, відповідно до часу й мети, перешкождала просуванню національної свідомості шляхом придушення освітніх можливостей, а також використовувала двосторонню освітянську політику для виховання японської імперської свідомості шляхом розширення японських освітніх можливостей.

Генерал-губернатор Кореї 8 травня 1911 р. наказав ухвалити Перший декрет про освіту й почав поширювати типову політику колоніальної освіти (Перший Указ про освіту (제1차 조선교육령)). Указ про освіту в Чосоні був ухвалений на основі «Рескрипту про освіту», сповненого освітнім духом японського мілітаризму. З цієї причини основною метою освіти було виховання адекватних людей для Японії. Крім того, щоб досягти своєї мети, освіта в Чосоні була обмежена загальною та професійною гілками, не передбачалося жодних положень про вищу освіту.

Указ про освіту в Чосоні запровадив дискримінаційну академічну систему для навчання корейців та японців окремо. За часткою населення кількість

² Габо — серія реформ, здійснених у Корейській імперії з 27 липня 1894 до серпня 1895 р., за правління імператора Коджона з династії Чосон.

³ Гвагео — національні іспити цивільної служби в часи Корьо і Чосон.

⁴ Ханмугук — центральний адміністративний департамент, відповідальний за управління домашньою освітою та шкільними справами під час першої реформи Гао 1894 р.

¹ Чосон — корейська держава, що існувала з 1392 до 1897 року.

японських шкіл на Корейському півострові була значно більшою, ніж кількість корейських шкіл. У 1919 р. на корейській території проживало понад 17 мільйонів корейців, на них припадало лише 484 звичайні школи, у яких навчалося 84 000 учнів. З іншого боку, на Корейському півострові проживало лише 330 000 японців, але для японців відкрили 393 початкові школи, а відвідувало їх понад 42 000 учнів (한국현대사, 제4장 제1절, 창작과 비평사). Ці факти засвідчують несправедливість у питанні отримання освіти корейцями за часів японської окупації.

У 1937 р., після початку японсько-китайської війни, з'явився наказ про заборону вживання корейської мови в державних установах. Неписемні корейці мали користуватися послугами перекладача. З 1938 р. було припинено викладання корейської мови в школах. З того часу японська мова стала називатися «рідною мовою». Для боротьби з вживанням корейської мови в школах японські вчителі ввели систему покарань і премій. В окремих школах усім учням видавалися особливі талони, по десять на тиждень. Якщо хтось з учнів говорив у школі корейською, кожен мав право забрати у порушника талон. Наприкінці тижня відбувалася перевірка. Якщо учень мав менше десяти талонів, йому належало покарання, наприклад, удари палицею по руках. Якщо більше — учень отримував подарунки у вигляді олівців, зошитів тощо. Коли мав десять талонів, то йому було гарантоване «спокійне життя». Були випадки, коли за вживання корейської мови могли брати грошові штрафи (Курбанов С.О., 2009. С. 263–265).

З другої половини 1930-х років японська адміністрація стала активно впроваджувати в Кореї японську національну релігію синто, на чолі якої стояв японський Імператор. В усіх корейських навчальних закладах школярів і студентів насильно змушували поклонятися божествам синто, в корейських житлових будинках господарів зобов'язували вивішувати табличку духу легендарної засновниці японської нації, богині сонця Аматерасу. Згодом, з 1942 р. в корейських школах ввели обов'язкове військово-навчання, а з 1943 р. (як і в Японії) в армію мобілізували учнів шкіл. Корейцями комплектувалися сухопутні війська і флот. Всього за роки двох воєн в японській армії відслужило 360 тис. корейців.

Після поразки Японської імперії в Другій світовій війні завершився період японської окупації Кореї. Союзники по антигітлерівській коаліції розділили Корею на радянську (на північ від 38-ї паралелі) та американську (на південь від тієї ж паралелі) зони відповідальності. Американська Військова Адміністрація (АВА) в Південній Кореї почала суттєво реформувати шкільну освіту. Зміни насамперед були спрямовані на ліквідацію японської колоніальної

політики й створення нової освітньої філософії (교육 (Освіта)). Загалом освітня реформа військового уряду США вважається найпотужнішою в корейській історії та досі має великий вплив на освіту в Кореї. В Північній Кореї освітня політика формувалася за радянськими стандартами, і після утворення 9 вересня 1948 р. Корейської Народно-Демократичної Республіки на чолі з Кім Ір Сенем комуністична ідеологія стала основою всіх сфер життя північних корейців і залишається такою й до нині.

На Півдні АВА взяла на себе керівництво Освітнім управлінням (Ханмутук), створеним при японському генерал-губернаторстві, і перетворила його в Міністерство освіти (Мунгьобу). У вересні 1945 р. адміністрація видала накази про відкриття початкових (24 вересня) і середніх (28 вересня) шкіл. У листопаді 1945 р. створили Консультативну раду з освіти (Кьок сімйхве). Її очолив відомим журналіст та історик Ан Джехоном. Рада головним завданням освіти проголосила «виховання досконалого і патріотичного громадянина національної держави відповідно до ідеалів принесення широкої користі всім людям світу (хоньк Інга), закладених в ідеях засновника корейської нації Тангуна» (Тихонов В.М., 2011. С. 374).

Також Консультативна рада з освіти ліквідувала створену японцями систему елементарних і тимчасових сільських навчальних закладів і створила нову, що передбачала 6 років навчання в початковій школі (кумін хаккьо), 6 років — в середній школі (чундин хаккьо) і 4 роки — в університеті. Середня школа була поділена на два трирічні ступені: середню школу початкового ступеня (чхогип чунхаккьо) і середню школу вищого ступеня (когип чунхаккьо). Таким чином було запроваджено типову американську освітню систему: 6–3–3–4. Американські військові також намагалися усунути розрив між багатими та бідними школами, проводили масштабну підготовку та перепідготовку вчителів, скасовували підручники часів колоніального періоду та писали нові.

Також АВА подбала про децентралізацію управління шкіл. З цією метою у серпні 1948 року почали створювати районні ради з освіти (Кьок кухве сольчхі помнен) для керівництва школами на місцях. Проте не всі плани і наміри вдалося реалізувати американській адміністрації. Зокрема, не запровадили безкоштовну обов'язкову освіту, але кількість навчальних закладів і учнів суттєво зросла. На серпень 1945 р. на території Південної Кореї працювало 2834 елементарні школи, де навчалося 1 366 024 учні. Три роки по тому кількість шкіл становила вже 3443, а кількість учнів у них зросла до 2 426 115. За цей же період кількість середніх шкіл збільшилася з 165 до 564, а число учнів — з 133 857 до 756 700 осіб. (Тихонов В.М., 2011. С. 375).

Упродовж 1950–1953 рр. у Кореї тривала громадянська війна, до якої долучилися війська США, СРСР та Китаю. Три рази фронт проходив вздовж всієї країни. Єдиним виходом врегулювання складної ситуації на той час було підписання договору про примирення. Проте документ, який би формально завершив війну, не підписано й донині. На сьогодні Південна Корея продовжує перебувати у військовому стані. Перехід від колоніального минулого й наслідків трирічної війни до демократії відбувався непросто. Ситуацію ускладнювали не лише кількість загиблих і післявоєнна розруха. Фактично вся промисловість або була зруйнована, або ж залишилася на півночі країни — в КНДР.

Після громадянської війни Південну Корею підтримав увесь західний цивілізований світ. Країні надали ресурси, політичну й військову підтримку для подальшого розвитку. Проте тут варто віддати належне самим корейцям, які дуже вмילו скористалися допомогою. Основний акцент вони зробили на свій головний ресурс — людський потенціал, на неймовірну працьовитість корейців. Самовідданість, дисциплінованість і відповідальність кожного громадянина стала поштовхом для розвитку економіки.

Чи можна досягти усього цього без правильного виховання та навчання? як виховують і навчають дітей, перетворюючи їх в успішних громадян? — ці питання турбують усіх, хто хоче зробити свою країну успішною. За даними Організації економічного партнерства і розвитку ОЕСР (Організація Економічного Співробітництва та Розвитку), Корея знаходиться на першому місці за часткою молодих людей (понад 90 %), котрі мають середню освіту, і є лідером у невеликій групі країн, до якої входять Норвегія та Японія. Якщо порівняти два покоління, — тих, хто зараз у віковій групі від 25 до 34 років, і тих, хто віком від 45 до 54 років, то в старшій групі Південна Корея є значно нижчою від західноєвропейських країн. У молодшій групі вона зараз має найвищі досягнення у світі, 97 % населення отримали базову середню освіту. Що стосується частки населення, котре вступає до вищих навчальних закладів, південні корейці мали схожий стрибок вгору (Chakrabarti R., 2013).

Результати учнів Південної Кореї на іспитах PISA (*Programme for International Student Assessment* — Міжнародний іспит) є також сенсаційними. За останніми результатами Південна Корея посіла друге місце у читанні (відразу після Шанхаю, Китай), четверте — у математиці та шосте — у науці.

Як й у Фінляндії, школи Південної Кореї ще зовсім недавно не були у світових лідерах. У 1950-х роках, після корейської війни, 78 % корейців були неписемними. У 1970 році дохід на душу населення в Південній Кореї становив

200 доларів. І так само, як у Фінляндії, освіта вважалася найкращим способом витягти дитину з несприятливого оточення та бідності. Південна Корея відповідально поставилася до викликів, які стояли перед нею. Держава відремонтувала школи й взяла на себе обов'язок створити систему рівних можливостей для всіх дітей, незалежно від статку родини. Так само свого часу зробила Фінляндія. Таким чином, нове і головне в освіті Кореї полягало у тому, щоб усі діти, незалежно від того, де вони мешкали та скільки грошей мали, отримали доступ до чудової початкової освіти, знову ж таки, як у Фінляндії. Але на цьому схожість закінчується.

У фінських учнів мало домашніх завдань, короткі навчальні дні та багато вільного часу для ігор (Головіна О., 2019). Учні Південної Кореї навчаються без зупинок. Вони витрачають зусиль на освіту більше, ніж діти в будь-якій іншій країні світу. Також у Південній Кореї освіта регулярно супроводжується контролем і перевіркою. Існує серйозний вступний іспит до середньої школи чи коледжу. Дітей з трьох-чотирьох років починають наполегливо готувати до школи. Загалом, побутує думка, що школи Південної Кореї занадто інтенсивні, а тиск на дітей надмірно сильний.

Освіта в Кореї відіграє ключову роль протягом усього життя. Все, від соціального статусу до перспективи одруження, роботи, визначається тим, де людина навчалася. Батьків так само оцінюють на підставі того, до яких університетів потрапляють їхні діти. Тому зрозуміло, чому батьки й діти дуже вмотивовані, коли справа стосується школи. Без зайвих роздумів батьки дітей витрачають на освіту більше 15 % свого доходу, це більше, ніж у будь-якій іншій країні. Також більшість батьків відправляє своїх дітей до додаткових приватних шкіл після навчального дня. У Південній Кореї налічується близько 100 000 хагвонів (приватні школи), їх відвідує приблизно три чверті дітей (Chakrabarti R., 2013).

Багатьох експертів дивує ставлення до роботи південнокорейських вчителів, котрі надзвичайно віддані своїй роботі. Вони багато працюють і докладають величезних зусиль для навчання та виховання дітей. Держава і суспільство зі свого боку винагороджують їх за це. Вчителі в Південній Кореї користуються високим соціальним статусом, аби в їхніх учнів були високі результати. Викладання — це добре оплачувана робота в Кореї. Вчителі загальноосвітніх шкіл можуть розраховувати на початкову зарплату близько 28 000 доларів США на рік, з можливістю заробити понад 78 000 доларів США до кінця своєї кар'єри (South Korea: Teacher and Principal Quality). Сьогодні фах вчителя користується найбільшим попитом серед молодих корейців. Утім, стати вчителем непросто. Лише 5 % молодих

спеціалістів беруть на програму підготовки вчителів початкової школи. Також вчителі майже не залишають (1 %) викладацьку діяльність.

Міністерство освіти Кореї докладає багато зусиль, аби всі школи країни були успішними. У 2008 році Міністерство здійснило кілька змін у законодавстві, що мали на меті зменшити розрив між дітьми в міських школах з високим рівнем успішності та сільськими школами з низьким рівнем успішності. З цією метою було виділено фінансову підтримку всім учням середньої школи, а в сільській місцевості ще й відкривали нові школи, аби зробити освіту в селі доступною (South Korea's education success).

Південна Корея має високі показники, коли мова заходить про використання сучасних технологій у шкільній освіті. Наприклад, у 2009 році вони пройшли тест на цифрову грамотність PISA, що засвідчив високу комп'ютерну обізнаність учнів. У кожній школі Південної Кореї є високошвидкісний Інтернет, а з 2015 року ці заклади перейшли на 100 % цифрові технології та мають усі підручники, доступні з комп'ютера, планшета чи телефону. Також нещодавно Міністерство створило систему домашнього навчання з кібер-програмою — онлайн-програмою, призначеною допомогти дітям у навчанні після школи.

У південнокорейських школах діти часто здають тести й до них ставляться дуже відповідально. Життя в країні фактично зупиняється під час щорічного вступного іспиту до коледжу. У ці дні офіси відкриваються після завершення тестів, літакам заборонено літати над місцями випробувань, а батьки та бабусі з дідусями моляться, поки їхні діти складають іспити. Наприкінці середньої школи учні здають великий іспит, за результатами якого вступають у коледжі.

Отже, на прикладі Республіки Корея ми бачимо відповідальне ставлення до освітньої політики і, як результат, високі успіхи. До цього країна прийшла шляхом тривалих і наполегливих змін. Нині це високорозвинена, комп'ютеризована, постіндустріальна держава, і цим вона завдячує успішній освіті. Зміни в освітній системі Республіки Корея, які активно розпочалися відразу після Другої світової війни, переконливо доводять, що освіта — це комплексний процес, який насамперед повинен базуватися на національних інтересах. У постколоніальний період Корея ліквідувала в системі освіти все, що нагадувало про японське панування: повністю заборонили використання японської мови (в усній та друкованій формі), переписали підручники, провели тотальну перепідготовку вчителів. Держава доклала усіх зусиль, аби підняти статус вчителів. Нині відданість професії та професійна наполегливість південнокорейських вчителів вважається найвищою у світі.

На сьогодні Україна шукає якісні шляхи реформування освіти. Гострі дискусії «за» та «проти» з приводу різних питань в країні тривають й нині. Тому величезний інтерес становить досвід Республіки Корея, що, маємо надію, стане в нагоді. До шкільної освіти корейці поставилися як до важливого фактору державної безпеки та успішного розвитку країни. На підставі такого концептуального підходу здійснювалися всі освітні реформи. Зрозуміло, що досвід країни Східної Азії, яка сповідує у багатьох соціально-культурних аспектах інші цінності, не може бути на сто відсотків імплементаційним в Україні. Водночас результативний підхід Республіки Кореї до загальних цивілізаційних цінностей вартий ґрунтовного аналізу.

ДЖЕРЕЛА

1. Асмолов К.В. Социально-психологические изменения в современном южнокорейском обществе. *Вестник Центра корейского языка и культуры*, 2003. Вып. 5–6. С. 249–283.
2. Бюро статистики. URL : <https://knoema.ru/atlas/Южная-Корея/topics/Образование>.
3. Головіна О. Фінський досвід освіти. Як і навіщо учні у Фінляндії оцінюють себе. *Нова українська школа*, 2019. URL : <https://nus.org.ua/articles/finskyj-dosvid-osvity-yak-i-navishho-uchni-u-finlyandiyyi-otsinyuyut-sebe/>.
4. Доскоч В. Південна Корея: економічне диво за одне покоління. *Інститут Просвіти*, 2019. URL: <https://iprosvita.com/pivden-na-koreia-ekonomichne-dyvo-za-odne-pokolinnia/>.
5. Курбанов С.О. История Кореи: с древности до начала XXI в. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009. 680 с.
6. Організація Економічного Співробітництва та Розвитку. *UNIC*, 2017. URL : <https://unic.org.ua/partners/4/>.
7. Пак В.Г. Некоторые черты системы образования в Республике Корея. *ПДВ*, 2004. № 2. С. 120–130.
8. Перший Указ про освіту (제1차 조선교육령), ухвалений 23 серпня 1911 р. URL : https://ko.wikipedia.org/wiki/제1차_조선교육령
9. Тихонов В.М., Кан Мангиль. История Кореи. В 2 тт. Т. II. Двадцатый век. Москва. 2011. 499 с.
10. 한국현대사, 제4장 제1절, 창작과 비평사 교육 (Освіта). URL : http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Index?contents_id=E0005524.
11. Chakrabarti R. South Korea's Schools: Long Days, High Results. *BBC News*. 2013. URL : <https://www.bbc.com/news/education-25187993>.
12. Cotton J. From Authoritarianism to Democracy in South Korea. *Political Studies*, 1989. № 37. P. 244–259.

13. Education in Korea — Life in Korea December. URL : lifeinkorea.com/information/education.cfm.
14. Helgesen G. Democracy and Authority in Korea: The Cultural Dimension in Korean Politics. N.Y. : St. Martin's Pr., 1998. 322 p.
15. South Korea: Teacher and Principal Quality. NCEE, 2019. URL : <https://ncee.org/what-we-do/center-on-international-education-benchmarking/top-performing-countries/south-korea-overview/south-korea-teacher-and-principal-quality/>.
16. South Korea's Education Success. BBC News. 2005. URL : http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/education/4240668.stm.

REFERENCES

1. Asmolov, K. V. (2003). Socialno-psihologicheskie izmeneniia v sovremennom yuzhnokoreiskom obshchestve. *Vestnik Tsentra koreiskogo yazyka i kultury*, 5–6, 249–283 [in Russian].
2. Biuro statistiki [in Russian].
<https://knoema.ru/atlas/Южная-Корея/topics/Образование>
3. Chakrabarti, R. (2013). South Korea's Schools: Long Days, High Results. *BBC News*.
<https://www.bbc.com/news/education-25187993>
4. Cotton, J. (1989). From Authoritarianism to Democracy in South Korea. *Political Studies*, 37, 244–259.
5. Education in Korea — Life in Korea December.
lifeinkorea.com/information/education.cfm
6. Doskoch, V. (2019). Pivdenna Koreia: ekonomichne dyvo za odne pokolinnia *Instytut Prosvity* [in Ukrainian].
<https://iprosvita.com/pivdenna-koreia-ekonomichne-dyvo-za-odne-pokolinnia/>
7. Helgesen, G. (1998). Democracy and Authority in Korea: The Cultural Dimension in Korean Politics. N.Y.: St. Martin's Pr [in English].
8. Holovina, O. (2019). Finskyi dosvid osvity. Yak i navishcho uchni u Finliandii otsiniuiut sebe. *Nova ukrainska shkola* [in Ukrainian].
<https://nus.org.ua/articles/finskyj-dosvid-osvity-yak-i-navishho-uchni-u-finlyandiyi-otsinyuyut-sebe/>
9. Kurbanov, S. O. (2009). *Istoriia Korei: s drevnosti do nachala XXI v.* Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Orhanizatsiia Ekonomichnoho Spivrobotnytstva ta Rozvytku. (2017). *UNIC* [in Ukrainian].
<https://unic.org.ua/partners/4/>
11. Pak, V. G. (2004). Nekotoryie cherty sistemy obrazovaniia v Respublike Koreia. *PDV*, 2, 120–130 [in Russian].
12. Pershyi Ukaz pro osvitu (제1차 조선교육령), ukhvalenyi 23 serpnia 1911 r. [in Korean].
https://ko.wikipedia.org/wiki/제1차_조선교육령
13. Tikhonov, V. M., Kan, Mangil (2011). *Istoriya Korei*. V. II. Dvadtsatyi vek, Moskva [in Russian].
14. 한국현대사, 제4장 제1절, 창작과 비평사 교육 (Osvita). [in Korean].
http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Index?contents_id=E0005524
15. South Korea: Teacher and Principal Quality (2019). NCEE.
<https://ncee.org/what-we-do/center-on-international-education-benchmarking/top-performing-countries/south-korea-overview/south-korea-teacher-and-principal-quality/>
16. South Korea's Education Success. (2005). BBC News.
http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/education/4240668.stm

Дата надходження статті до редакції: 01.10.2020.

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПОЛЕГЛИХ ВОЇНІВ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО В СУЧАСНИХ МЕМОРІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ

Статтю присвячено виявленим на території України похованням полеглих воїнів Війська Польського, які є своєрідними місцями пам'яті, а також питанню залучення їх до сучасних меморіальних практик українців і поляків. Відзначення у 2020 р. 100-річчя польсько-українського військового союзу актуалізувало необхідність проведення спільних меморіальних заходів, під час яких здійснювалося б вшанування пам'яті загиблих представників обох народів, організовувалися інформаційні кампанії для громадян обох держав з метою популяризації відомостей про спільні сторінки їхньої історії.

Ключові слова: місця пам'яті, військовий цвинтар, польські легіонери, Військо Польське, Армія УНР, Ю. Пілсудський, С. Петлюра, меморіальні заходи.

Olga Kovalevska

MEMORIAL PLACES FOR THE POLISH ARMY FALLEN SOLDIERS IN MODERN MEMORIAL PRACTICES OF UKRAINIANS AND POLES

The article is devoted to the burial sites of the Polish Army fallen soldiers discovered on the territory of Ukraine, as well as to the role of these places in modern memorial practices of Ukrainians and Poles, who turned them into peculiar places of memory. Individual researchers, historic re-enactment clubs, Polish cultural societies, etc. are now involved in research work to identify the burial sites for soldiers of the Polish and Ukrainian armies who carried out separate and joint military operations against the Bolshevik Red Army in 1920. The result of their activities was the identification and reconstruction of the burial sites of Polish soldiers in Ukraine and Ukrainian soldiers in Poland. The burial sites which have been known since the 20th century included the graves of fallen Poles who died near Zadvirya and Brody, in Lviv. The burial sites of the Polish soldiers in a separate area at the Baikove Cemetery in Kyiv are among those discovered in the early 1990s. Recently restored were graves in a village cemetery near the village of Susly in the Novohrad-Volynskyi district of Zhytomyr region in Ukraine. The lists of Polish soldiers are still being clarified. The research work is underway to study the biographies of the fallen. The commemoration of the 100th anniversary of the Polish-Ukrainian military alliance in 2020 highlighted the need for joint memorial events to honour the memory of the fallen representatives of both nations, organized information campaigns for citizens of both countries to create awareness about common history.

Key words: places of remembrance, military cemetery, Polish legionnaires, Polish Army, Army of the Ukrainian People's Republic, J. Pilsudski, S. Petliura, memorial events.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Ковалевська О., 2020

21 квітня 1920 року між Польською Республікою та УНР був підписаний договір. Всупереч поширеній назві «Пакт Пілсудського-Петлюри» підписантами, насправді, були з українського боку міністр закордонних справ Андрій Лівіцький, з польського — заступник міністра Ян Домбський. Договір обумовив спільні військові дії проти більшовиків. Як наслідок — були втрати особового складу і, відповідно, поховання.

У часи панування комуністичного режиму в Україні та Польщі тема українсько-польсько-більшовицької війни та поховань загиблих була не лише забороненою, але й небезпечною.

Зміна політичної ситуації в Польщі та здобуття Україною незалежності змінили ситуацію. Нині тема пошуку поховань загиблих та вшанування їх пам'яті актуалізувалася відзначенням 100-річчя українсько-польського союзу, хоча й не набула помітного наукового резонансу.

Метою статті є висвітлення історії двох поховань, залучених до сучасних меморіальних заходів вшанування загиблих, які є важливим складником формування як польської, так і української національних ідентичностей та виховання взаємоповаги між цими народами.

У травні — червні 1920 р. на новій ділянці Байкової гори було поховано 114 легіонерів

Війська Польського, які ймовірно загинули на Броварському плацдармі на лівому березі Дніпра. До 1937 року похованнями легіонерів та пам'ятником, встановленим зусиллями Генерального консульства Польщі у Києві, опікувалось подружжя місцевих поляків Березовських. Після арешту членів родини за нібито «контрреволюційну діяльність» ділянка з могилами військових на довгі роки опинилась без опіки. За цей час могили осіли, позаростали, а пам'ятник було зруйновано. Протягом 1960–1980-х рр. на території колишньої ділянки з похованнями польських військових почали ховати цивільне населення міста.

За таких обставин на початку 1990-х рр. винайдення колишнього поховання подружжям Раубіжко стало відвертою несподіванкою. З 1992 р. опіку над могилами взяло на себе КНКТП «Згода», яке очолювали Вікторія Радік та Чеслава Раубіжко. Члени товариства спочатку очистили невелику ділянку, де колись стояв пам'ятник легіонерам. При цьому вдалось відшукати одне з автентичних поховань, позначене металевим хрестом. Від 1995 року на цій ділянці кладовища було встановлено тимчасовий хрест і стали відбуватися урочистості з приводу державних та релігійних свят Польщі, а також служби Божі за душі загиблих. У 1997 р. члени товариства «Згода» спромогли розшукати окремі частини старого пам'ятника (1935), зокрема гранітний стовпчик із зображенням вищої військової нагороди Польщі — хреста «VIRTUTI MILITARI». З цього часу пам'ятник полеглим легіонерам представляв собою поєднання частини давнього монументу з залізним хрестом, що встановила польська громада Києва.

Водночас було прийнято рішення про відновлення старого монументу на дільниці, де колись були поховані польські солдати. Автором проекту пам'ятника став варшавський архітектор Я. Скшипчик. У день 80-ї річниці незалежності Польщі, 11 листопада 1998 р., новий пам'ятник польським легіонерам було урочисто відкрито. Ксьондз Анджей Рак освятив монумент. Відновлення пам'ятника відбулось за підтримки Посольства Польщі в Україні, Генерального консульства Польщі у Києві, а також Ради охорони пам'яті битв та мучеництва, Союзу Пілсудчиків та інших інституцій і приватних осіб. Безпосередньо створенням та встановленням пам'ятника займалися польська будівельна фірма з Гданська «Польнорд» та українська каменярська фірма «Белічі».

Сучасний пам'ятник є подібним до колишнього монументу 1935 р. Водночас він містить додаткові пам'ятні таблиці, написи на яких виконані українською та польською мовами: «Тут спочивають 114 воїнів Війська Польського, загиблих в районі Києва весною 1920 року в боях, що велися за співучастю українських формувань

проти Червоної армії. Вічна їм пам'ять» (Kwatera Legionistów Polskich w Kijowie, 1998). Крім того, поруч з монументом розміщено інформативну плиту, яка повідомляє про час відтворення пам'ятника та подає відомості про сучасних опікунів поховання, тобто товариство «Згода», яке нині очолює Олег Крисін.

9 травня 2020 року, в день 100-річчя спільного польсько-українського параду на Хрещатику, представники Польщі та України вшанували пам'ять солдатів Маршала Юзефа Пілсудського та Отамана Симона Петлюри, загиблих у боротьбі проти більшовиків. Посол Польщі Бартош Ціхоцький, військовий аташе командор Мацей Наленч, представники Збройних сил Міністерства оборони України запалили свічки на могилах Легіонерів на Байковому кладовищі та під пам'ятною дошкою Отамана Симона Петлюри (100 річниця Союзу Пілсудського-Петлюри...).

15-го серпня 2020 р. на честь Дня Війська Польського відбулось покладання квітів на меморіалі у Биківні, на Дарницькому кладовищі та перед пам'ятником загиблим легіонерам на Байковому кладовищі. У заходах взяли участь працівники Посольства Республіки Польща в Україні, представники командування Війська Польського, члени двох громадських організацій: Союзу поляків України та КНКТП «Згода».

Під час відзначення 100-ї річниці українсько-польського військового союзу меморіальні заходи також мали місце в с. Сусли Новоград-Волинського району Житомирської області. Поховані там сапери 13-го батальйону 2-го саперного Канівського полку загинули 27 червня 1920 р. Опис тієї сутички був знайдений у споминах генерала Яна Едварда Ромера. Точне місце поховання 62 полеглих польських воїнів було виявлено завдяки спогадам Ядвіги Якубовської, засновниці Польського Товариства ім. Юліана Люблінського у Новограді-Волинському, оприлюдненим її онукою та теперішньою головою цього товариства Вікторією Шевченко. У тих спогадах йшлося про тривалі пошуки поховання. Врешті-решт братська могила полеглих була віднайдена на узбіччі місцевого кладовища с. Сусли. Місцеві мешканці, на очах яких більшовики добивали польських вояків, знущаючись з поранених і навіть з трупів, поховали усіх в одній могилі та встановили над нею дерев'яний хрест. Над могилою загиблого польського генерала, якого поховали окремо, пізніше місцеві селяни встановили пам'ятник з мармуру й висікли на ньому ім'я та прізвище загиблого. За радянських часів пам'ятник знищили, але таємно місцеві відновили хрест над могилою. Перше офіційне вшанування полеглих відбулось 14 червня 1994 р. у присутності мешканців села, членів польського товариства та польського консула Томаша Леонюка.

27 червня 2020 року, на день 100-ї річниці битви під Звягелем, Генеральний консул РП у Вінниці Дам'ян Цярцінські, разом з представниками польських організацій, вшанував пам'ять солдатів Війська Польського, котрі полягли в бою 27 червня 1920 року. Разом із поляками села Сусли та сестрами-серцянками високі гості запалили лампадки та поклали квіти до могил похованих на сільському кладовищі солдатів 1-ї Кампанії 13-го батальйону саперів 2-го саперного Канівського полку. Того дня вперше було зачитано повний список імен загиблих, встановлених Губертом Кампою, головою організації In Blessed Art. Нині опіку над цим військовим похованням здійснює мешканець Сусел Павло Кухарський (Вшанування пам'яті...). Водночас було створено спеціальну інтернет-сторінку, присвячену загиблим під Суслами: «Забуті Незабутні» (<https://niezaromniani1920.pl/>), де розміщено усі дотичні до справи поховання матеріали. Губерт Кампа та його однодумці планують найближчим часом організувати виставку, присвячену подіям сторічної давнини під Звягелем і Суслами. Організатори

планують включити до її експонатів ті, що були пов'язані з українцями, бо завдяки спогадам генерала Яна Едварда Ромера стало відомо про спільні дії польських та українських підрозділів під Звягелем. Відтак пошукова праця триває і має перспективи нових меморіальних заходів, які об'єднують зусилля українських і польських дослідників й спільнот небайдужих.

Отже, громади місцевих поляків в Україні, українські та польські установи, представники Збройних сил обох країн активно опікуються як пошуковою справою, так і завданнями опіки місць поховань польських військових. Відтворені чи заново встановлені пам'ятники відіграють у цьому важливу роль: гуртують польські громади, інформують українців про сторінки нашої спільної історії, виховують почуття поваги до тих, хто колись воював на українських теренах, захищав незалежність країни або населення від посягань загарбників. Нині українська земля зберігає їхні тлінні рештки, а існуючі пам'ятники сприяють збереженню живої людської пам'яті про них.

ДЖЕРЕЛА

1. 100 річниця Союзу Пілсудського-Петлюри. Відзначення у Києві. URL : <https://www.gov.pl/web/ukraina-uk/100-ricznica-sojuzu-pilsudski-petlura-b-kyievi>.
2. Вшанування пам'яті солдатів Польського Війська, які полягли в бою під Звягелем в 1920 році. URL : <https://www.gov.pl/web/ukraina-uk/commemoration-of-the-soldiers-memory-1920->.
3. Kwaterna Legionistów Polskich w Kijowie / Пам'ятник польським легіонерам у Києві. К. : СПУ, КНКТП «Згода», 1998.

REFERENCES

1. 100 richnytsia Soiuzu Pilsudskoho-Petliury. Vidznachennia u Kyievi. [in Ukrainian]. <https://www.gov.pl/web/ukraina-uk/100-ricznica-sojuzu-pilsudski-petlura-b-kyievi>
2. Kwaterna Legionistów Polskich w Kijowie / Pamiatnyk polskym lehioneram u Kyievi. (1998). Kyiv: SPU, КНКТП “Zhoda” [in Polish].
3. Vshanuvannia pamiati soldativ Polskoho Viiska, yaki poliahly v boiu pid Zviahelem v 1920 rotsi [in Ukrainian]. <https://www.gov.pl/web/ukraina-uk/commemoration-of-the-soldiers-memory-1920->

Дата надходження статті до редакції: 08.10. 2020.

Ярослав Калакура

ORCID iD 0000-0001-9007-4991

УДК 930(477):316.6

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.10

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ І СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ЯК СКЛАДНИКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті з'ясовано методологічне значення переходу до цивілізаційного пізнання історії та ключову роль його складових, зокрема антропоцентризму й соціокультурного підходу. Відзначено, що методологічна переорієнтація істориків і перехід до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційної парадигми допомогли підвищити науковий рівень історичних студій, сформуванню по-справжньому нове бачення ключових проблем вітчизняної і зарубіжної історії, спростувати низку сфальсифікованих і спотворених у імперські та радянські часи питань і довести цивілізаційну самобутність України.

Ключові слова: антропоцентризм, соціокультурний підхід, цивілізаційне пізнання, гуманітаристика, історія, Україна.

Yaroslav Kalakura

ANTHROPOCENTRICISM AND SOCIOCULTURAL APPROACH AS COMPONENTS OF CIVILIZATION UNDERSTANDING OF UKRAINIAN HISTORY

The methodological significance of the transition to civilizational knowledge of history is clarified in the article. The author notes that the methodological reorientation of historians and the transition to the study of the history of the Ukrainian people in the context of the civilization paradigm have contributed for raising the scientific level of historical studies. Due to this, a new vision of key problems of domestic and foreign history was formed and a number of falsified and distorted issues in the imperial and Soviet times were refuted. This made it possible to demonstrate the civilizational identity of Ukraine. Modern science considers the sociocultural approach as a methodological tool for the systematic study of the interaction of all spheres of society. Culture appears as an important criterion for the content and quality of social life. The civilizational model of the historical cognition overcomes the gaps of the Ukrainian history and promotes the establishment of Ukrainian identity. It prevents ignoring the traditional culture and mentality of the Ukrainian people, the deep regional features of the country. With the civilizational knowledge of Ukraine is related its civilizational choice, the European integration processes, which is based on a dialogue with Europe. In the civilization paradigm, the history of Ukraine is considered as the history of a separate country, but not in isolation, in relation to the history of other peoples, in the context of regional and world civilizations.

Key words: anthropocentrism, sociocultural approach, civilizational knowledge, humanities, history, Ukraine.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Калакура Я., 2020

Послуговуючись твердженням, що історія людства розвивається шляхом зміни поколінь і культур, сучасна гуманітаристика надає перевагу

її цивілізаційному осмисленню. Як відомо, кожне нове покоління, ступаючи на свою сходинку історії, зберігає і примножує надбання попередників, забезпечуючи у такий спосіб соціокультурний

прогрес, його наступність і цілісність. Науково осягнути цей процес, заглибитись у світові, регіональні та локальні цивілізації, включаючи й українську, можна передусім з позицій цивілізаційного розуміння історії. Ось чому означена тема належить до винятково актуальних і все ще недостатньо досліджених проблем новітньої історіографії та методології історії. Її актуальність, злободенність і новизна зумовлюються щонайменше трьома чинниками: *по-перше*, важливістю антропологічного повороту української історичної науки, яка твердо стала на шлях переходу від «історії подій» до «історії людей», що й диктує потребу підбити перші підсумки; *по-друге*, необхідністю подальшого подолання ідеологічних стереотипів, успадкованих від тоталітарного минулого, насамперед абсолютизацію формаційного трактування історії, ідеалізацію ним класової боротьби в історії, ролі мас, класів і партій та нівелюванні образу конкретної людини; *по-третє*, новими викликами, пов'язаними з тривалою воєнною агресією путінської Росії проти України, активізацією імперської парадигми «руського міра», намаганнями кремлівських істориків трактувати історію України як сегмент «великої рускої історії».

Цивілізаційне розуміння історичного процесу невіддільне від антропоцентризму й соціокультурного підходу, воно має теоретико-методологічний і світоглядний зміст, базується на традиціях гуманізму, на його філософській парадигмі: «Людина — найбільша цінність, єдиний носій розуму і духу, неповторна особистість, реальний творець історії та цивілізації, її продукт і найважливіший пріоритет».

Цивілізаційне трактування історичного розвитку ґрунтується на концепціях Й. Гердера, О. Данилевського, О. Мірабо, А. Тойнбі, С. Хантингтона, О. Шпенглера, К. Ясперса та ін., на новітніх працях сучасників про сутність його розуміння та місце в ньому антропоцентризму й соціокультурного підходу (Павленко Ю.В., 2001; Цивилизационные модели современности..., 2002; Довжук І.В., 2012.; Михальченко Н., 2013; Михальченко Н., 2016. 504 с.; Космина В.Г., 2011), на наявних методологічних та історіографічних студіях з цієї проблематики (Гончаревський В.Е., 2010; Калакура Я.С., 2013. С. 371–381; Калакура Я.С., 2014. С. 23–38; Калакура Я.С., 2014. С. 224–242; Калакура Я.С., Юрій М.Ф., 2016. С. 41–54; Салата О., 2017. С. 9–20). Засвоєння теорії та практики цивілізаційного пізнання вітчизняної та зарубіжної історії почалося з відновленням держаної незалежності України разом з процесом повернення українській історіографії статусу науки, її трансформації та очищення від ідеологічних нашарувань комуністичного минулого, адаптації до умов демократичного та інформаційного суспільства, дедалі ширшої імплементації надбань зарубіжної науки. Усе це

стало однією із найбільш характерних ознак новітньої української історіографії, визрівання, становлення та розвитку якої охоплює період з 1990-х рр. до сьогодні. У його межах простежуються три умовних етапи: а) перехідний — від радянської історіографії до пострадянської (перша половина 1990-х рр.); б) відродження національних традицій української історіографії та утвердження її цілісності (друга половина 1990-х рр. — перша половина першого десятиріччя 2000-х рр.); в) сучасний етап — з 2005-го р. до сьогодні. Нинішній етап найповніше пов'язаний з актуалізацією декомунізації та деколонізації історичної науки, відстоюванням історичної правди. Поштовхом до цього стали відкрита агресія Росії проти України, окупація частини нашої території, нові форми гібридної війни та маніпуляції суспільною свідомістю. На українське суспільство насунулася лава дезінформаційних міфів, які популяризуються або й продукуються деякими місцевими «науковцями» й поширюються пропагандистською машиною недружніх країн, а також вітчизняними засобами масової інформації «п'ятої колони», проникають у зміст навчально-виховного процесу в системі освіти. До ідеологічної агресії залучені не лише політичні, економічні, дипломатичні, інформаційні ресурси, але й історичні (Російська окупація і деокупація України..., 2016). Насаджується думка, нібито український народ перебував не в імперії, а в «братній сім'ї народів», що в нього є «старший брат», що українська мова — говірка, діалект якоїсь «великоросійської» мови, що існують «братні» відносини з Росією тощо. З уст найвищого керівництва РФ лунають заяви, що Крим — «істинно руская земля», а південь і схід України — це «Новоросія», подарована їй більшовиками. Ось чому, як зазначає один із фундаторів наукового осмислення української цивілізації М. Михальченко, ще необхідно розібратися, хто «старший», а хто «молодший» брат, чия культура давніша, чи є «московіти» братами українців тощо, чіткіше визначитись у цивілізаційному обличчі та виборі України (Михальченко М.И., Андрущенко В.П., 2012. Т. II. С. 15–16).

Творче засвоєння цивілізаційного трактування історичного процесу є однією з примітних особливостей української новітньої історіографії, воно стало основою оновлення її теоретичного підґрунтя та методологічного інструментарію, що відкрило додаткові можливості для адекватного пізнання України й світу. Цьому сприяла й принципово нова історіографічна ситуація внаслідок демократизації та реформування суспільства, ширшого долучення українських істориків до європейського і світового гуманітарного простору. В українській гуманітаристиці сформувався потужний міждисциплінарний колектив цивілізалістів, серед яких відомі історики, етнологи, політологи, філософи, економісти, правознавці,

зокрема Л. Алексієвець, В. Андрущенко, В. Бабкіна, В. Бех, І. Бойченко, Л. Губерський, М. Горелов, І. Довжук, Л. Залізник, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, М. Козюбра, І. Колесник, В. Космина, В. Кремень, С. Кримський, М. Михальченко, О. Моця, І. Надольний, Ю. Павленко, О. Пархомчук, М. Попович, О. Рафальський, О. Реєнт, О. Романенко, В. Селіванов, В. Смолій, Ю. Терещенко, О. Удод, В. Шейко, М. Юрій, автор цієї статті та ін. Їхніми зусиллями створено цілу низку ґрунтовних праць, у яких, з одного боку, розкрито наукову сутність цивілізаційного осмислення історичного процесу, його теоретичні та методологічні засади, а з другого, відбито процес творчого засвоєння в новітній українській історіографії цивілізаційного трактування вітчизняної та зарубіжної історії. У новітніх дослідженнях (Цивілізація: структура і динаміка, 2003; Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О., 2005; Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О., 2009; Моця О.П., 2011; Юрій М.Ф., Алексієвець Л.М., Калакура Я.С., Удод О.А., 2012. В 2 тт.; Михальченко Н., 2016; Рафальський О., Самчук З., 2018) викладено цивілізаційне бачення історії України, її державності, етногенезу українського народу, суттєво збагачено теоретико-методологічний інструментарій, джерельний та історіографічний потенціал цивілізаційного пізнання України і зарубіжних країн. Особлива увага приділена цивілізаційному виміру української культури та ментальності (Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М., 2002; Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Я., 2015; Калакура Я.С., Рафальський О., Юрій М.Ф., 2017). Новітня історіографія дала змогу уточнити, конкретизувати й примножити знання про сутність світових і локальних цивілізацій, про універсальний характер цивілізаційної моделі наукового осмислення історичного процесу, яка найповніше відповідає постмодерністським викликам історичній науці.

Метою статті є з'ясування методологічного значення переходу до цивілізаційного пізнання історії і ключової ролі його складових, зокрема антропоцентризму та соціокультурного підходу. При цьому необхідно зробити акцент на найбільш характерних рисах цього процесу, а саме: а) повернення українській історичній науці її природних функцій, втрачених у часи тоталітаризму, й відновлення історичної правди; б) декомунізація історії та ідеології; в) руйнування міфів та спотворень радянської історіографії, особливо щодо ролі людини в соціокультурних процесах, в історії української державності та національно-визвольних змагань.

Важливим надбанням досліджень є узагальнене визначення сутності української цивілізації як історично сформованої на власному ґрунті спільності людей і об'єктивно існуючої реальності, що

представляє собою сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу упродовж більш як тисячолітньої безперервної історії — від найдавніших часів до сучасності. В ній органічно переплелися самобутність українського народу, його мови, ментальності і культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини і середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір (Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф., 2017. С. 7). Далі наголошується, що українська цивілізація, маючи локально-регіональний і порубіжний характер, всіма своїми компонентами історично і культурно укорінена в західноєвропейську класичну цивілізацію, виступає одним із її давніх сегментів, дедалі ширше інтегрується у світовий цивілізаційний простір, збагачується його надбаннями, зберігаючи при цьому локальну самобутність і неповторність.

Науковці переконливо доводять суттєві переваги цивілізаційного осмислення історичного процесу в порівнянні з формаційним. Цивілізаційне пізнання історії замість поняття «суспільно-економічна формація» застосовує концепт «цивілізація» як тип стійких культурних кодів розвитку людства і спирається на принцип циклічності та багатолінійності історичного процесу як цілісності. Разом з тим, само по собі цивілізаційне трактування історії не є антиподом формаційного. Справа в іншому: з формаційним і партійно-касовим підходом, доведеним до канону в Короткому курсі історії ВКП(б), ув'язувалась ідеалізація матеріалістичного розуміння історії, яке базується на марксистській парадигмі вирішальної ролі суспільного матеріального виробництва та конкретно-історичних формацій у розвитку соціуму та суспільства загалом. Принагідно зазначимо, що один із основоположників формаційної теорії К. Маркс не заперечував провідну роль людини в історії, наголошуючи: «Не історія, а саме людина, справжня жива людина, ось хто робить все це, всім володіє і за все бореться» (Маркс К. Святое семейство, или Критика критической критики, 1965. Т. II. С. 102). У нього немає терміну «історичний матеріалізм», його застосував Ф. Енгельс, але їх спільне гасло: «буття визначає свідомість» й досі домінує в головах багатьох людей, особливо представників старшого покоління, включаючи й деяких суспільствознавців. Між тим, ще за життя К. Маркса деякі його положення про домінування матеріального аргументовано критикував знаний німецький філософ і економіст М. Вебер, вказуючи не тільки на рівнозначність матеріальних і духовних детермінант суспільного розвитку, а й на пріоритет культурно-духовних чинників, які спроможні справляти визначальний вплив на прогрес економіки.

На відміну від формаційної цивілізаційна теорія історії базується на філософії поступальної зміни цивілізацій та забезпечення цілісності світу, на людиноцентризмі, діалектичній єдності соціуму і культури, на культурологічній та синергетичній парадигмах історичного процесу. Вона особливо важлива для локальних цивілізацій, зокрема для української, яка реформується і трансформується на шляху євроінтеграції. Між тим, побутує хибна думка, ніби цивілізаційний підхід має коріння лише в західній історіософії. Насправді, його елементи присутні і в українській класичній традиції історіописання. Наші видатні вчені В. Антонович, М. Костомаров, П. Куліш, І. Франко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, В. Липинський, І. Огієнко, Д. Чижевський та ін., сповідуючи й продовжуючи гуманістичні традиції Григорія Сковороди та Тараса Шевченка, робили акцент не стільки на матеріальні та ідеологічні явища і процеси, скільки на соціокультурні, ментальні та духовні. Звичайно, за умов радянського тоталітаризму, коли на сам термін «цивілізаційний підхід» було накладено ідеологічне табу, цивілізаційне бачення історичного процесу могли засвоїти і зберегти лише представники української діаспорної історіографії. Її провідні ідеї активно відстоювали М. Андрусак, М. Антонович, Л. Винар, Т. Гунчак, О. Домбровський, І. Кривецький, Б. Крупницький, Т. Мацьків, Н. Полонська-Василенко, О. Прицак, О. Оглоблин, О. Субтельний.

Цивілізаційна теорія і практика історичного пізнання ґрунтуються на низці методологічних засад і дослідницьких пріоритетів, з-поміж яких чи не найголовнішим є принцип антропоцентризму. Що означає він в історії і наскільки він важливий для української історіографії? Антропоцентризм — це не лише складова методології цивілізаційного трактування історії, але й його світоглядна основа, ціннісний орієнтир кожного дослідника. Він означає, що в епіцентрі історії її творцем є людина як найбільша цінність і центр світобудови (Галушко К.Ю. Антропология історична, 2003. С. 109). Принцип антропоцентризму не заперечує дослідження етногенезу, формування націй, історію воєн і революцій, він лише апелює до визнання людини як головного рушія цих процесів.

За умов антропологічного повороту історичної науки, що заявив про себе у західній історіографії з другої половини ХХ ст., об'єктом зацікавленості істориків стають конкретні люди, особисті долі учасників історичних подій, а звідси й підвищена увага до повсякдення, ментальності, ширше залучення до джерельної бази мемуаристики, листування, щоденників, біографічних матеріалів, усної історії тощо. Відповідно зміщується і предмет історичного пізнання — від вивчення «знелюднених» соціальних структур, історії класів, їх

боротьби, революцій і воєн до з'ясування закономірностей розвитку людини і людства загалом, включаючи й окремі народи (Воропаєва В.Г., 2008. С. 169–176). Це надзвичайно важливо, адже в не так далекому минулому під прикриттям гасла антропоцентризму були спекулятивні намагання вихолостити з історії України українця, позбавити нас пам'яті про наших героїв на різних етапах минувшини і сучасності, спроби оминати такі поняття, як «український народ», «українська нація», які є осердям Української держави, тобто розмити українську етнополітичну структуру і підготувати її до повної інкорпорації у великий російський проект, відомий під лицемірною назвою «Русский мир».

У цьому зв'язку не можна оминати доведений наукою факт про характерне для тоталітарної доби тотальне приниження людини, ігнорування її прав і свобод, відчуження від власності, політичної влади та інших людей, монополію однієї партії та ідеології, всеосяжний контроль компартійної верхівки над усіма сферами життя суспільства. Усе це, разом із насадженням жорстокості та безбожництва, призводило до знеособлення і знецінення людини як такої, приниження гідності, зрештою до перетворення її в політичний «гвинтик», вмонтований у механізм партійно-державного управління суспільством. З погляду антропології, найбільшим злочином комунізму проти людства був червоний терор, масові сталінські репресії, депортації, голодомори, наслідком чого стали не лише масштабні демографічні втрати, мільйонні жертви українців, але й руйнація моральних засад людяності, деформація традиційної ментальності, нівелювання споконвічної прив'язаності українців до землі, козацько-лицарської гідності, почуття гордості та свободолюбивого духу, формування, за образним висловлюванням Дж. Мейса, постгеноцидного синдрому страху і звіри, хворобливого стану злості, підозри, пригніченості, безвиході, відчаю. Страх, що «проник у кістки», передавався з покоління в покоління, а його наслідки відчувається й досі.

За останні роки українська гуманітаристика, образно висловлюючись, повернулась обличчям до людини, збагатилась низкою праць, присвячених антропологічній історії, ролі людини у всіх сферах суспільного життя (Головка Б., 1997; Юрій М.Ф., 2008; Сегеда С., 2009; Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології, 2011; Ситник С., 2012; Мельник В., 2015). В їх епіцентрі — пошук відповіді на питання: що таке «українська людина» в пострадянському суспільстві? За словами Т. Воропаєвої, найважливішим і найголовнішим чинником Української Перспективи є Патріотична людина, Людина опору, Європейська людина, Постколоніальна людина та Підприємницька людина. На її думку,

досить піддатливими для конструктивних або маніпулятивних соціокультурних трансформацій є Кризова людина, Маргінальна людина та Розчарована людина, а найбільш байдужими до української держави, нації та української національної ідентичності є Людина споживання та Радянська людина. Відрадно, що за соціологічними спостереженнями, в процесі соціокультурних трансформацій зростає кількість респондентів, які представляють Патріотичну людину, та зменшується чисельність респондентів, які репрезентують Радянську людину (Воропаєва Т.С., 2018. С. 82–85).

Інтерес до дослідження ролі людини засвідчують численні праці з мікроісторії (Ф. Бродель, Р. Кено), тобто «малих життєвих світів», у центрі яких перебуває окремо взята людина. Звернення до мікроісторії передбачає вивчення сім'ї, родо-водів, культури, релігії, ментальності, вірувань, норм поведінки та інших форм життєдіяльності людини. Прихильники мікроаналізу зосереджують увагу на поведінковій сфері буття людей, їх вчинках і соціальному досвіді, на формуванні ментальності та ідентичності, що супроводжується переходом від лінійного висвітлення подій до осмислення змісту та структур людського повсякдення на тлі цих подій. Подібні дослідження й надають історичному пізнанню чітко окресленого «людського обличчя».

Є підстави стверджувати, що із новітніх праць став зрозумілішим концепт «українська людина» як частина природи, представник світового людства. За визначенням М. Грушевського, це той, хто зроду є українець, родився і виріс з українською мовою на устах і усвідомлює себе свідомим сином і часткою свого народу, працює для його добра, бореться за його свободу і кращу долю. Українською людиною може бути не тільки той, хто має українське походження, але й хто живе в Україні, щиро хоче бути з українцями, почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра (Грушевський М., 1991. С. 109–110; Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності, 2015).

Із принципом антропоцентризму дуже тісно пов'язаний соціокультурний підхід з його потужним пізнавальним потенціалом для цивілізаційного дослідження історії України (Михайлюк О., 2016. С. 9–14). Сучасна наука розглядає соціокультурний підхід методологічним інструментом системного вивчення взаємодії усіх сфер розвитку сучасного суспільства, оскільки культура є важливим критерієм змісту та якості соціального життя, соціальних відносин, показником їх відмінностей від інших країн. Культура виступає базовою конструкцією, на якій вибудовується як соціальна організація суспільства, так і тип людини. Зрештою, суспільство є різновидом

системи, яка, залежно від співвідношення в ній соціальності й культури, розвивається від простої до складної надорганічної і далі — до соціокультурної системи, що має здатність саморозвиватися й саморегулюватися (Яковенко Р.В., Самсонова К.В., 2011. С. 73–75).

Цей підхід виводить розуміння сутності людини за межі традиційного бачення, трактує її як втілення системи усіх суспільних відносин. Соціокультурний контент дозволяє, по-перше, інтегрувати три виміри людського буття: взаємовідносини людини і суспільства, характер культури і тип соціальності. Завдяки цьому створюються додаткові умови для осмислення цілісності і системності суспільства. По-друге, він визнає органічну єдність, взаємообумовленість та взаємодію культурного і соціального. По-третє, соціокультурний підхід до історії виступає як альтернатива марксистському монізму. Як зазначає Н. Шакун, завдяки цьому методологічному принципу історія постає «мозаїкою» культур, кожна з яких виражає унікальний спосіб життєдіяльності людей (Шакун Н.В., 2018. С. 111).

Означений підхід особливо важливий для аналізу трансформаційних процесів в умовах переходу від тоталітарної системи до демократичної та відповідного реформування суспільних відносин. Людина не існує поза культурою, без її пізнання не можна досягнути роль людського фактора в природі і соціумі на різних історичних етапах еволюції свідомості і ментальності людини. Ось чому необхідні наукові дослідження цієї унікальної гармонії і взаємодії, адже людина творить культуру, а культура значною мірою віддзеркалюється в її мисленні, мові, в текстах, у творчості та поведінці.

Ключовими концептами соціокультурного підходу є поняття «культура» і «соціокультурний простір». Як зазначав видатний український філософ сучасності М. Попович, «культура є простір, в якому проходить людське життя від народження до смерті» (Попович М.В., 1999. С. 7), і виступає головною сферою діяльності людини. Людина, культура та цивілізація, а також знання про них перебувають у постійному розвитку, зазнають змін під впливом глобалізаційних, інтеграційних, інформаційних та демографічних процесів сучасного світу. Що ж стосується соціокультурного простору, то він теж репрезентується людьми, які формують його і виступають носіями та виконавцями стратегій у цій сфері.

Сама особистість у координатах соціокультурного підходу розглядається як алгоритм відносин суспільства і культури, як система цінностей і морально-етичних норм. Цінності, узагальнені в універсальній шкалі людських цінностей Ш. Шварца (Schwartz S., Sagie G., 2000), складають серцевину соціокультурного підходу. Під цінностями розуміють установчі принципи

життя людини, пов'язані з її свідомістю, світоглядом та почуттями. Вони орієнтують на досягнення певної мети відповідними діями й ситуаціями, виступають як стандарти, які керують вибором або оцінкою вчинків, людей, подій. В усіх національних культурах, включаючи й українську, поряд з універсальними людськими цінностями, які відображають потреби, пов'язані з біологічним та соціальним життям, існують специфічні орієнтири, зумовлені конкретно-історичними особливостями та ментальністю того чи іншого народу. Американський науковець Д. Макклелланд, досліджуючи зв'язок цінностей з мотивацією людини, виділив два типи мотивів: а) ті, що функціонують на основі біологічних потреб; б) ті, які функціонують на базі соціально значущих стимулів, таких як усвідомлений вибір, доцільність, винагорода, очікування тощо (Макклелланд Д., 2007).

З-поміж багатьох функціональних цінностей української нації особливе місце посідає соборність і цілісність України. Враховуючи, що наше суспільство все ще перебуває в стані розколу, який всіяко підігрується різними засобами гібридної війни Росії проти України, дуже важливо утверджувати консолідуючу роль культури у «зшиванні» країни. Тим більше, віруси розколу найчастіше проникають у суспільну свідомість, що заважає сприйняттю української історії і культури як цілісності. У цьому зв'язку видаються продуктивними намагання науковців (Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М., 2002; Юрій М.Ф., 2008; Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Я., 2015) окреслити сутність концепту «*українська культура*». Під ним розуміють створену людьми й історично сформовану на всій території України і за рубіжем сукупність матеріальних та духовних цінностей українського народу як невід'ємну частину світової культурної скарбниці. Її основу складають національна мова, народна творчість і релігія, на базі яких поступово сформувалися професійна освіта, наука, література, мистецтво, архітектура, духовність. Українська культура включає й культурно-духовні надбання корінних народів і етнічних груп, які проживають на теренах України (Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Я., 2015. С. 8). Ключове значення у цьому визначенні мають наступні *чотири словосполучення*: а) українська культура є складовою частиною світової; б) матеріальні і духовні цінності, створені людьми, незалежно від їх етнічності, на території України впродовж її багатовікової історії; в) матеріальні і духовні цінності, створені українцями за межами України, незалежно від місця їх локації; г) українська культура включає матеріальні і духовні надбання, створені на території України представниками корінних народів і етнічних груп, які на ній проживають.

Органічна єдність і методологічна взаємодія принципів соціокультурного підходу та антропологізму виступає головним чинником підвищення виховного потенціалу цивілізаційного трактування історії. Як зазначає О. Салата, опанування методологією цивілізаційного пізнання сприяє дедалі повнішій реалізації світоглядно-виховної або аксіологічної функції історичної науки. Світоглядний і виховний вплив забезпечується втіленням ціннісних орієнтацій у навчальній літературі, в підручниках і лекційних курсах з вітчизняної і всесвітньої історії (Салата О.О., 2016. С. 98–105).

Які ж основні підсумки і перспективи методологічної переорієнтації пострадянських істориків і переходу до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційної парадигми? По-перше, вітчизняна історія стала розглядатися як історія окремої країни, але не відособлено, а у взаємозв'язках та порівнянні з історією інших народів, у контексті регіональних та світових цивілізацій. Це дозволяє повніше досягнути самоцінності кожного суспільства, кожного народу, кожної нації, окреслити їх місце у світовій історії та культурі. По-друге, вдалося заповнити суттєві прогалини в історичній науці, спростувати низку сфальсифікованих і спотворених у імперські та радянські часи питань і на основі розширення джерельної бази та застосування нових методів довести цивілізаційну самобутність України, збагатити знання про всі періоди її минушини. Зокрема, досліджуючи давню історію України, автори присвятили набагато більше праць періоду енеоліту і його феномену — Трипільській культурі, трактуючи її як протоцивілізаційне утворення із наявністю міст (протоміст), писемності (протописемності) та протодержавності. На основі аналізу археологічних пам'яток та інших джерел дослідники дійшли висновку, що в лісостеповій та поліській зонах Дніпровського Правобережжя, починаючи з епохи бронзи, зароджувався праслов'янський етнічний масив, який поступово посів провідне місце і став основою формування українського етносу. Історики доводять, що етногенез на теренах України не переривався, що український родовід — це генетично успадкований від найдавніших часів етноантропологічний тип спільноти, який зароджувався і розвивався на загальних тенденціях етногенезу корінних народів Європи і світу, формування модерних націй, включаючи й українську.

По-третє, вітчизняні історики переконливо доводять, що Україна найповніше успадкувала соціокультурні і духовні традиції Києво-Руської держави, яка розвивалася за європейським зразком, репрезентувала себе як частина Європи, була в європейському полі усіх модернізаційних процесів, що формували сучасну європейську

цивілізацію. Водночас науковці дедалі глибше аналізують таке явище, як криза цивілізаційної ідентичності українства, першу з них вони пов'язують із Золотоординською навалою і розкладом Києво-Руської держави, другу — з поділом України між Річчю Посполитою і Московським царством, третю — з перебуванням українських земель у складі конкуруючих і ворогуючих між собою Російської та Австро-Угорської імперій, четверту — з більшовицькою політикою інтернаціоналізації, злиття націй, розмивання національних особливостей та конструюванням радянського народу як «нової ідентичності».

По-четверте, серед ключових дослідницьких проблем ранньомодерної доби української історії пріоритетне місце посіли дослідження цивілізаційної ідентичності українського козацтва, його локалізації на Степовому кордоні Європейської цивілізації. Автори козакознавчих праць набагато глибше обґрунтували ідентифікацію українського козацтва як своєрідного аналогу європейських орденів Середньовіччя і складового чинника розвитку Європейської цивілізації, підкреслюючи при цьому провідну тенденцію перетворення козацтва в провідну національно-визвольну і державотворчу силу. Більшість сучасних дослідників, слідом за В. Смолієм та В. Степанковим, схиляється до думки про те, що Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького середини XVII ст. набула характеру Національної революції, головним надбанням якої стало відродження Української держави.

По-п'яте, до контроверсійних проблем історії України нового часу, які отримали цивілізаційне осмислення, можна віднести аналіз глибинних змін, що стали наслідком чигиринсько-московських угод (Березневих статей) 1654 р. Включення козацької України до складу Московського царства корінним чином вплинуло як на подальшу долю українського народу, так і на геополітичні зміни в Європі. При цьому переважна більшість українських земель була вирвана з європейської цивілізації і включена в євразійську орбіту, що негативно відбилося на самобутності регіональної козацько-гетьманської цивілізації.

По-шосте, цивілізаційний підхід заклав підґрунтя для суттєвого переосмислення української історії XIX ст., пов'язаного з новим етапом національного пробудження, націєтворення і розгортання національно-визвольного та державницького руху, його усамостійненням та політизацією, зумовлених створенням перших українських політичних об'єднань і партій. Дослідники відстежують тяглість українського національного руху, починаючи з козацьких часів, вказують на його мобілізаційну здатність, яка особливо проявилася в умовах Першої світової війни і розгортання революційних подій на початку XX ст.

По-сьоме, принципово нову інтерпретацію отримали революційні, державотворчі, соборницькі та соціокультурні процеси 1917–1921 рр. у координатах Української революції. Вона розглядається як органічний, взаємозв'язаний процес і часовопросторова цілісність революційних подій, що синхронно протікали на Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні і Заході України. Їх апогеєм стало утворення Української Народної Республіки, відтак Української Держави доби Гетьманату, Західноукраїнської Народної Республіки та її Злуки із УНР.

По-восьме, у контексті цивілізаційного осягнення історії України отримала нове трактування й радянська державність України. Дослідники показують штучність так званої «радянської цивілізації», розвінчують її концепцію. В її основу були покладені марксистська конструкція суспільного розвитку і великоросійські цінності, що вело до реставрації імперського мислення та проявів шовінізму. Багато складових партійно-державної політики СРСР, особливо у 1930-х рр., зокрема обмеження прав союзних республік, насильницька колективізація та русифікація, голодомор 1932–1933 рр., мали протиукраїнський, репресивно-каральний, антигуманний характер, і подальше життя показало повну безперспективність такої політики. Цивілізаційний підхід до історії не оминув новітню інтерпретацію драматичних подій Другої світової війни, яка принесла українському народу масштабні втрати і залишила глибокий шрам у його історичній пам'яті. Український рух опору нацизму вливався в єдиний потік боротьби прогресивного людства проти гітлерівців. Цей підхід позитивно позначився на висвітленні і повоєнних десятиріч, зокрема українського шістдесятництва, дисидентського та правозахисного руху 1960–1980-х рр.

По-дев'яте, з погляду цивілізаційної історії по-новому осмислюється й процес відновлення суверенітету і державної незалежності України, реформування економіки, трансформації соціокультурних процесів, інтеграції України в європейські та світові структури. Велику роль для розуміння цих процесів відіграє тематичне видання Інституту історії України НАН України «Україна в Центральній-Східній Європі», автори якого обґрунтовують місце України як суб'єкта історичного процесу, як форпосту Великого Кордону Європи, аргументують положення про те, що Україна сформувалася як самобутня і самодостатня цивілізаційна система регіонального рівня на перехресті різних культур і релігій, водночас синтезуючи і гармонізуючи соціокультурні впливи Сходу і Заходу. Українське суспільство демонструє відданість європейському вибору, пов'язаному з високими соціальними

та інтелектуальними стандартами розвитку, досконалою правовою системою, прогресивними технологіями, вільним ринком, демократичним парламентаризмом тощо. Історики наголошують, що сповідуючи цей вибір, українці активно протидіють авантюристичним зазіханням путінських шовіністів на територіальну цілісність країни, їх намаганням зашкодити просуванню України до європейських цінностей. Не випадково, що в новітній історіографії актуалізувалося гасло 1920-х рр.: «Подалі від Москви, назад у Європу».

Наукові студії останнього десятиріччя утверджують новаторське трактування впливу на українську історію норм, цінностей та ідеалів національної культури, а також культурної традиції Європи, а сама українська історія висвітлюється під кутом зору подолання більшості стереотипів тоталітарного мислення стосовно вивчення давніх часів і середньовіччя. Під новим ракурсом розглядаються особистості та події ранньомодерного, нового і новітнього часу, значно поглиблено знання про етногенез, націєтворення, соціокультурну ідентичність українського та інших народів. Усе це підвищує роль історичної науки у формуванні цивілізаційної свідомості українського суспільства, розуміння єдності та цілісності цивілізаційної системи України при збереженні її регіонального розмаїття.

До ключових надбань новітньої української історіографії можна віднести обґрунтування концепції української регіональної цивілізації, приналежності України до цивілізації Середньої або Центрально-Східної Європи. Українські історики переконливо доводять, що український соціум, який формувався і розвивався на порубіжжі двох світових цивілізацій, всупереч імперським зазіханням, продемонстрував здатність зберігати свою самобутність і творити самостійну цивілізацію регіонального характеру. Дедалі більше українських істориків схилиються до того, що соціокультурна ідентичність українців, поставши на межі цивілізаційних впливів Заходу і Сходу, не втратила європейського обличчя з домінуванням у ній української етнічної ідентичності, а з відновленням незалежності України отримала шанс для подальшого утвердження.

По-десяте, із переходом від формаційного до цивілізаційного підходу пов'язане підвищення інтересу українських істориків до всесвітньої історії як цілісності, деякої відмови від абсолютизації як європоцентризму, так і американізму, і створення на цій онові якісно нових праць з українським баченням зарубіжної історії. Сьогодні мало хто сумнівається в тому, що поза цивілізаційним підходом неможливо досягнути сутність і специфіку сучасних процесів у зарубіжних країнах. До того ж, цивілізаційне трактування

української та зарубіжної історії сприяє мінімізації конфліктних версій історичної пам'яті.

Підсумовуючи, видається доцільним ще раз підкреслити, що методологічна переорієнтація істориків і перехід до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційної парадигми дали змогу підвищити науковий рівень історичних студій, сформувавши по-справньому нове бачення ключових проблем вітчизняної і зарубіжної історії, заповнити суттєві прогалини, спростувати низку сфальсифікованих і спотворених у імперські та радянські часи питань і на основі розширення джерельної бази та застосування нових методів довести цивілізаційну самобутність України. Серед складових цивілізаційного осмислення української історії пріоритетне місце посідають антропоцентризм і соціокультурний підходи, що співзвучно з провідними тенденціями розвитку західної історіографії та історіософії постмодерну. Цивілізаційна модель історичного пізнання має важливе науково-практичне значення для подолання розривів тяглості історії України, її традицій, для утвердження української ідентичності, запобігання помилок у ході проведення реформ, зокрема ігнорування характеру, традиційної культури і ментальності українського народу, недостатнє врахування глибинних регіональних особливостей країни, які склалися століттями. З цивілізаційним пізнанням України пов'язаний її цивілізаційний вибір, євроінтеграційні процеси, на ньому базується діалог з Європою, орієнтація на цінності європейської цивілізації, формується нова, цивілізаційна ідентичність.

На завершення видається доцільним викласти низку пропозицій щодо подальшого цивілізаційного дослідження історії України, дотримання принципу антропоцентризму та соціокультурного підходу. Реалізуючи антропологічний поворот, українська гуманітаристика у співпраці з природознавством покликана глибше розкривати пріоритетну роль людини у забезпеченні взаємодії культури і цивілізації на тлі інтеграції, глобалізації та інформатизації сучасного світу, динамічних міграційних процесів. З відновленням державної незалежності перед людиною України відкрилися якісно нові можливості для самореалізації, розвитку культури і долучення до її скарбів завдяки демократизації суспільства, розриву з тоталітаризмом, його комуністичним і атеїстичним минулим, відродженню національних цінностей, реформуванню та комп'ютеризації системи національної освіти, появі нових наукових галузей, українізації засобів масової інформації, утвердженню єдиної помісної Православної церкви України на основі наданого їй Вселенським патріархатом Томосу на автокефалію, відродженню Української греко-католицької церкви, інтеграції науки, літератури і мистецтва в європейський та світовий культурний простір.

З точки зору сучасного розуміння самоцінності людини важливо заглибитись у причини і наслідки демографічної кризи в українському соціумі: старіння нації, зниження народжуваності, великий відтік українців, особливо молоді, за кордон, зростання смертності, зниження середньої тривалості життя і погіршення здоров'я людей. Вчені б'ють на сполох щодо техногенного, радіоактивного, хімічного та екологічного забруднення атмосфери, водойм, ґрунтів, нищення лісів, парків, що загрожує появі мутантних ушкоджень генів. Не меншу стурбованість викликає не тільки масовий відтік українців, але й збільшення мігрантів з країн Південно-Східної Азії та Африки, що неминуче призведе до зміни генофонду України.

Актуальними видаються й проблеми антропології політичних процесів та інститутів, адже задіяні в них люди відіграють важливу роль у розвитку української регіональної цивілізації. Йдеться про подальше дослідження української ідентичності і соборності, формування політичної свідомості, політичної культури і політичної компетентності соціуму, зростання політичної та громадянської активності людей. Маємо дати відповідь на питання: чому при наявності в Україні сотень політичних партій і громадських об'єднань досі не вдалося сформувати національну політичну еліту, структурувати суспільство на партійній основі, чому воно все ще перебуває у стані пошуку «добрих Пасторів» для підтримки і захисту людей? Особливої уваги заслуговує управлінська антропологія, людинознавча складова менеджменту, ціннісний пріоритет людини в управлінському процесі. Йдеться про людинознавчу компетентність управлінців усіх рівнів, їх орієнтацію на моральне, розумове і фахове самовдосконалення, на утвердження справедливого, відкритого і поважного ставлення до кожної людини.

Поглибленої уваги заслуговує дослідження антропології міжнародного простору України. Українці продовжують стикатися з «чужим», і заради міжнародної злагоди частина з них готова пожертвувати власною самобутністю, відмовитися від державного статусу своєї мови. У такій ситуації важливо навчитися розуміти і сприймати «чужого» як іншого, пізнавати один одного, не протиставляючи себе іншому, усвідомити його і своє право бути іншим. Історичний досвід засвідчує, що завдяки цій інакшості ми цікаві один для одного як всередині країни, так і в зарубіжному просторі. Важливо в будь-яких умовах зберігати свій ідентифікатор — національний код, тобто свою мову, культуру, звичаї, пізнаючи і поважаючи відповідний код представників інших етносів і груп. У цьому ряду важливу роль покликана відіграти кооперація зусиль українських і зарубіжних учених, зокрема

країн, представники яких проживають в Україні і навпаки для спільного дослідження антропології міжнародних та міжнаціональних взаємин.

І, нарешті, одне з пріоритетних завдань істориків — це деміфологізація і розвінчування в контексті антропоцентризму парадигми «одного народу», «одвічного братства» і «спільної історії» українців і росіян. У якості елементів цієї міфології використовуються концепти: «антропологічна спорідненість українців і росіян», «спільне коріння», близькість мов і культур, змішані родини й сталі родинні зв'язки. Путінська війна проти України, окупація Криму, тисячі убитих російськими найманцями українців на Донбасі оголили правду про справжню сутність «старшого брата» якраз на антропологічному рівні. Однак синдром «братерства» все ще живучий, оскільки століттями насаджувався імперською історіографією та «советською» пропагандою, активно підживлюється кремлівською агентурою й сьогодні, намагаючись витравити з пам'яті українців будь-які згадки про те, як їх нищили, морили голодом, принижували, як Москва привласнила нашу стару назву, церкву, видавала за свої надбання тисяч українських учених, діячів літератури, мистецтва, архітектури тощо. Путінська пропаганда, називаючи Україну «недорозуміння», «державою, яка не вбулася», намагається підірвати довір'я до інститутів влади, спирається при цьому на фінансово підтримуваних своїх агентів впливу. Спростування фальсифікацій і відтворення історичної правди має й міжнародний вимір, адже західна антропологія тривалий час черпала відомості про українців, їх минувшину з російської історіографії, а тому нерідко долучається до спотворення історичної правди. Ось чому дуже важливо неухильно нарощувати присутність української гуманітаристики у світовому просторі, підвищувати роль українських діаспор за рубежом.

Продовження цивілізаційного осмислення сутності і феномену антропологічного коду української культури і цивілізації дасть змогу відкрити ще чимало таємниць з історії нашої минувшини, дозволить ще повніше зрозуміти багатомірність цього транзитного механізму етногенезу українського народу, його самопізнання, починаючи від ідеї тілесності людини дохристиянських часів, відкриття її душі і божого походження на ґрунті християнства, визнання гуманізму та пріоритетної ролі людського розуму в добу Ренесансу і Просвітництва і, завершуючи, сучасним образом Людини як найбільшої цінності. Антропологічна гуманітаристика сповідує принцип відкритості питання про сутність людини і готовність до сприйняття неочікуваних відповідей на нього. Актуально звучать і сьогодні слова із «Пошуку істини» відомого французького філософа межі XVII–XVIII ст. Ніколя Мальбранша про те, що із усіх людських знань найбільшої уваги заслуговують знання про людину.

ДЖЕРЕЛА

1. Воропаєва В.Г. Антропологічні засади дослідження людини як цілісної істоти: теоретико-методологічний аналіз. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 2008. Вип. 33. С. 169–176.
2. Воропаєва Т.С. Українська людина як «НОМО ANTEMURALE». Антропологічні виміри філософських досліджень: матеріали 7-ої Міжнародної наукової конференції (Дніпро, 19–20 квітня 2018 р.). С. 82–85.
3. Галушко К.Ю. Антропологія історична. Енциклопедія історії України: Т. I: А–В; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наук. думка, 2003. С. 109.
4. Головка Б. Філософська антропологія. К. : ІЗМН, 1997. 240 с.
5. Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). К., 2010. 220 с.
6. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. К. : «ЕксОб», 2005. 632 с.
7. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Держава і цивілізація в історії України. К. : Еко-Продакшин, 2009. 879 с.
8. Моця О.П. Українці: народ і його земля (етапи становлення). К. : Стародавній Світ, 2011. 658 с.
9. Грушевський М. Хто такі українці, і чого вони хочуть. К. : Т-во «Знання України», 1991. С. 109–110
10. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культурні виміри розвитку цивілізації на рубежі століть: проблеми визначення. К. : «Знання України», 2002. 580 с.
11. Калакура Я.С. Цивілізаційний вибір України: теоретико-методологічний, історичний та освітнянський аспекти. *Україна у світовій історії*, 2014. № 3(52). С. 224–242.
12. Калакура Я.С. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні: Інститут історії України НАН України*, 2014. Вип. 24. С. 23–38.
13. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. К. : Генеза, 2017. 560 с.
14. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Я. Українська культура: цивілізаційний вимір. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
15. Калакура Я.С., Юрій М.Ф. Методологічні засади цивілізаційного пізнання культури. *Наукові записки ІПіЕНД*, 2016. № 3–4. С. 41–54.
16. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. 309 с.
17. Макклелланд Д. Мотивация человека. СПб. : Питер, 2007. 672 с.
18. Маркс К. Святое семейство, или Критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. второе. М. : Политиздат, 1965. Т. II.
19. Мельник В. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця, 2015. 552 с.
20. Михайлюк О. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження. *Український селянин*, 2016. Вип. 16. С. 9–14.
21. Михальченко М.И., Андрущенко В.П. Украина расколота в себе: от Леонидии до Виктории. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса., 2012. Т. II.
22. Михальченко Н. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XIX–XX веков. К. : Парламентське вид-во, 2016. 504 с.
23. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. К. : ИПиЭНИ им. И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.
24. Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. К. : Либідь, 2001. 360 с.
25. Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційне перехрестя сучасного суспільства. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
26. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. К. : «МП Леся», 2016. 352 с.
27. Салата О.О. Цивілізаційний підхід у викладанні історії: від наукової концепції до шкільної аудиторії : збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія : «Історія та географія». 2016. Вип. 56. С. 98–105.
28. Салата О. Світоглядні та методологічні позиції формаційного і цивілізаційного підходів до історії // Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії : монографія ; за наук. ред. О.О. Салати. К., 2017. С. 9–20.
29. Сегеда С. Антропологія. К. : Либідь, 2009. 424 с.
30. Ситник С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Л. : Вид-во «Львівська політехніка», 2012. 206 с.;
31. Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності; за ред. Т.С. Смовженко, З.Е. Скринник. К. : УБС НБУ, 2015. 609 с.

32. Цивілізація: структура і динаміка / За ред. І.В. Бойченка та О.В. Романенко. К. : Видавець Купріянова О.О., 2003. 448 с.;
33. Шакун Н.В. Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*, 2018. № 1(11).
34. Юрій М.Ф. Антропологія. К. : Дакор, 2008. 421 с.
35. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. К. : Кондор, 2008. 736 с.
36. Schwartz S., Sagie G. Value Consensus and Importance. A Cross National Study. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 2000. Vol. 31. № 4. URL : <http://jcc.sagepub.com/>.

REFERENCES

1. Boichenko, I. V. & Romanenko, O. V. (Eds). (2003). *Tsyvilizatsiia: struktura i dynamika*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. (Ed.). (2016). Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference Kyiv: "MP Lesia" [in Ukrainian].
3. Halushko, K. Yu. (2003). Antropolohiia istorychna. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1, p. 109). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Horielov, M. Ye., Motsia, O. P., Rafalskyi, O. O. (2005). *Tsyvilizatsiina istoriia Ukrainy*. Kyiv: "EksOb" [in Ukrainian].
5. Horielov, Ye., Motsia, O. P., Rafalskyi, O. O. (2009). *Derzhava i tsyvilizatsiia v istorii Ukrainy*. Kyiv: Eko-Prodakshyn [in Ukrainian].
6. Holovko, B. (1997). *Filosofska antropolohiia*. Kyiv: IZMN, 240 p. [in Ukrainian].
7. Honcharevskyi, V. E. (2010). *Tsyvilizatsiinyi pidkhdid do istorii: suchasnyi ukrainskyi dosvid (1991–2009)*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hrushevskyi, M. (1991). Khto taki ukraintsi, i choho vony khochut. Kyiv: «Znannia Ukrainy» [in Ukrainian].
9. Huberskyi, L., Andrushchenko, V., Mykhalchenko, M. (2002). *Kulturni vymiry rozvytku tsyvilizatsii na rubezhi stolit: problemy vyznachennia*. Kyiv: «Znannia Ukrainy» [in Ukrainian].
10. Kalakura, Ya. S. (2014). Tsyvilizatsiinyi vybir Ukrainy: teoretyko-metodolohichni, istorychni ta osvitiivskyi aspekty. *Ukraina u svitovii istorii*, 3(52), 224–242 [in Ukrainian].
11. Kalakura, Ya. S. (2014). Tsyvilizatsiinyi oriientyry novitnoi ukrainskoi istoriohrafii. *Istoriiohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 24, 23–38 [in Ukrainian].
12. Kalakura, Ya. S., Rafalskyi, O. O., Yurii, M. F. (2017). *Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii*. Kyiv.: Heneza [in Ukrainian].
13. Kalakura, Ya. S., Rafalskyi, O. O., Yurii, M. Ya. (2015). *Ukrainska kultura: tsyvilizatsiinyi vymir*. Kyiv.: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
14. Kalakura, Ya. S., Yurii, M. F. (2016). Metodolohichni zasady tsyvilizatsiinoho piznannia kultury. *Naukovi zapysky IPIEND*, 3–4, 41–54 [in Ukrainian].
15. Kosmyna, V. H. (2011). *Problemy metodolohii tsyvilizatsiinoho analizu istorychnoho protsesu*. Zaporizhzhia : ZNU [in Ukrainian].
16. Makklelland, D. (2007). *Motivatsiia cheloveka*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
17. Marks, K. Svyatoie semeistvo, ili Kritika kriticheskoi kritiki. Protiv Bruno Bauera i kompanii. In K. Marks i F. Engels. *Sochineniia* (Vol. 2). Moskva: Politizdat [in Russian].
18. Melnyk, V. (2015). *Narysy z teorii sotsiokulturnoi antropolohii*. Vinnytsia [in Ukrainian].
19. Mikhalchenko, N. I., Andrushchenko, V. P. (2012). *Ukraina raskolotaia v sebe: ot Leonidii do Viktorii*. Vol. 2. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa [in Russian].
20. Mikhalchenko, N. (2016). *Velikii tsivilizatsionnyi vzryv na rubezhe XIX–XX vekov*. Kyiv [in Russian].
21. Mikhalchenko, N. (2013). *Ukrainskaia regionalnaia tsivilizatsiia: proshloie, nastoiashchee, budushchee*. Kyiv: IPIENI im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Russian].
22. Motsia, O. P. (2011). *Ukraiintsi: narod i yoho zemlia (etapy stanovlennia)*. Kyiv: Starodavnii Svit [in Ukrainian].
23. Mykhailiuk, O. (2016). Sotsiokulturnyi pidkhdid yak metodolohiia istorychnoho doslidzhennia. *Ukrainskyi selianyn*, 16, 9–14 [in Ukrainian].
24. Rafalskyi, O., Samchuk, Z. (2018). *Tsyvilizatsiine perekhrestia suchasnoho suspilstva*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
25. Pavlenko, Yu. V. (2001). *Istoriia svitu: tsyvilizatsiinyi i sotsiokulturnyi rozvytok liudstva*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
26. Salata, O. (2017). Svitohliadni ta metodolohichni pozytsii formatsiinoho i tsyvilizatsiinoho pidkhdid do istorii. In O. O. Salata (Ed.), *Tsyvilizatsiinyi dyskursy svitovoi ta ukrainskoi istoriohrafii : monohrafiia* (pp. 9–20) [in Ukrainian].
27. Salata, O. O. (2016). Tsyvilizatsiinyi pidkhdid u vykladanni istorii: vid naukovoï kontseptsii do shkilnoi audytorii. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody: «Istoriia ta heohrafiia»*, 56, pp. 98–105 [in Ukrainian].

28. Schwartz, S. & Sagie, G. (2000). Value Consensus and Importance. A Cross National Study. *Journal of Cross Cultural Psychology*, Vol. 31, 4.
<http://jcc.sagepub.com/>
29. Shakun, N. V. (2018). Sotsiokulturnyi pidkhdid do istorii yak alternatyva istorychnomu monizmu. *Problemy sotsialnoi roboty: filosofii, psykholohiia, sotsiolohiia*, 1 (11) [in Ukrainian].
30. Sehed, S. (2009). *Antropolohiia*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
31. Smovzhenko, S. & Skryn, Z. E. (Eds.). (2015). *Ukrainska liudyna v yevropeiskomu sviti: vymiry identychnosti*. Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].
32. Sytnyk, S. (2012). *Kulturna antropolohiia: pokhodzhennia liudyny i suspilstva*. Lviv: «Lvivska politekhnik» [in Ukrainian].
33. Voropaieva, V. H. (2008). Antropolohichni zasady doslidzhennia liudyny yak tsilisnoi istoty: teoretyko-metodolohichni analiz. *Humanitarnyi visnyk ZDIA*, 33, 169–176 [in Ukrainian].
34. Voropaieva, T.S. (2018). Ukrainska liudyna yak «HOMO ANTEMURALE». Abstracts of Papers '18. *Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzhen*, (pp. 82–85), Dnipro [in Ukrainian].
35. Yurii, M. F. (2008). *Antropolohiia*. Kyiv: Dakor. [in Ukrainian].
36. Yurii, M. F. (2008). *Sotsiokulturnyi svit Ukrainy*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.10.2020.

Тетяна Гошко

ORCID iD 0000-0002-3523-7062

Віталій Рудь

ORCID iD: 0000-0001-8087-2236

Роберт Хофманн

ORCID iD: 0000-0002-0028-6155

УДК 902:669.3]:94(477.5)“636”

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.11

НОВІ ЗНАХІДКИ МІДНИХ ВИРОБІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З БАСЕЙНІВ ДНІСТРА ТА ПІВДЕННОГО БУГУ

Стаття присвячена технологічному дослідженню невеликої колекції кованих мідних виробів, знайдених на поселеннях трипільської культури з басейнів Дністра та Південного Бугу етапів BI-BII та BII. Вироби вивчено методами природничих наук. Встановлені технологічні прийоми характерні для цього часу й цілком співвідносяться із висновками попередніх досліджень трипільського металу.

Ключові слова: трипільська культура, мідні вироби, металографічний та рентгенофлуоресцентний аналізи.

Tetiana Hoshko,

Vitalii Rud,

Robert Hofmann

NEW FIND OF COPPER ITEMS OF THE TRYPILLIA CULTURE

FROM THE DNISTER AND THE SOUTHERN BUG RIVERS BASIN

Metal items are rare at the settlements of the Cucuteni-Trypillia Cultural Complex during archaeological investigations. The investigation of the five recently found items were performed by X-ray fluorescence and metallographic methods. The results of the investigation are presented in the article. The origin of the items was from such settlements as Hariachkivka 8, Trostianchyk and Andriivka, belonged to BI-BII and BII stages of the Trypillia culture. It has been established that all items are made of melted copper. Forging of billet took place in a hot state. They were repeatedly heated and got a significant deformation. The forging temperature decreased till the edge. Smith welding was traced both visually and with the help of metallographic analysis on two awls from the Andriivka and Trostianchyk settlements. The popularity of welding in the production of piercing tools is typical for metalworking of Trypillia middle stages. According to N. V. Ryndina the copper was imported in the form of metal strips, which are sometimes found at the settlements.

Key words: Trypillia culture, copper items, metallographic and X-ray fluorescence methods.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Гошко Т., Рудь В., Хофман Р., 2020

Вироби з металу — рідкісна знахідка на поселеннях Культурного комплексу Кукутень-Трипілля (КККТ) під час археологічних досліджень. Тому кожна річ надає важливу інформацію про технологічні уміння трипільських майстрів.

Під час досліджень поселень трипільської культури у Вінницькій області на поселеннях Тростянчик (Тростянецький р-н) та Гарячківка 8 (Крижопільський р-н) було знайдено декілька металевих виробів, а саме: намистина, фрагмент (кілечко) спірально-трубчастої пронизки та шила (рис. 1). Ще одне шило знайдене на поселенні Андріївка Новомиргородського р-ну Кіровоградської області. Всі вироби пройшли рентгенофлуоресцентний та металографічний аналізи.

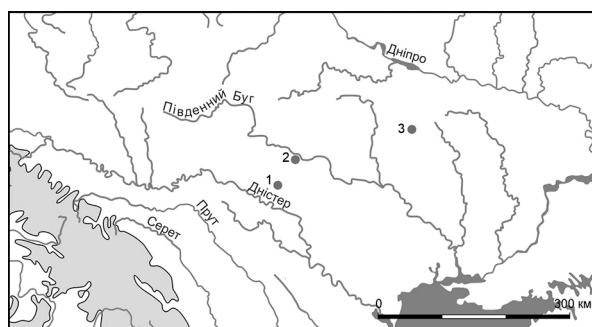

Рис. 1. Карта поселень трипільської культури, згаданих у тексті: 1 — Гарячківка 8, 2 — Тростянчик, 3 — Андріївка

Методи. Хімічний склад виробів визначався на рентгенофлуоресцентному спектрометрі CEP-01 AAEC.412131.001, модифікації «ElvaX Light» із розширеним діапазоном у бік легких елементів.

Реєстрація звичайних спектрів проводилася під напругою випромінювача 35 кВ та легких спектрів під напругою 12 кВ. Час набору кожного спектру становив 180 секунд. Реєстрація флуоресцентного випромінювання від досліджуваної проби здійснювалася за допомогою напівпровідникового Si-Pin детектора виробництва Amptek (USA) с термоелектричним охолодженням. У процесі дослідження проб встановлювалися такі режими роботи рентгенівської трубки (МОХТЕК, матеріал анода Pd): напруга 45 кВ, анодний струм у межах 0–100 мкА.

Поріг чутливості спектрометра для олова й нікелю (Ni) — 0,05%, цинку (Zn) — 0,1%, свинцю (Pb) — 0,02%, срібла (Ag) — 0,01%, стибію (Sb) — 0,01%, бісмуту (Bi) — 0,008%, кобальту (Co) — 0,08%.

Склад металу виробів досліджувався на очищеній від окислів поверхні. Для металографічного аналізу шліф виготовлявся на предметі.

Характеристика поселень та контекст знахідок. Поселення Гарячківка 8, площею 7,5 га (за результатами магнітної зйомки), розташовується на мисі, утвореному виходом балки до лівого берега р. Гарячківка. Річка є лівим допливом р. Вільшанки, що належить до лівобережного басейну р. Дністер. Поселення датується етапом Трипілля VI–VII. Металевий виріб — деталь спірално-трубчастої пронизки — знайдено у розкопі № 3 під час досліджень заглибленого об'єкту, розташованого поряд з мегаспородою. Дослідження здійснене у 2019 р. Східнопомісьською археологічною експедицією (СПАЕ) Інституту археології (ІА) НАН України, організованою у рамках діяльності CRC 1266 “Scales of Transformations” та підпроєкту D1 “Population agglomerations at Tripolye-Cucuteni mega-sites” Університету ім. Крістіана Альбрехта (Кіль, Німеччина).

Поселення Тростянчик, площею 3,24 га, розташоване на мисі лівого берега р. Недотіка, за 3,2 км західніше від місця, де річка впадає у Південний Буг. Керамічний комплекс поселення вказує на його належність до пам'яток групи Мерешовка-Четецує III (про групу: Ткачук Т., Шевчук Б., 2007. С. 14–40). Згідно з опублікованими радіовуглецевими датами поселення існувало у першій половині 40 ст. до н.е. (Rud V. et al., 2019. С. 11–39).

Металеві вироби знайдено на різних глибинах та у різних квадратах ями 3, розкопки якої проведено у 2015 р. СПАЕ ІА НАНУ (Рудь В. С. та ін., 2016а. С. 11–39; Рудь В.С., 2016. С. 65–75). Яма розташована на південно-західному краю поселення (Рудь та ін., 2016b). У перерізі має лійчасту форму, в плані нагадує неправильний овал (Рудь, 2016. С. 55–76). Витягнута за лінією північний схід — південний захід на 2,82 м. Ширина становить 1,76 м. Схоже, у трипільський час глибина ями не перевищувала 0,85 м. Темне, з сірватим відтінком, компактно заповнення ями містило у великій кількості фрагменти керамічних

виробів, уламки каміння, кістки тварин, також траплялися мушлі *Unio* та знаряддя праці з різних матеріалів. У значній кількості трапилися фрагменти обпаленої глини, які є архітектурними деталями глиняно-дерев'яних наземних споруд, типових для КККТ. Це і фрагменти обмазки з домішкою половини, а також і фрагменти деталей інтер'єру (вимостки), виготовлених із глиняної маси практично без рослинних домішок. Крім того, у ямі знайдено й дрібні керамічні вироби: зооморфну пластику, конуси, «хлібець», мініатюрні посудини. Заповнення ями містило велику кількість попелу.

На мисі правого берега р. Гептурка (Турія) розташоване поселення Андріївка, площею близько 13–15 га. Місце поселення знаходиться не більш ніж за 0,5 м на північ від місця впадіння річки в р. Велика Вись (Велика Вись → Синюха → Південний Буг) (Федоров С. С., Рудь В. С., 2015. С. 116–118). Поселення належить до другої фази розвитку володимирської групи етапу VII (Рыжов С., 2015. С. 153–166).

Металевий виріб знайдено під час чергової розвідки С.С. Федорова в 2000-х рр. у межах трипільського поселення на поверхні зораного поля та люб'язно передано нам для аналізу.

Морфологія та метричні показники виробів. Проаналізована колекція складається із п'яти виробів. Спірално-трубчаста пронизка з Гарячківки 8, від якої знайдений один виток, (лабораторний № 2012) була виготовлена з круглого (трохи сплющеного всередині) в перерізі дроту діаметром 1,5 мм, діаметр виробу 8 мм (рис. 2, позиція 2). Намистина з Тростянчика (лабораторний № 1307), діаметром 5 мм та шириною 3,5 мм, скручена з лінзоподібної в перерізі заготовки, плоским боком до середини (рис. 2, позиція 1).

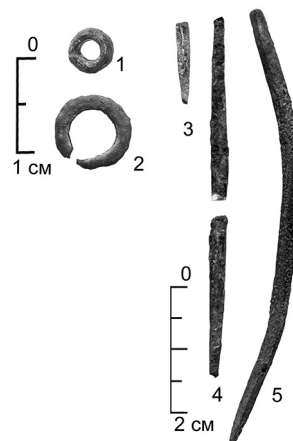

Рис. 2. Мідні вироби трипільської культури, які досліджено металографічним та рентгенофлуоресцентним методами:

- 1 — намистина з Тростянчика;
- 2 — виток спірално-трубчастої підвіски з Гарячківки 8;
- 3 — фрагмент шила з Тростянчика;
- 4 — шило з 2-х фрагментів із Тростянчика;
- 5 — шило з Андріївки

Усі шила в колекції квадратні в перерізі по всій довжині. На черешку цілого шила з Андріївки (лабораторний № 1306) грані трохи заокруглені (рис. 2, позиція 5). Його довжина 71 мм. Шило із Тростянчика (лабораторний № 1309) розламане на дві частини, квадратне в перерізі по всій довжині й загострене з обох кінців (рис. 2, позиція 4). Загальна довжина збереженої частини виробу — 54,5 мм. Посередині переріз виробу 2,7 мм, а до кінців звужується до 1,5 мм. Колючі частини виробу обламани в давнину. З іншого шила із Тростянчика (лабораторний № 1308), навпаки, маємо лише робочу колючу частину довжиною 13,5 мм. Лець помітний квадратний переріз стає більш чітким у бік черешка (рис. 2, позиція 3). Найбільша товщина знаряддя — 2,3 мм.

Знайдені вироби належать до двох із п'яти (колючі дрібні знаряддя, прикраси, колюча зброя, ударна зброя, заготовки) відомих у Трипільлі видів мідних виробів — це колючі дрібні знаряддя та прикраси. До першого з них зараховуємо шила,

а до другого — намистину та пронизку. Намистина з Тростянчика має сплющено-сферичну форму. Схожі вироби є типовими для КККТ і трапляються на всіх етапах існування культурного комплексу (Рындина Н. В., 2004. С. 238–258).

Результати рентгенофлуоресцентного та металографічного досліджень. У таблиці 1 наведені результати рентгенофлуоресцентного аналізу металу. За його результатами бачимо, що всі вироби виготовлено з міді. Одразу необхідно відмітити, що результати спектрального аналізу виробів із Тростянчика опубліковано раніше (Рудь В. С., 2016. С. 74). Проте, за результатами попередніх досліджень, високий вміст цинку в складі металу шил із Тростянчика (лабораторні № 1308, № 1309) викликав запитання, що й спонукало провести вдруге дослідження інших ділянок обох предметів. Деяку розбіжність результатів нових аналізів з попередніми можна пояснити нерівномірністю в розподілі елементів у металі.

Таблиця 1

РЕЗУЛЬТАТИ РЕНТГЕНОФЛУОРЕСЦЕНТНОГО АНАЛІЗУ МЕТАЛУ

Лаб. №	Cu	Sn	Pb	Ag	Sb	Fe	Ni	Co	Ca	S	Cl
1306	96,893	–	0,048	0,027	~0,025	сл.	–	–	0,295	0,057	2,583
1307	99,004	–	–	~0,016	–	сл.	сл.	сл.	0,389	0,011	0,48
1308	98,043	–	0,086	0,036	–	0,23	–	сл.	0,686	–	0,866
1309	98,144	–	0,09	0,081	–	0,14	–	сл.	0,089	0,054	1,346
2012	98,44	0,036	–	0,047	–	–	–	–	0,099	0,026	1,237

Примітки: 1306 — шило з Андріївки; 1307 — намистина з Тростянчика; 1308 — вістря шила з Тростянчика; 1309 — розламане шило з Тростянчика; 2012 — кілечко від пронизки з Гарячківки 8

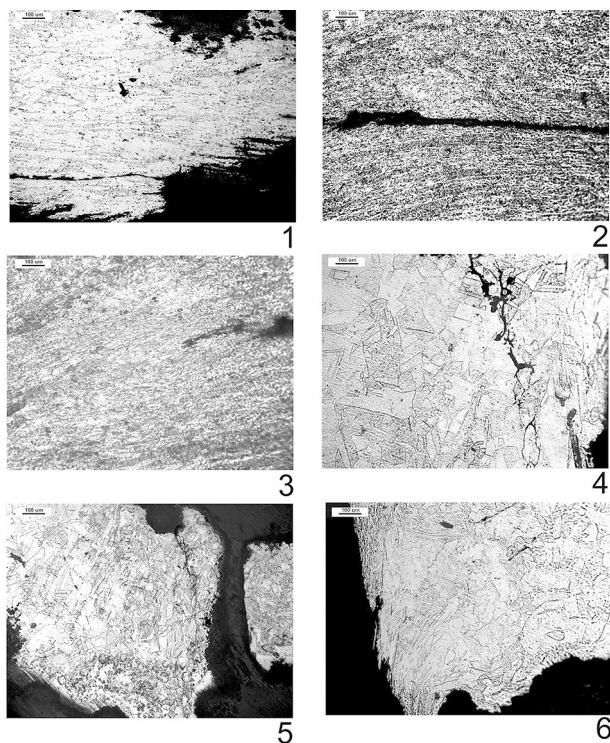

Рис. 3. Мікроструктури мідних виробів трипільської культури, розглянуті під мікроскопом: 1–3 — шило з Андріївки; 4–6 — намистина з Тростянчика

Металографічне дослідження шила з Андріївки (лабораторний № 1306) здійснене на вістрі виробу. На шліфі спостерігається шов, який іде від середини виробу, але не доходить до кінця вістря (рис. 3, позиції 1–2). Евтектика Cu-Cu₂O на вістрі плавно витягнута куванням, а в кінці видимого шва (тобто ближче до центра шила) вона наче повторює згин вдвоє прутка-заготовки (рис. 3, позиція 3). Складається враження, що заготовка була складена вдвоє, а вістря зробили на згині. Плавно витягнуті зерна в напрямку кування вказують на гарячу деформацію, адже евтектика Cu-Cu₂O може викликати холодноламкість. Значна її кількість свідчить про низьку техніку плавлення і невдало розкислену мідь. Нерівна поверхня шила утворилася внаслідок вільного кування. Ступінь обтискування металу сягав 80–90%. Мікротвердість металу становить 122,02 кг/мм².

Мікроструктура намистини з Тростянчика (лабораторний № 1307) вивчалася на боковій поверхні та в місці стику кінців — на шві. Лише на поверхні та в області шва спостерігається евтектика Cu-Cu₂O. Мікроструктуру складають крупні зерна з двійниками (рис. 3, позиції 4–6). У місці стику кінців заготовки зерна деформовані (рис. 3, позиція 6). Мікротвердість металу 109,9 кг/мм².

Намистина скручена з викуваного на однобічному жолобчастому ковадлі прутка, обрубаного в холодному стані до потрібних розмірів. Із цим можна пов'язати тріщину впоперек одного з кінців прутка та деформовану мікроструктуру на іншому (рис. 3, позиції 4, 6). Кінці прутка з'єднані встик. Слідів додаткового ковальського зварювання не відстежується. Заготовка для кування нагрівалася до високих температур — близько 700–800°C. Скручування у намистину відбувалося теж у нагрітому стані.

На одній із граней фрагмента шила з Тростянчика (лабораторний № 1308) неозброєним оком видно поздовжній ковальський шов, який не доходить до самого вістря (рис. 2, позиція 3), проте місце зварювання простежується за ланцюжком окисних сполук (рис. 4, позиція 1). Шліф зроблений на полірованій поверхні предмета поблизу вістря. Мікроструктура — крупні зерна з великою кількістю двійників (рис. 4, позиція 2), в напрямку вістря набувають помітної видовженості (рис. 4, позиція 3). Мікротвердість металу 115,4 кг/мм². Фрагмент шила невеликий, тому важко зрозуміти, якою була температура кування усього предмета. З огляду на мікроструктуру, кування на дослідженій ділянці відбувалося за температури близько 500° С зі зниженням її на самому вістрі.

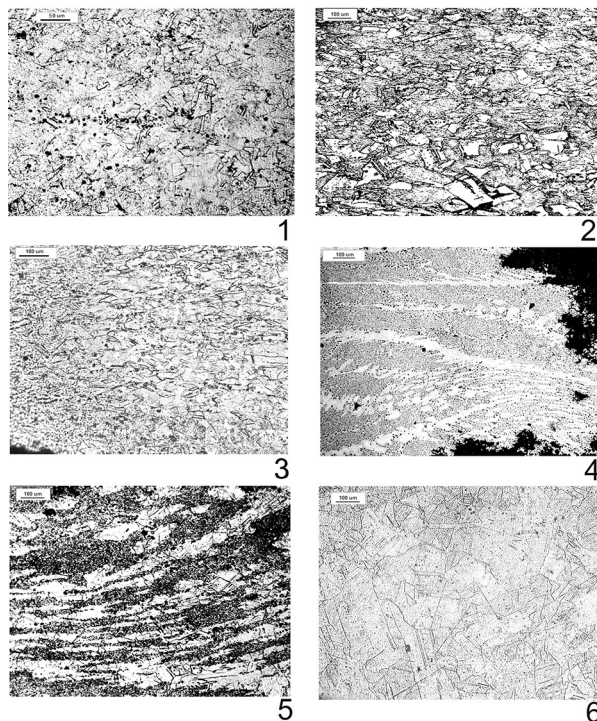

Рис. 4. Мікроструктури мідних виробів трипільської культури, розглянуті під мікроскопом:
1–3 — фрагмент шила з Тростянчика;
4–5 — шило з 2-х фрагментів із Тростянчика (до травління і після травління);
6 — підвіска з Гарячківки 8

Металографічне дослідження розламаного шила з Тростянчика (лабораторний № 1309) здійснено на одній із двох частин поблизу вістря. Мікроструктура складається із плавно витягнутих ланцюжків евтектики й дрібних зерен із двійниками (рис. 4, позиції 4–5). Мікротвердість металу 112,4 кг/мм². Насичення металу евтектикою свідчить про погано розкислений метал. Кування було вільним (нерівна поверхня) і проводилося у гарячому стані.

Технологічне дослідження кілечка від спірально-трубчастої пронизки з Гарячківки 8 (лабораторний № 2012) здійснено на боковій поверхні цілого предмета. Мікроструктура, що складається з крупних зерен із двійниками, відображає кінцеве нагрівання заготовки. Мікротвердість не вимірювалася, бо виріб замалий. Викуваний круглий в перерізі дріт, навивали, ймовірно, на круглий в перерізі металевий стрижень у гарячому стані, бо внутрішня поверхня кілечка помітно сплюснена.

Висновки. Досліджені вироби походять із трипільських поселень лівобережного басейну Дністра (Гарячківка 8) та правобережжя (Тростянчик) й лівобережжя (Андріївка) Південного Бугу. Абсолютні дати вказують на існування поселення Тростянчик протягом першого століття IV тис. до н. е. Орієнтовно в другій половині 41 ст. до н. е. існувало поселення Андріївка (Diachenko A. et al., 2020. P. 526-528). Передують їм поселення Гарячківка 8, яке належить до етапу Трипільля VI–VII. Вироби із Гарячківки 8 та Тростянчика пов'язує археологічний контекст, адже їх знайдено в ямах. Варто наголосити, що знахідка трьох виробів в невеликій за об'ємом, але компактно заповненій різними артефактами ямі вказує на побутування значної кількості металевих виробів.

Усі проаналізовані вироби виготовлено з виплавленої міді. Кування заготовок відбувалося у гарячому стані з неодноразовими нагріваннями та значною деформацією. Температура кування знижувалася до вістря. Ковальське зварювання простежено як візуально, так і за допомогою металографічного аналізу на двох шилах — із Андріївки (лабораторний № 1306) й Тростянчика (лабораторний № 1308). Популярність зварювання у виробництві колючих знарядь характерне для трипільської металообробки середніх етапів розвитку культури. Пояснення цьому Н.В. Риндіна вбачає у формах імпорту міді у вигляді смуг металу, які часом знаходять на поселеннях (Риндіна Н. В., 1998. С. 132).

Подяки. Польові археологічні дослідження на поселенні Гарячківка 8 профінансовані German Research Foundation (DFG), номер проекту 2901391021 — SFB 1266.

ДЖЕРЕЛА

1. Рудь В.С., Федоров С.С., Зайцева О.В. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини. *Археологічні дослідження в Україні 2015*: зб. наук. ст. / гол. ред. Ю.В. Болтрик. Київ: Стародавній світ. 2016а. С. 10–12.
2. Рудь В., Улрау Р., Манігда О. Геомагнітна зйомка та географічне моделювання у вивченні поселення Тростянич. *Вісник рятівної археології (Acta Archaeologiae Conservativae)*. Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України. 2016б. Вип. 2. С. 55–76.
3. Рудь В.С. Заглиблені об'єкти з поселення Тростянич. *Археологія*. 2016. №3. С. 65–75.
4. Рыжов С. Владимировская локально-хронологическая группа западно трипольской культуры в Буго-Днепровском междуречье. *Культурный комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца!* за ред. О. Дяченко, Ф. Менотті, С. Рижов, К. Бунятян, С. Кадров. Львів: Астролябія. 2015. С. 153–166.
5. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите). Эдиториал УРСС. Москва. 1998. 208 с.
6. Риндіна Н.В. Металобробне виробництво трипільської культури. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ. 2004. Т. 1. С. 223–260.
7. Ткачук Т., Шевчук Б. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу VII. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2007. Вип. 10. С. 14–40.
8. Федоров С.С., Рудь В.С. Багатошарова пам'ятка Андріївка. *Археологічні дослідження в Україні 2014*: зб. наук. ст. / гол. ред. Ю.В. Болтрик. Київ: Стародавній світ. 2015. С. 116–118.
9. Rud V., Zaitseva O., Hofmann R., Rauba-Bukowska A., Kosakivskiy V. Unique Pottery Kiln Construction? The interpretation of Massive Clay Objects from the Trostianchyk Site of the Trypillia Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2019. № 71. С. 11–39. URL: <https://doi.org/10.23858/SA71.2019>.

REFERENCES

1. Fedorov, S. S., & Rud, V. S. (2015). Bahatosharova pamiatka Andriivka (Yu. V. Boltryk, Ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*, 2014 [in Ukrainian].
2. Rud, V. S. (2016). Zahlybleni obiekty z poselennia Trostianchyk. *Arkheolohiia*, 3, 65–75 [in Ukrainian].
3. Rud, V. S., Fedorov, S. S., & Zaitseva, O. V. (2016). Rozvidky pamiatok trypils'koi kultury na pivdni Vinnychchyny. (Yu. V. Boltryk, Ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*, 10–12 [in Ukrainian].
4. Rud, V., Ulrau, R., & Manihda, O. (2016). Heomahnitna ziomka ta heohrafichne modeliuвання u vyvchenni poselennia Trostianchyk. *Visnyk riativnoi Arkheolohii (Acta Archaeologiae Conservativae)*, 2, 55–76 [in Ukrainian].
5. Rud, V., Zaitseva, O., Hofmann, R., Rauba-Bukowska, A., Kosakivskiy, V. (2019). Unique Pottery Kiln Construction? The Interpretation of Massive Clay Objects from the Trostianchyk Site of the Trypillia Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 71, 11–39 [in Polish]. <https://doi.org/10.23858/SA71.2019>
6. Ryzhov, S. (2015). Vladimirovskaia lokalno-khronologicheskaia grupa zapadnotripolskoi kultury v Bugo-Dneprovskom mezhdurechie. In O. Diachenko, F. Menotti, S. Ryzhov, K. Buniatian, S. Kadrov (Eds.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy*, Zbirka naukovykh prats pamiaty Volodymyra Krutsa, Lviv: Astroliabii, 153–166 [in Russian].
7. Ryindina, N. V. (1998). Drevneishee metalloobratyvaiushchee proizvodstvo Vostochnoi Yevropy (istoki i razvitie v neolite-eneolite). Editorial URSS, Moskva [in Russian].
8. Ryindina, N. V. (2004). Metalobrobne vyrobnytstvo trypils'koi kultury. *Entsyklopediia trypils'koi tsyvilizatsii*, Kyiv, 1, 223–260 [in Ukrainian].
9. Tkachuk, T. & Shevchuk, B. (2007). Trypilske poselennia Moshanets i deiaki problemy etapu VII. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 10, 14–40 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 12.08.2020.

ПОЗИЦІЯ ПОСЛІВ БЕЛЗЬКОГО ВОЄВОДСТВА НА ТОРУНСЬКОМУ СЕЙМІ 1576 РОКУ

У статті висвітлюються особливості функціонування парламентаризму на українських землях у період їх перебування у складі Речі Посполитої. Як приклад було використано повітовий сеймик Белзького воєводства у 1570-х роках. Особливу увагу приділено діяльності представників цього регіону на Торунському сеймі 1576 року. Було встановлено, що белзькі послі консолидувалися з представниками українських воєводств і коронною шляхтою у головних питаннях, що розглядалися під час цього сейму.

Ключові слова: Белзьке воєводство, Стефан Баторій, Торунський сейм, війна з містом Гданськ, земський сеймик.

Mariia Motuz

POSITION OF AMBASSADORS OF THE BELZ VOIVODESHIP AT THE TORUN SEJM OF 1576

The author explores the peculiarities of the functioning of parliamentarism in the Ukrainian lands during their stay in the Commonwealth. The county Sejm of the Belz Voivodeship in the 1570s is used as an example. Particular attention is paid to the activities of representatives of this region at the Torun Sejm in 1576. As a result of the research, it is established that the Belz ambassadors were consolidating with the representatives of the Ukrainian voivodeships and the crown nobility in the main issues considered during this Sejm. Thus, the nobility demanded the establishment of the Crown Tribunal and the strengthening of the defense of the south-eastern borders of the state. Instead, the newly elected monarch insisted on the need to convene a joint movement to quell the uprising in Gdansk and adopt new taxes. Due to the different positions of the king and the Chamber of Ambassadors, the Sejm ended without the adoption of the Constitution and the Universal Order.

Key words: Belz Voivodeship, Stefan Batory, Torun Sejm, war with the city of Gdansk.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Мотуз М., 2020

Останнім часом тема історії парламентаризму на українських землях у період їх перебування у складі Речі Посполитої стає все більш популярною у вітчизняній історіографії. Найчастіше дослідники вдаються до вивчення земських сеймиків як шляхетського станового органу представництва або ж участі шляхти українських воєводств у тогочасному політичному житті держави.

Особливо цікавими у цьому контексті є роки правління польського короля Стефана Баторія (1576–1586 рр.). Адже в цей період в інкорпорованих за умовами Люблінської унії 1569 р. воєводствах запровадили коронні політичні інститути, а тамтешній шляхетський загальний засвоїв коронну шляхетську політичну культуру. Водночас з цим представники українських воєводств, що перебували у складі Королівства Польського до 1569 року, наполягали на необхідності консолідації дій з брацлавянами, волинянами й киянами у спільних для всіх українських воєводств

питаннях, зокрема, у питанні оборони південно-східних кордонів Речі Посполитої.

На сьогодні вивчення періодів так званого «Великого безкоролів'я» (1572–1576 рр.) та правління польського короля Стефана Баторія (1576–1586 рр.) має сталу традицію. Низку документів того часу, зокрема королівську легацію, з якою були відправлені королівські представники на повітові сеймики, було оприлюднено наприкінці XIX ст. (Pawinski A., 1877. S. 38–44). Ю. Семенський у розвідці “Krola Stefana polityka sejmowa” (Siemienski J., 1937–1938. S. 31–53) проаналізував перебіг та постанови вальних сеймів за доби Стефана Баторія. С. Гржибовський у праці “Krol i kanclerz” (Grzybowski S., 1988. S. 1–78) зосередився на перших кроках Стефана Баторія на польському престолі після коронації. Помітне місце посіла ця проблематика у роботах останніх десятиріч. Зокрема, у розвідці А. Карабович опубліковано матеріали про діяльність на сеймі послів від Мазовецького воєводства (Karabowicz A., 2008. S. 82–90), в монографії Г. Літвіна проаналізовано

інформацію про діяльність послів інкорпорованих земель на сеймі 1576 року (Літвін Г., 2016. С. 455–492). О. Вінниченко у декількох працях охарактеризував особливості функціонування Белзького воєводства на межі XVI–XVII століть (Вінниченко О. О., 2015. С. 169–188). У колективній монографії «Прикладом своїх предків. Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита» охарактеризовано парламентарні практики на українських землях у цей час (Михайловський В. М., 2017. С. 68). Водночас залишається актуальною потреба визначити, чи були питання, що розглядалися на Торунському сеймі 1576 року, такими, що мали вагу й для всіх українських земель Речі Посполитої.

Тому **мета статті** полягає у дослідженні позиції послів Белзького воєводства на Торунському сеймі 1576 року шляхом аналізу інструкції земського сеймика своїм посланцям на цей сейм. Важливо відзначити, що як джерельну базу у статті використано Інструкцію земського сеймика Белзького воєводства на сейм у Торуні 1576 року¹ (свого часу на неї звернув увагу український дослідник Олексій Вінниченко (Вінниченко О. О., 1998. С. 207–217), а також інструкцію послам Краківського воєводства на цей сейм (Kutrzeba S., 1932. S. 64–68) і законодавчий доробок Торунського сейму 1576 року з видання “*Volumina Constitutionem*” (Grodziski S., 2008. S. 380–394).

Період перших двох безкоролів'їв (що інколи називають Великим безкоролів'ям, не беручи до уваги коротке правління Генріха Валуа) був вкрай важливим і багато в чому визначальним для подальшої історії Речі Посполитої. Адже протягом першої половини 1570-х років в інкорпорованих до Королівства Польського 1569 року українських воєводствах запровадили коронні політичні інститути, а тамтешній шляхетський загал засвоїв коронну шляхетську політичну культуру (Opaliński E., 1995. S. 243–286). Одночасно представники Белзького, Подільського та Руського воєводств наполягали на спільних діях з брацлавцями, волинянами й киянами у спільних для всіх українських земель питаннях, приміром, у питанні оборони південно-східних кордонів Речі Посполитої (Dubas–Urwanowicz E., 1998. S. 355). Крім того, шляхта виступала ініціатором змін у багатьох сферах життя. Як приклад, можна згадати ініціативу щодо проведення реформи судочинства — запровадження Коронного Трибуналу як шляхетського суду вищої інстанції. Одним із наслідків активної участі шляхтичів у тогочасному політичному житті можна вважати обрання наступником Генріха Валуа на польському престолі

шляхетського кандидата — семигородського воєводу, князя Трансильванії Стефана Баторія (Augustyniak U., 2008. S. 93).

З коронаційним сеймом, що відбувся 1 травня 1576 року, чимало істориків пов'язують початок стабілізації політичної ситуації в Речі Посполитій. Водночас А. Карабович відзначає, що, після його обрання на польський престол, Стефан Баторій стикнувся як з внутрішніми проблемами в державі (магнатурія та шляхетський загал Королівської Пруссії та Великого князівства Литовського були прихильні до кандидатури Максиміліана II Габсбурга, повстання міст Гданська через побоювання втратити надані Казимиром IV міські привілеї), так і з зовнішніми загрозами (ненадійне перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством, а також напружені взаємини з османським султаном та його васалом кримським ханом через постійні козацько-татарські сутички). Одна із ухвал коронаційного сейму передбачала, що всі ці питання необхідно розглянути на найближчому вальному сеймі (Karabowicz A., 2008. S. 85).

Вже 1 липня 1576 року новообраний монарх звернувся до сенаторів з листом, в якому радився щодо дати й місця проведення майбутнього сейму. Найкращим місцем, на думку короля та сенаторів, було місто Торунь. Почасті такий вибір можна пояснити все глибшим конфліктом з Королівською Пруссією — місцеві магнатурія та шляхтичі були прихильниками кандидатури Максиміліана II Габсбурга і відмовлялися визнавати обрання Стефана Баторія. Монарх пропонував сенаторам вирішити це питання збройним шляхом — для цього необхідно було б залучити посполите рушення зі всіх земель Речі Посполитої. Також король закликав оголосити прибічників Максиміліана II Габсбурга зрадниками Батьківщини і покарати відповідно до закону (Karabowicz A., 2008. S. 85).

У королівській легації, з якою були відправлені королівські представники на регіональні сеймики, містяться згадки про численні внутрішні проблеми й зовнішні загрози для Речі Посполитої. Як-от, новообраний монарх запевняв, що чимало правителів сусідніх держав прагнуть захопити терени Речі Посполитої. Окремо Стефан Баторій згадував данського володаря (він особисто спровокував повстання міст Гданська), а також його союзника великого князя московського. Згадали в королівській легації і проблему постійних козацько-татарських сутичок. Це, в свою чергу, названо головною причиною погіршення взаємин з османським султаном та його васалом кримським ханом. З внутрішніх проблем король зупинився на нестачі коштів у коронному скарбі. Саме ці питання й проблеми мали розглянути на найближчому вальному сеймі у Торуні (Pawinski A., 1877. S. 38–44).

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich rkps 15964, t. I, vol. 1: Lauda sejmikowe bełskie, 1572–1673. S. 34–36

На серпень–вересень 1576 року були призначені передсеймові сеймики. Так, шляхтичі Белзького воєводства зібралися у Белзі 5 вересня 1576 року. За результатами роботи сеймика було обрано послів на сейм (Белзьке воєводство на вальних сеймах мали представляти чотири шляхтичі) — Станіслава Міложевського, Кшиштофа Мінкіцького, Зигмунта Трчинського, а також Анджея Станінського. За результатами роботи белзького земського сеймика була укладена інструкція послам, положення якої містять інформацію як про зовнішньополітичні, так і про внутрішньополітичні питання (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich rkps 15964, t. I, vol. 1: *Lauda sejmikowe bełskie 1572–1673*. S. 34–36).

Так, представники Белзького воєводства на Торунському сеймі 1576 року мали домогтися розгляду таких зовнішньополітичних питань — створення Коронного Трибуналу як шляхетського суду вищої інстанції та недопущення обрання на польський престол представників Габсбурзької династії. Крім того, вони повинні були виборювати посилення оборони південно-східних кордонів держави.

На сейм у Торуні прибули й представники інкорпорованих українських теренів — Брацлавського, Волинського та Київського воєводств. За твердженням Г. Літвіна, інструкції послам українських теренів містять статті про необхідність обстоювати запровадження шляхетського апеляційного суду. Крім того, вони мали вимагати від короля підтвердити частину інкорпораційних привілеїв, яка гарантувала шляхтичам трьох воєводств окремішність судочинства (Літвін Г., 2016. С. 461–463).

На схожі положення натрапляємо й в інструкціях сеймиків коронних воєводств. Зокрема, шляхтичі Краківського воєводства зібралися на повітовий сеймик 15–16 вересня 1576 року. За результатами його роботи було укладено інструкцію. В ній ми знаходимо згадки як про внутрішньополітичні (відмова ухвалювати нові податки, крім тих, які були ухвалені на коронаційному сеймі, а також наполягання на необхідності посилити оборону південно-східних кордонів держави), так і про зовнішньополітичні (вимога налагодити взаємини з османським султаном і його васалом кримським ханом) питання (Kutrzeba S., 1932. S. 65).

В інструкції ж сеймика Мазовецького воєводства питання оборони південно-східних кордонів держави згадується лише побіжно. Набагато більше уваги в ній приділено організації збирання поборів й утворення шляхетського суду вищої інстанції. До того ж мазовецька шляхта наполягала, аби Стефан Баторій не використовував титул «князь Трансільванії». Так само, як краківські послы, представники Мазовецького воєводства, мали вимагати, щоб король роздавав

землі та уряди лише гідним громадянам Речі Посполитої (Karabowicz A., 2008. S. 82).

Тож статті інструкції белзьким послам багато в чому збігалися з пропозиціями сеймиків інкорпорованих українських земель, Краківського та Мазовецького воєводств. Зокрема, представники всіх цих воєводств наполягали на тому, що новообраний король має вирішити як питання зовнішньої (налагодити взаємини з османським султаном та його васалом кримським ханом), так і внутрішньої політики (утворити шляхетський суд вищої інстанції, посилити оборону південно-східних кордонів держави, а також не запроваджувати нові податки).

Як бачимо, питання, які пропонував розглянути на сеймі король, майже не відрізнялися від пропозицій шляхетського загалу. Однак король і Посольська ізба ставили різні акценти. Новообраний монарх понад усе прагнув скликати посполите рушення задля збройного придушення повстання у Гданську, а також запровадити нові податки через загрозу нової війни з Московським царством. Натомість для шляхти набагато важливішим було питання завершення судової реформи — створення апеляційного суду найвищої інстанції для маршалкових судів, земських судів, гродських судів та підкоморських судів. Окрім того, земські послы нагадували про коронні борги й тих громадян Речі Посполитої, котрі перебувають у татарському полоні.

Під час роботи вального сейму в Торуні досить гострою була суперечка про те, чи вважати містян Гданська внутрішніми чи зовнішніми ворогами Речі Посполитої. Свою позицію щодо відмови ухвалити нові податки шляхтичі аргументували тим, що податки вже ухвалені (ймовірно, йшлося про Поборовий універсал від 30 травня 1576 року) і залишилося лише стягнути їх. Задля досягнення своєї мети шляхтичі вдавалися до риторичних засобів — наголошували на тому, що без згоди Посольської ізби король не може ухвалити жодного важливого рішення. У відповідь на такі заклики коронний підканцлер Ян Замойський звинуватив шляхтичів у надмірній пихатості: «Kto się takowej wolności dopomina, tego za to zuchwałym słusznie nazywac nie można» («Того, хто претендує на таку вольність, не можна по праву назвати вільним») (Karabowicz A., 2008. S. 82).

Після тривалих дискусій Посольська ізба погодилася скликати посполите рушення, однак не ухвалила Поборового універсалу чи сеймової Конституції. Натомість король, прагнучи повного придушення повстання у Гданську за допомогою регулярних військ, наполягав на залученні кварцяного війська. Через різні позиції Стефана Баторія й шляхетського загалу наприкінці листопада збирання завершилося.

Із законодавчого доробку Торунського сейму 1576 року до наших днів збереглися два

нормативно-правових акти — Ухвала про посполите рушення (*Litterae restium*) від 3 грудня 1576 року і Звичаї воєводства Мазовецького зі старого статуту, які слід додати до права коронного, складені на сеймі вальному торунському 1576 року (*Zwyczaże Woiewodztwa Mazowieckiego z starego statutu, przystawiać do prawa koronnego, wyjęte i zostawione na sejmie walnym torunskim anno Domini 1576*). Останній закон, серед іншого, містить положення про повноваження земських урядників, а також про питання інфраструктури (Grodziski S., 2008. S. 393–394). Крім того, під час роботи вального сейму 1576 року було вирішено декілька важливих питань (про порядок збирання податків коронним підскарбієм, про використання возів, а також питання привілеїв для мешканців окремих міст) і зроблено відповідні ухвали (Karabowicz A., 2008. S. 82).

Як висновок можна сказати, що одним із наслідків активної участі шляхетського загалу у політичному житті Речі Посполитої у період Великого безкоролів'я (1572–1576 рр.) стало обрання наступником Генріха Валуа на польському троні шляхетського кандидата — семигородського воєводу та князя Трансильванії Стефана Баторія. У перші роки свого перебування на польському престолі він стикнувся як із внутрішніми проблемами (переважання серед магнатурії та шляхтичів Королівської

Пруссії та Великого князівства Литовського прихильників Максиміліана II Габсбурга, повстання містян Гданська через побоювання втратити міські привілеї), так із зовнішніми загрозами (нестійке перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством, а також напружені взаємини з османським султаном і його васалом кримським ханом через постійні козацько-татарські сутички). Тож на першому за його правління вальному сеймі Стефан Баторій пропонував ухвалити нові податки (у зв'язку з можливим початком війни з Московським царством) та скликати посполите рушення задля збройного придушення повстання у Гданську. Натомість для шляхетського загалу в той час набагато більш важливим було вирішення питання оборони південно-східних кордонів держави. Зокрема, на цьому наголошували послы Белзького воєводства (Станіслав Міложевський, Кшиштоф Мінкіцький, Зигмунт Трчинський та Анджей Станінський) та інкорпорованих українських земель. Також шляхтичі наполягали на необхідності завершення судової реформи. Через різні позиції короля та Посольської ізби вальний сейм у Торуні 1576 року добіг кінця без ухвалення Конституції та Поборового універсалу. Натомість було прийнято декілька ухвал, а також надано привілеї окремим містам.

ДЖЕРЕЛА

1. Вінниченко О. Депутатські сеймики Белзького і Руського воєводств в останній чверті XVI – першій половині XVII століття: організація та невиборчі функції. *PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. 2015. Т. I. С. 169–188.
2. Вінниченко О. Інститут сеймикового маршалка в Руському і Белзькому воєводствах останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 109–121.
3. Вінниченко О. Невиданий 26-й том “Aktów gródzkich i ziemskich”. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1998. Вип. 33. С. 207–217.
4. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 616 с.
5. Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV – XX ст.: у 2 т. / ; відп. ред. В. М. Михайловський. К.: Темпора, 2018.
6. Akta sejmikowe województwa krakowskiego. T. 1, 1572–1620 / red. S. Kutrzeba. Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1932. 244 s.
7. Augustyniak U. Historia Polski 1572–1795. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. 1006 s.
8. Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie: w dwóch pierwszych bezkrólewjach po śmierci Zygmunta Augusta. B.: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998. 382 s.
9. Grzybowski S. Krol i kanclerz. K. : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. 79 s.
10. Karabowicz A. Sprawy sejmowe i dorobek prawodawczy “tempore Conventi Generalia Torunensis A. D. 1576” w świetle Metryki Koronnej. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*. 2008. № 2. S. 72–90.
11. Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652 : system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. W.: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. 348 s.
12. Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r. Listy, uniwersały, instrukcje / red. A. Pawinski. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1877. 292 s.
13. Siemiński J. Krola Stefana polityka sejmowa. *Przegląd Historyczny*. 1937–1938. № 14 (1), S. 31–53.
14. Volumina Constitutionum. T.II:1550–1609. Vol. I: 1550–1585 / red. S. Grodziski. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. 449 s.

REFERENCES

1. Augustyniak, U. (2008). *Historia Polski 1572–1795*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
2. Dubas-Urwanowicz, E. (1998). *Koronne zjazdy szlacheckie: w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku [in Polish].
3. Grodziski, S. (Ed.). (2008). *Volumina Constitutionum*. T. II: 1550–1609, Vol. I: 1550–1585, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].
4. Grzybowski, S. (1988). *Krol i kanclerz*. Krakow: Krajowa Agencja Wydawnicza [in Polish].
5. Karabowicz, A. (2008). Sprawy sejmowe i dorobek prawodawczy “tempore Conventi Generalia Torunensis A. D. 1576” w świetle Metryki Koronnej. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2, 31–53 [in Polish].
6. Kutrzeba, S. (Ed.) (1932). *Akta sejmikowe województwa krakowskiego. T. 1, 1572–1620*, Kraków : Polska Akademia Umiejętności [in Polish].
7. Litvin, H. (2016). *Z narodu ruskoho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648)*. Kyiv: DUKR I LITERA [in Ukrainian].
8. Mykhailovskiy, V. M. (Ed.). (2018). *Studii z istorii parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh u XIV – XX st. (Vols. 1–2)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
9. Opaliński, E. (1995). *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652 : system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].
10. Pawinski, A. (Ed.). (1877). *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r. Listy, uniwersały, instrukcje*. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa. [in Polish].
11. Siemiński, J. (1937–1938). Krola Stefana polityka sejmowa. *Przegląd Historyczny*, 14 (1), 1–53 [in Polish].
12. Vinnychenko, O. (2015). Deputatski seimyky Belzkocho i Ruskoho voievodstv v ostannii chverti XVI – pershii polovyny XVII stolittia: orhanizatsiia ta nevyborchi funktsii. *PATRIMONIUM. Studii z rannomodernoi istorii Tsentralno–Skhidnoi Yevropy* (1), 169–188 [in Ukrainian].
13. Vinnychenko, O. (1999). Instytut seimkovoho marshalka v Ruskomu i Belzkomu voievodstvach ostannioi chverti XVI – pershoi polovyny XVII st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* (34), 109–121 [in Ukrainian].
14. Vinnychenko, O. (1998). Nevydanyi 26-yi tom “Aktow grodzkich i ziemskich”. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* (33), 207–217 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 01.10.2020.

ВИЩІ ЗЕМСЬКІ УРЯДНИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В 1696–1733 рр.

У статті розкривається історія групи шляхетних осіб, що обіймала вищі земські уряди Чернігівського воєводства в Речі Посполитій за часів правління Августа II (1696–1733). З'ясовано, що уряди чернігівського воєводи та каштеляна утримувалися представниками різноманітних магнатських та заможних шляхетських родів. Оскільки «еґзулянтські» уряди не були обтяжені земськими функціями, їх можна охарактеризувати як синекуру, що виступала інструментом зміцнення політичної ваги угруповань Сенату.

Ключові слова: вищі земські урядники, Чернігівське воєводство, Річ Посполита, сенатори, «еґзулянти».

Yevhen Shymanskyi

THE HIGHEST TERRESTRIAL OFFICIALS OF CHERNIHIV VOIVODESHIP (1696-1733s)

The article is based on academic biographical and genealogical literature with involvement of published legislative sources of the Polish-Lithuania Commonwealth Diet (Sejm). The researching instruments are represented by the method of the prosopography and ruled by principles of objectivity, chronology and historicism. This paper reveals the history of a nobleman group which occupied highest posts (voivode and castellan) in Chernihiv Voivodeship terrestrial office hierarchy during the reign of the king August II (1696-1733). It has been studied out that highest terrestrial officials were represented by people that came from rich magnate nobleman families from the different parts of the country. This group of noblemen were related to the different centers of political power and their careers were built on dependence not only on the land possession of their families but also on the great role of their political relationships with the king and various opposing political forces. Chernihiv Voivodeship can be named as "titular" or "exulant" due to absence of lands in its possession in contradistinction to real voivodeships of the Polish-Lithuania Commonwealth. This circumstance reduces the role of a highest terrestrial official of an "exulant" voivodeship only to the senator's mission in a republican Diet. It has been found that terrestrial official's titles can be characterized as "sinecurial" and they also were the instruments for a power increasing of large political fractions in the Diet. The narrower relationships between Chernihiv's highest officials (senators) and Chernihiv Voivodeship exulants nobleman community grouped over Volodymyr dietine (sejmik) can be found on a wider material of different historical archival sources hiding a various data of political and parliamentarian processes.

Key words: senior zemstvo officials, Chernihiv Voivodeship, Rich Pospolyta, senators, "exiles".

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Шиманський Є., 2020

Розгляд функціонування вищих урядів Речі Посполитої допомагає пролити світло на різні аспекти соціально-політичної історії ранньомодерної України, зокрема історії парламентаризму. Насамперед актуальним є аналіз теми урядницьких кіл південно-східних воєводств Речі Посполитої часів панування Августа II.

Як дійові особи історії парламентаризму на цих землях урядники «еґзулянтських» воєводств постають в працях польських істориків Ярослава Столицького (Stolicki J., 2007. 336 s.) та Міхала Кулецького (Kulecki M., 1997. 237 s.). Процесові формування урядницького комплексу Чернігівського воєводства на зорі його

становлення в політичній системі Речі Посполитої присвятив розділ своєї праці Петро Кулаковський (Кулаковський П., 2006. 495 с.). Варто додати, що цим автором були вперше реконструйовані власне списки чернігівських урядників за 1621–1648 роки (Кулаковський П., 1998. С. 113–130). Важливою є також розвідка Миколи Крикуна з узагальнення відомостей про систему земських урядів на території Правобережної України у XV–XVIII ст., її генезу, функціонал окремих урядів, а також місцеві особливості урядницьких ієрархій (Крикун М., 1994. С. 65–122).

Повні списки урядників Чернігівського воєводства Речі Посполитої за весь час існування чернігівських та новгородських (сіверських)

урядів (до 1795 р.) були укладені та опубліковані польськими дослідниками Еугеніушем Янасом та Вітольдом Клачевським, під редакцією Антонія Гонсьоровського, в четвертому зошиті третього тому серії «Urządnicy Dawnej Rzeczypospolitej» (Урядники давньої Речі Посполитої) (Urządnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego, 2002. 343 s.). Автори подають понад 300 випадків обсадження титулярних земських чернігівських та новгородських (сіверських) урядів за часів Августа II, включаючи до їх складу воєвод, каштелянів, підкоморіїв, земських суддів, писарів і підсудків, хорунжих, стольників, підчашіїв, підстоліїв, чашників, ловчих, мечників, війських та скарбників. Оскільки, за словами авторів, існувала величезна кількість подвійних та багаторазових номінацій на один і той же уряд, і чернігівських урядників можна зустріти в найвіддаленіших куточках Речі Посполитої, то дуже

складною справою було б виявити, хто з урядників посідав свій титул легально, а хто виступав узурпатором (Urządnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego, 2002. S. 10).

Метою розвідки є дослідження групи шляхти, що посідала уряди чернігівських воєводи та каштеляна у 1696–1733 рр., а саме з'ясувати їх походження, кар'єрне зростання та місце в соціальному просторі шляхетської спільноти. Це дозволить охарактеризувати статус вищих урядів Чернігівського воєводства в політичній системі Речі Посполитої.

Під час правління Августа II стабільним і впорядкованим виглядає обсадження вищих, тобто сенаторських, урядів. У зазначених нами хронологічних межах (1696–1733 рр.) дев'ять осіб посідали вищі уряди Чернігівського воєводства, серед них п'ять воєводських і чотири каштелянських.

Таблиця 1

ВИЩІ УРЯДНИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1696–1733 рр.)

№	Особа, рр. урядування чернігівського воєводи, попередній/наступний уряд	Особа, рр. урядування чернігівського каштеляна, попередній/наступний уряд
1.	Францішек Залуський, 1696-1718, войницький к-лян / люблінський с-та (1711-1718), плоцький в-да	Ян Проський, 1687-1708, нагельський с-та* / -
2.	Миколай Францішек Кросновський, 1718-1724, львівський стольник, льв. підкоморій / -	Кароль Александр Красицький, 1708-1709, - / холмський к-лян
3.	Пьотр Ян Потоцький, 1724-1726, мостовський, черкаський і тишовецький с-та, белзький к-лян / -	Ян Дрогойовський, 1709-1716, - / -
4.	Юзеф Любомирський, 1726-1732, цешковський с-та / -	Францішек Гойський, Гоздзький, 1716-1742, сохачевський к-лян / -
5.	Юзеф Ремігян Потулицький, 1732-1734, божеховський, млавський та новодворський с-та / -	

* Зазначимо, що уряд старости не є земським, проте його важливо відзначити, описуючи кар'єрне зростання урядника.

Головне чернігівське дигнітарство, себто уряд воєводи, по часу найдовше (у 1696–1718 рр.) утримував Францішек Залуський, що авансував на цей уряд з войницької каштелянії, замістивши Отта Фридерика Фелькерзамба (став інфлянтським воєводою). Заможна мазовецька родина Залуських протягом др. пол. XVII ст. ставала все більш помітною, на той час отримавши кілька сенаторських крісел, зокрема батько Францішка Залуського обійняв уряд равського воєводи. За панування Августа II Залуські, як «люди нові», досягли міністерського уряду канцлера, що було помітним злетом цієї родини. Мова йде про старшого брата Францішка — Анжея Хризостома Залуського, київського (1683 р.), потім плоцького (1693 р.) і насамкінець — вармінського єпископа (1699 р.), котрий посідав уряд великого коронного канцлера у 1703–1711 рр. Наприкінці XVII – в перших десятиліттях XVIII ст. Залуських помічаємо на таких урядах: равський воєвода (1693–1727 рр.) Александр Юзеф, равський

каштелян (1693–1714 рр.) Геронім, а також плоцький єпископ (1699–1721 рр.) Людвік Бартоломей (Богуслав). В часі безкоролів'я по смерті Яна III Собеського родина була наближеною до угруповання навколо королеви Марії Каземири, проте швидко зуміла налагодити стосунки з новообраним королем Августом II. Під час війни зі шведами Залуські перебували на помірних проавгустівських позиціях, і стосунки з королем найвпливовішого члена родини Залуських — Анжея Хризостома, коронного канцлера, не завжди були безхмарними (Link-Lenczowski A., 1997. S. 74). У повоєнний час Францішек Залуський, маючи гарний досвід дипломатичних переговорів, виступав посередником між Тарногрудською конфедерацією і королем Августом II. Вочевидь, непогані стосунки з монархом дозволили Францішкові ступити крок в урядницькій кар'єрі, змінивши у 1718 р. чернігівське воєводське крісло на плоцьке. Варто також зазначити, що за часи перебування на уряді чернігівського воєводи

Францішек був ще й люблінським старостою (Urządnicy województwa lubelskiego XVI-XVIII wieku, 1991. S. 53).

Паралельно в часі з Францішком Залуським на уряді чернігівського каштеляна змінилося почергово четверо осіб. Перший з них, Ян Проський, представник заможної великопольської шляхти, попередньо нагельський староста, обіймав уряд чернігівського каштеляна понад двадцять років (отримав аванс між 1683–1686 рр. ще за Яна III Собеського і посідав це крісло до смерті в 1708 р.). Проські під час правління Яна III Собеського і Августа II були тісно пов'язані з іншим сенаторським великопольським родом — Гнінськими, що виявлялося в обопільній політичній підтримці (Przyboś A., 1984. S. 512). Принаймні до Північної війни Яна Проського можна схарактеризувати як прибічника Августа II, чому підтвердженням служитиме його підпис на елекції останнього (Volumina Legum, 1860. T.5, S. 459-462).

Цікаво відмітити, що по неправдивій вістці про смерть Яна Проського у 1699 р. аванс на чернігівське каштелянське крісло отримав Ян Теодор Кашевський (чи Кашовський), тогочасний литовський підконюший (Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku, 1994. S. 153–154). Але немає свідчень про те, чи він перебував на сенаторському уряді. Натомість є згадки про нього як про литовського підконюшого в рік його смерті (1717 р.) (Urządnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku, 2002. S. 159). Це був єдиний випадок, коли мало не спричинилося до подвійного обіймання вищого уряду в Чернігівському воєводстві. Проте варіант із подвійним посіданням завжди був маловірогідний у адку, коли йшлося про сенаторське крісло.

У 1708 р. на чернігівську каштелянію авансував Александр Феліціан Цешковський, на той час чернігівський підкоморій, але смерть завадила йому обійняти цей уряд (Urządnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku, 2002. S. 159). Натомість від травня 1708 р. до листопаду 1709 р. каштелянський уряд обіймав Кароль Александр Красицький. Родина Красицьких мала великопольське походження, проте вже з XVI ст. відігравала значну політичну роль в Руському воєводстві (Boniecki A., 1908, T. 12, S. 169). Ім'я Кароля Красицького зустрічається серед підписантів елекції Августа II (Volumina Legum, *ibid.*). Цікавим є факт, що уряд чернігівського каштеляна Красицький обійняв під час абдикації (відречення від корони) Августа II. Невідомо, чи він отримав уряд з номінації Станіслава Лещинського, чи мав аванс до 1706 р. Але є очевидним те, що наступний крок у кар'єрі він зробив одразу після реставрації Августа II, посівши уряд холмського каштеляна. Можна припустити, що холмська каштелянія виглядала для Красицького перспективнішою

з позиції реальності земської юрисдикції, що закріплювалася за цим урядом у межах Холмської землі, тоді як чернігівський уряд був виключно «еґзулянтським». Але ми не можемо знайти точної відповіді на це питання, оскільки прослідковуються випадки як авансування з каштелянії із реальною земською вартістю на «еґзулянтські», так і навпаки. Можна лише припустити, що чернігівський каштелянський уряд за статусом вибирався з-поміж інших, будучи більш престижним, ніж так звані «дронжкові» (пол. *drażkowe*) або «молодші» каштелянії. Статус «старшого» для чернігівського каштелянського крісла (не без спротиву інших сенаторів) здобув Адам Кисіль, що свого часу посідав цей уряд (Кулаковський П., 2006. С. 155). Проте насправді невідомо, чи уряд зберіг цей статус до часів правління Августа II (Augustyniak U., 2008. S. 94-95).

Наступним на уряді чернігівського каштеляна перебував Ян Дрогойовський, затримавшись приблизно на сім років (1709–1716 рр.). Це представник заможного сенаторського роду, скупчено переважно у Перемиській землі Руського воєводства і сімейними зв'язками пов'язаного із місцевою, а також і волинською шляхтою. Ян Дрогойовський наприкінці XVII ст. виступає як поручник хоругви Міхала Вишневецького, а вже у 1700 р. згадується під військовим званням полковника (Drohojowski J., 1904. S. 166). Низка представників цієї родини фігурують як підписанти елекції Августа II (Volumina Legum, *ibid.*). Можливо, зробивши помітну військову кар'єру, Ян Дрогойовський просувався на сенаторські уряди завдяки протекції великого коронного гетьмана Адама Миколая Сенявського, котрий мав величезну клієнтарну базу серед малопольської шляхти, зокрема у Руському воєводстві (Link-Lenczowski A., 1996–1997. S. 105–115).

Список каштелянів чернігівських за часів Августа II завершує Францішек Гойський (*versus* Гоздзький), колишній бжезінський староста (відступив цей уряд синові) й сохачевський каштелян (1715 р.). Він був номінований на уряд у 1716 р. й перебував на ньому 26 років, аж до 1742 р. Представників малопольської родини Гойських, а саме гілки, яка замешкувала Сандомирське воєводство, можна побачити серед електорів Августа II (від того ж воєводства): це рідні брати Францішка — Міхал і Антоній (Boniecki A., 1903. T.6, S. 169). Не дивно, що за часів правління Августа II родина Гойських отримала певний поштовх в кар'єрному зростанні. Найуспішнішим зі всієї родини виявився саме Францішек, створивши підґрунтя для соціального вивищення свого сина Станіслава Бернарда, генерал-лейтенанта і підляського воєводи в далекому майбутньому. Згадаємо принагідно, що завдяки шлюбіві сина в 1731 р. Францішек Гойський породичався зі шляхетським родом Гумецьких,

що був активним політично в південно-східних воеводствах Речі Посполитої. Зятем Францішка Гойського став син подільського воєводи Стефана Гумецького — Бернард, тогочасний коронний кухмістр (Boniecki A., 1906. T. 8, S. 3).

У 1718 р., коли чернігівський воєвода Францішек Залуський посів уряд плоцького воєводи, на його місце авансував львівський підкоморій, колишній львівський стольник Миколай Францішек Кросновський, активний представник шляхти Руського воеводства, де за панування Августа II часто виступав у ролі сеймикового маршалка. Родина Кросновських мала мазовецьке походження й була споріднена з Залуськими. Представники цієї вельми розгалуженої і заможної родини розбудовували кар'єри земських урядників у межах багатьох воеводств, але передовсім на південно-східних теренах Речі Посполитої. Варто згадати, що Миколай Францішек Кросновський — це небіж львівського архієпископа (у 1645–1653 рр.) Миколая Кросновського. Єдину доньку від шлюбу з віслицькою каштелянкою Анною Роевською — Катажину — віддав заміж за Якуба Потоцького, хмільницького старосту (1704 р.), по смерті якого Анна мала другий шлюб з подільським воєводою (1706–1736 рр.) Стефаном Гумецьким. Бракує свідчень про те, чи діяв активно Миколай Францішек Кросновський під час Північної війни на користь якоїсь із політичних сил, що протистояли одна одній. Проте під час Тарногрудської конфедерації, можемо припустити, він не псував стосунків із королівською партією, оскільки саме в цей час отримав аванс на крісло чернігівського воєводи.

По смерті в 1724 р. Миколая Францішка Кросновського уряд чернігівського воєводи отримав белзький каштелян, мостовський, черкаський і тишовецький староста Пьотр Ян Потоцький, що належав до «примасівської» гілки магнатської родини Потоцьких гербу «Золота Пилява», ядро яких знаходилося в Руському й Подільському воеводствах. Один із братів Пьотра Потоцького — Теодор Анжей, архієпископ гнезненський у 1722–1738 рр., один із чільних керівників фракції Потоцьких в часі свого найвищого кар'єрного піднесення (Link-Lenczowski A., 1984–1985. S. 202–213). Політичне угруповання Потоцьких було в часі правління Августа II одним із найбільших та найсильніших у державі. З ним могли посперечатися лише Любомирські, а трохи пізніше — «Фамілія» Чарторийських. Отримання Петром Яном Потоцьким уряду чернігівського воєводи — це статусний здобуток цього політичного угруповання, чий сенатор піднявся вище в ієрархії, авансувавши з каштелянського крісла на воєводське. Проте уряд недовго перебував у руках Потоцького, оскільки той помер через два роки після його отримання. Зазначимо, що Потоцькі за часів панування Августа II володіли

ще одним «еґзулянтським» вищим урядом — кріслом смоленського воєводи у 1712–1714 рр. Мова йде про брата Пьотра Яна — колишнього кам'янецького каштеляна Александра Потоцького, протопласта «галицької» гілки Потоцьких гербу «Золота Пилява» (Urządniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego, 2003. S. 219). Як засвідчив польський історик Анжей Сова, навіть попри певну нехитість норовитих вельмож до «еґзулянтських» сенаторських крісел, на кшталт смоленського, за право обійняти такий уряд існувала поважна конкуренція (Sowa A., 1995. S. 62).

У 1726 р. уряд чернігівського воєводи перейшов до представника ворожої Потоцьким великої магнатської родини Любомирських — цешковського старости Юзефа Любомирського. Любомирський затримався на уряді чернігівського воєводи до своєї смерті в 1732 р. Його батьком був великий коронний маршалок Станіслав Геракліуш Любомирський (помер у 1702 р.). Значну частину свого життя Юзеф зосередив безпосередньо на військовій кар'єрі, досягнувши генеральського звання. Родина Любомирських вирізнялася своїми приязними стосунками із заможною родиною Мнішків (з Руського воеводства) й зміцнювала їх шлюбними зв'язками. По смерті першої дружини Юзеф Любомирський одружився з Терезою Мнішек, дочкою Юзефа Вандаліна Мнішка, великого коронного маршалка (1713–1742 рр.). Він також, ймовірно, мав приязні стосунки з гетьманом Адамом Миколаєм Сенявським, оскільки той був одружений з його старшою сестрою — Ельжбетою Любомирською, однією із найвидатніших жінок у політичній історії Речі Посполитої, котра залишила по собі значну кореспонденцію, що засвідчує її зв'язки з впливовими урядницькими колами та іноземними володарями (Link-Lenczowski A., Ropiołek B., 1996–1997. S. 90–96). Цей родинний зв'язок закономірно укріпився ще одним важливим фактором, що в майбутньому дуже допоміг Любомирським, — родичанням із князями Чарторийськими, які стали найвпливовішою політичною силою у Речі Посполитій часів пізнього правління Августа II, а потім й Августа III.

Останній з ряду розглянутих нами чернігівських воєвод — це Юзеф Ріміґіян Потолицький, що обімав цей уряд у 1732–1734 рр. Представник сенаторського великопольського роду Потолицьких, млавський, божеховський та новодворський староста. Кількаразовий посол на сейми від Поморського воеводства. По смерті Августа II виступав суддею генерального каптурового суду й засвідчив себе як прихильник саксонської династії, активно діючи на теренах великопольських воеводств на користь майбутнього короля Августа III (Dydała J., 1984–1985. S. 247).

Отже, вищі уряди чернігівського воеводства були утримувані переважно представниками

магнатських або вельми заможних родин. Частина з урядників (5 осіб) також були старостами, що не тільки підвищувало їхній соціальний статус, а й дозволяло їм отримувати додаткові прибутки та здійснювати вплив у межах довірених їм громадських повітів. Хоч уряди чернігівського воєводи й каштеляна не давали жодних фактичних повноважень в сфері земського урядування, оскільки у воєводства на це не було території, проте вони все одно мали високий статус, адже вищі урядники посідали сенаторські крісла.

Серед родин, що обіймали вищі земські уряди Чернігівського воєводства, не виявлено жодного представника тяглої чернігівської чи сіверської шляхти. Тобто немає тих, чиї предки володіли б маєтками або ж тримали уряди у воєводстві до 1648 р. Немає також і питомо волинських родів, з якими зазвичай пов'язують річпосполитську чернігівську шляхту після втечі її значної частини з Лівобережної України.

Загалом статистика з походження виглядатиме таким чином: троє з вищих урядників — це великополяни (Залуські, Потолицькі та Проські), троє — представники шляхти Руського воєводства (Кросновські, Дрогойовські та Красицькі) і три родини — малополяни (Потоцькі, Любомирські та Гойські/Гоздзькі), дві з яких також були безпосередньо дотичні до південно-східних теренів Речі Посполитої, зокрема Руського воєводства. Єдиними волинянами (щоправда, великопольського походження), які також мали пряме відношення до колишнього Чернігівського воєводства й усі шанси долучитися до цього списку, були Цешковські, але смерть члена їхньої родини,

чернігівського підкоморія Александра Феліціана, завадила йому реалізувати аванс на чернігівське каштелянське крісло.

Кар'єрний ріст цих людей як земських урядників прослідковується за місцем їхнього походження або по місцем розташування родинних маєтків. Найбільша кількість земських урядів, які посідала та чи інша особа з переліку досліджуваних нами вищих урядників за свою кар'єру, не перевищила трьох. Троє чернігівських урядників уже мали досвід перебування на вищих земських урядах, насамперед каштелянських (зі статусом «молодших каштеляній»). Проте більшість не мала досвіду земського урядування (окрім львівського стольника, а після підкоморія Миколая Францішка Кросновського), і стрімкий початок кар'єри через авансування на вищий уряд Чернігівського воєводства може свідчити лише про підтримку з боку впливових покровителів.

Політичні пріоритети урядників можна прослідкувати за належністю до великих політичних фракцій, як то Потоцькі чи Любомирські, конфедерацій (сандомир'яни, тарногрудці), а також за протекцією з боку могутніших можновладців.

У перспективі є дослідження вужчого контексту політичних зв'язків вищих урядників Чернігівського воєводства на матеріалі «егзулантського» сеймику в місті Володимир. Поза вузьким контекстом цього сеймику ми можемо говорити лише про синекуріальний характер чернігівських вищих земських урядів, що робив їх принагідним політичним інструментом в руках магнатів та найзаможнішої шляхти часів правління Августа II.

ДЖЕРЕЛА

1. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII століттях. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1994. Т. ССХХVIII. Праці Історико-філософської секції. С. 65–122.
2. Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 роках. *Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії*; за ред. Л. Зашкільняка та М. Крикуна. Львів, 1998. С. 113–130.
3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі-Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 495 с.
4. Augustyniak U. *Historia Polski 1572-1795*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. 1006 s.
5. Boniecki A. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Warszawa, 1908. Cz. 1., T. 12. 400 s.
6. Boniecki A. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Warszawa, 1903. Cz. 1., T. 6. 396 s.
7. Boniecki A. *Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Warszawa, 1906. Cz. 1., T. 8. 388 s.
8. Drohojowski J. *Kronika Drohojowskich*. Na podstawie badań archiwalnych. Krakow, 1904. 270 s.
9. Dunin-Borkowski J. *Almanach błękitny: genealogia żyjących rodów* Warszawa, Lwów, 1908. 1127 s.
10. Dygdała J. Potulicki Jan Jakub h. Grzymała. *Polski Słownik Biograficzny*. 1984-1985. T. 28. S. 246–248.
11. Kulecki M. *Wygnańcy ze wschodu: egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 1997. 237 s.
12. Link-Lenczowski A. Potocki Teodor Andrzej. *Polski Słownik Biograficzny*. 1984-85. T. 28. S. 202–213.

13. Link-Lenczowski A. *Rzeczpospolita na rozdrożu 1696-1736*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1994. 74 s.
14. Link-Lenczowski A. Sieniawski Adam Mikołaj. *Polski Słownik Biograficzny*. 1996–1997. T. 37. S. 105–115.
15. Link-Lenczowski A., Popiołek B. Sieniawska z Lubomirskich Elżbieta Helena (1669–1729). *Polski Słownik Biograficzny*. 1996–1997. T. 37. S. 90–96.
16. Przyboś A. Proski Samuel. *Polski Słownik Biograficzny*. 1984–1985. T. 28. S. 511–513.
17. Sowa A. Świat ministrów Augusta II. Wartości i poglądy funkcjonujące w kręgu ministrów Rzeczypospolitej w latach 1702–1728. Kraków: Biblioteka Jagiellońska, 1995. (Bibliotheca Iagellonica). (Fontes et Studia; t. 3). 195 s.
18. Stolicki J. Wobec wolności i króla. Działalność polityczna szlachty ruskiej, ukraińskiej i wołyńskiej w latach 1673–1683. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2007. 336 s.
19. Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: spisy / oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. Kórnik: Biblioteka Kórnicka PAN, 1994. S. 153–154.
20. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego : spisy. T. 4. Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek / Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk; oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk. Warszawa, 2003. 410 s.
21. Urzędnicy województwa lubelskiego XVI–XVIII wieku: spisy / Red. A. Falinowska-Gradowska, A. Gąsiorowski, W. Urban, T. Wasilewski, A. Wyczański. Kórnik: Biblioteka Kórnicka PAN, 1991. S. 53.
22. Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy / PAN. Biblioteka Kórnicka, Instytut historii ; oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. 343 s.
23. Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileie Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y Wszystkich prowincyi należących. T. 5. Petersburg. 1860. S. 459–462.
24. Żychliński T. *Złota księga szlachty Polskiej*. Poznań: Drukarnia Jarosława Leitgerra, 1879. T. 1. 400 s.

REFERENCES

1. Augustyniak, U. (2008). *Historia Polski 1572–1795*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
2. Boniecki, A. (1903). Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Cz. 1., Vol. 6, Warszawa [in Polish].
3. Boniecki, A. (1906). Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Cz. 1., Vol. 8, Warszawa [in Polish].
4. Boniecki, A. (1908). Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Cz. 1., Vol. 12, Warszawa [in Polish].
5. Drohojowski, J. (1904). *Kronika Drohojowskich. Na podstawie badań archiwalnych*. Krakow [in Polish].
6. Dunin-Borkowski, J. (1908). *Almanach błękitny: genealogia żyjących rodów*. Warszawa, Lwów [in Polish].
7. Dygdała, J. (1984–1985). Potulicki Jan Jakub h. Grzymala. In E. Rostworowski (Ed.), *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 28, pp. 246–248). Wrocław; Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].
8. Janas, E. & Kłaczewski, W. (Comps.). (2002). *Urzednicy wojewodztw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka [in Polish].
9. Kłaczewski, W. & Urban, W. (Comps.). (1991). *Urzednicy wojewodztwa lubelskiego XVI–XVIII wieku: spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka [in Polish].
10. Krykun, M. (1994). Zemski uriady na ukraińskiykh zemliakh u XV–XVIII stolittiakh. *Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istoryko-filosofskoi sekti*, CCXXVIII, 65–122 [in Ukrainian].
11. Kulakovskiy, P. (1998). Zemski uriadnyky Chernihovo-Siversshhcyny u 1621–1648 rokax. In L. Zashkilniak & M. Krykun (Eds.), *Tsentralna i Skhidna Yevropa v XV–XVIII stolittiakh: pytannta sotsialno-ekonomichnoi ta politychnoi istorii* (113–130). Lviv. [in Ukrainian].
12. Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Siversshhcyna u skladi Rechi-Pospolytoi (1618–1648)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
13. Kulecki, M. (1997). *Wygnańcy ze wschodu: egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*. Warszawa: Wydawnictwo DIG [in Polish].
14. Link-Lenczowski, A. (1984–1985). Potocki Teodor Andrzej. In E. Rostworowski (Ed.), *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 28, pp. 202–213). Wrocław; Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].
15. Link-Lenczowski, A. (1994). *Rzeczpospolita na rozdrożu 1696–1736*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza [in Polish].
16. Link-Lenczowski, A. (1996–1997). A. Sieniawski Adam Mikołaj. In W. Konopczyński (Ed.), *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 37, pp. 105–115), Warszawa; Kraków: Polska Akademia Nauk, Instytut Historii [in Polish].
17. Link-Lenczowski, A. & Popiołek, B. (1996–1997). A. Sieniawska z Lubomirskich Elżbieta Helena (1669–1729). In W. Konopczyński (Ed.), *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 37, pp. 90–96), Warszawa; Kraków: Polska Akademia Nauk, Instytut Historii [in Polish].

18. Lulewicz, H. & Rachuba, A. (Comps.). (1994). *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV-XVIII wieku: spisy*. K6rnik: Biblioteka K6rnicka [in Polish].
19. Prawa, Konstytucje y Przywileje Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y wszystkich Prowincyi należących. (Vol. 5). (1860). Petersburg [in Polish].
20. Przyboś, A. (1984–1985). Proski Samuel. In E. Rostworowski (Ed.), *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 28, pp. 511–513). Wrocław; Lw6w: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].
21. Rachuba, A. & Romaniuk, P. P. (Comps.). (2003). *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy. Ziemia smoleńska i wojew6dztwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, (Vol. 4), Warszawa: DiG [in Polish].
22. Sowa, A. (1995). *Swiat ministr6w Augusta II. Wartości i poglądy funkcjonujące w kręgu ministr6w Rzeczypospolitej w latach 1702–1728*. Krak6w: Biblioteka Jagiellońska [in Polish].
23. Stolicki, J. (2007). *Wobec wolności i kr6la. Działalność polityczna szlachty ruskiej, ukraińskiej i wołyńskiej w latach 1673–1683*. Krak6w: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” [in Polish].
24. Żychliński, T. (1879). *Złota księga szlachty Polskiej*. Vol. 1. Poznań: Drukarnia Jarosława Leitgerra [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 04.10.2020.

СПІВПРАЦЯ О. ЛОТОЦЬКОГО Й Б. ГРІНЧЕНКА ЩОДО СТВОРЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ УКРАЇНОМОВНОЇ КНИЖКОВОЇ ПРОДУКЦІЇ У 1894–1900 рр.

У статті проаналізовано співпрацю знаного вітчизняного письменника, публіциста і видавця Олександра Лотоцького з визначним українським письменником, педагогом, літературознавцем Борисом Грінченком впродовж 1894–1900 рр. Дослідження епістолярної спадщини дало можливість встановити, що їх активна діяльність була направлена, у першу чергу, на поширення О. Лотоцьким в Києві української друкованої продукції Бориса Грінченка, виданої у Чернігові. Уперше публікуються архівні матеріали, що розкривають маловідомі подробиці цієї роботи. Підкреслено, що самовіддана та копітка праця О. Лотоцького зі «збирання спадщин» до збірника видавництва «Вік», часто всупереч несприятливим обставинам (цензурі та заборонам), творили підґрунтя національної культури. Крім співпраці у літературній та видавничій сферах, упродовж 1894–1900 рр. відносини обох культурних діячів були дружніми, попри на різні «незручності», які виникали.

Ключові слова: О.Г. Лотоцький, Б.Д. Грінченко, книжкова продукція, книгарні, видавництво «Вік», книговидавнича справа, рукопис.

Ninel Klymenko

COOPERATION BETWEEN OLEKSANDR LOTOTSKY AND BORYS GRINCHENKO IN CREATING AND DISTRIBUTING BOOK PRODUCTION PUBLISHED IN UKRAINIAN DURING 1894–1900s

The cooperation between a prominent Ukrainian scientist, writer, publicist, publisher Oleksandr Lototsky and prominent Ukrainian writer, educator, lexicographer, literary critic Borys Grinchenko have been analysed in this article. The epistolary of Oleksandr Lototsky's, heritage located in the fund of the Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine was used as a background for the study by the author.

The study of Oleksandr Lototsky's correspondence with Borys Grinchenko enables to determine that their active cooperation began in 1894 and was aimed, first of all, at the distribution of Ukrainian printed products, that had been published by Borys Grinchenko in Chernihiv.

In the article for the first time it is pointed out on to the archival materials that revealed detailed information of Grinchenko books distribution in Kyiv and showed the difficulties of their sale in the bookstores.

It is revealed that the further sale of books published in Chernihiv by Borys Grinchenko was made by Musiy Kononenko under the patronage of Oleksandr Lototsky. The cooperation of the writers in the publication of the collection «Vik», in which Grinchenko, who sent his works for publication, was involved, is enlightened in the article. The content of Grinchenko works published in the collection are discussed by the writers.

In particular, the format of the collection «Vik» (photos, biographies, types of paper, printing), as well as payment and forwarding it to Chernihiv city, were subject for the discussion with Oleksandr Lototsky, who was true adviser for Borys Grinchenko. In this respect it has to be emphasised that the selfless and painstaking work of Oleksandr Lototsky with an aim of gathering materials to the collection «Vik», often in spite of adverse circumstances (censorship and prohibitions) formed the basis of a national culture. New names and information about important historical events have been brought to the scientific circle, some facts about the history of book publishing in Ukraine have been clarified, cultural and publishing relations of Ukrainian leaders have been revealed.

Important information has been found, which opens new perspectives for further in-depth analysis of their lives and literary activities, tearing back the curtain and revealing the difficulties of the historical environment of those times. It is found out that relations of both cultural leaders behind the cooperation in the literary and publishing areas during the 1894–1900 years were attentive and friendly despite the various “inconveniences” that arose from time to time.

Key words: Oleksandr Lototsky, Borys Grinchenko, book production, bookstores, publishing house “Vik”, book publishing, manuscript.

Український національний рух XIX — початку XX ст. залишається однією із ґрунтовно досліджуваних сторінок вітчизняної історії. Важливим складником цього історичного процесу стало поширення інтелігенцією українського друкованого слова, що відіграло ключову роль у формуванні етнічної ідентичності, підвищенні національної свідомості громадськості. До провідних суспільних діячів цього періоду належать Олександр Лотоцький і Борис Грінченко.

Останніми роками у вітчизняній історіографії з'явилася достатньо велика кількість наукових публікацій, монографій, захищені кандидатські дисертації, де аналізується багатогранна й різноманітна творча спадщина як Олександра Лотоцького, так і Бориса Грінченка. Втім публікацій, безпосередньо присвячених їхній співпраці у зазначений період, наразі немає. У низці розвідок І. Гирича, В. Поліщука, Н. Зубкова, В. Хоню згадуються взаємовідносини та співпраця Бориса Грінченка й Олександра Лотоцького, однак такі згадки фрагментарні. Тому **метою статті** є спроба висвітлити взаємовідносини й співпрацю письменників щодо створення і поширення україномовної продукції, показати досить складний процес відбору, друку й розповсюдження україномовної книги в Російській імперії наприкінці XIX ст.

Початок співробітництва Б. Грінченка і О. Лотоцького припадає на 1894 рік та охоплює період 1894–1908 рр., що засвідчує епістолярій Олександра Лотоцького до Бориса Грінченка (72 листи). О. Лотоцький не припиняв свою епістолярну комунікацію з родиною Грінченка й після смерті Бориса Дмитровича. Про теплі та ділові стосунки свідчать його 13 листів (1910–1913 рр.) до Марії Грінченко з Петербургу¹.

Олександра Лотоцького і Бориса Грінченка поєднувала справа, що завжди була важливим складником національно-культурного розвитку — створення та ширення українського друкованого слова. Здійснивши аналіз листування Олександра Лотоцького до Бориса Грінченка, констатуємо наявність значного фактичного матеріалу, що засвідчує активну практичну діяльність цих осіб, спрямовану на піднесення, розвиток і поширення українського друкованого слова кінця XIX ст.

В умовах, коли освітня українська книжка переслідувалася особливо жорстоко, коли переважали так звані «лубочні» видання для народу, постала потреба в масовій україномовній книжці, яка б вплинула на самосвідомість українців.

Одними із сподвижників цієї ідеї стали письменники та культурно-громадські діячі Олександр Лотоцький та Борис Грінченко, яким судилося боротися за створення і поширення масової україномовної книжки.

Важливим чинником, який об'єднував їх, була творчість Т. Шевченка, що мала майже сакральний вплив на становлення цих осіб. Основою для формування національно-українських поглядів як Б. Грінченка, так і О. Лотоцького був, безумовно, «Кобзар» Шевченка, з яким в різні роки й за різних обставин ознайомилися майбутні борці за українське слово. Це була та платформа, що стала вагомим підґрунтям подальших національних життєвих стратегій майбутніх борців. І це не випадково, адже саме шевченкове слово досить потужно впливало на свідомість українців, спонукаючи їх до зміни не лише соціально-політичного, а й культурного становища.

Про вплив шевченкового слова, трансформацію та кристалізацію своїх поглядів Борис Грінченко зазначав: «Шевченко зробив з мене зараз українського націонала (хоч і чудно се казати про хлопця 13–14 років), — його поезія була вже мені не жартом, а його «Кобзар» зробився моєю евангелією»².

Невимовний захват у О. Лотоцького також викликав повний «Кобзар» Шевченка (двотомне празьке видання), про що юнак пізніше зауважить: «За один із найщасливіших випадків свого життя я вважаю той, що дала мені ще в юних літах читати повного «Кобзаря», який зробив на мене враження найсильніше за все, що я взагалі коли читав» (Лотоцький О., 1932. С. 19).

Якщо співпраця між О. Лотоцьким і Б. Грінченком почалася у 1894 р., то їхнє заочне знайомство сталося раніше, а саме під час навчання Олександра Лотоцького в Кам'янець-Подільській духовній семінарії. Саме там вперше юнак знайомиться із творчістю Б. Грінченка. У своїх спогадах О. Лотоцький зазначив: «В першому чи другому класі семінарії в Кам'янці довелося мені купити в Кам'янецькій книгарні Грінченкову «Ксенію» та «Дядька Тимоша», що справили на мене вражіння якраз поважного трактування українського слова» (Там само).

Наполегливо над українським словом Борис Грінченко працював у Чернігові. Саме там він організував коштом Івана Череватенка перше видавництво дешевих українських книжок в «російській Україні» (1894–1899), яке дало почин ще двом — «Вікові» (1895–1918) та «Благодійному товаристві для поширення загальнокорисних і дешевих книжок» (1898–1918).

Влітку 1890 р. двадцятирічний О. Лотоцький перевівся до Київської семінарії. Київ справив на нього незабутнє враження. Найбільш уважно

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 43263–43278.

² ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 44850. Арк. 2.

досліджував юнак вітрини київських книгарень, сподіваючись знайти українську книжку. Втім його здивувало те, «що тут, в осередку національному, всюди світила російська книжка, та лише в миршавеньких книгарень на Подолі — лубочників Наголкина, Губанова, Гомолінського — можна бачити у вітринах кілька українських метеликів» (Лотоцький О., 1932. С. 49). Ненадовго втішився юнак, коли все ж таки йому вдалося купити найголовнішу українську книжку — «Кобзар». У своїх спогадах він зазначає: «Серце моє стиснулося болем, коли я на лавочці Михайлівського бульвару нетерпляче почав розглядати сю дорогу книжку. Як її немилосердно було пошкальовано... Наче з живого тіла немилосердним ножом повирізувано з тексту найдорожчі речі» (Там само). Саме тоді народжуються думки юнака щодо планів боротьби за українську книжку.

Під час навчання О. Лотоцький став членом нелегальної української громади, що діяла в семінарії. Її заснував дяк Йорданської церкви на Подолі Лука Сковчовський. У своїй оселі він проводив таємні збори, де виголошували й обговорювали реферати на історичні, літературні та політичні теми. Семінарську громаду підтримували старогромадівці. Щонеділі там можна було почути лекції історика Володимира Антоновича. У такий спосіб у Києві набуває потужності природна молода стихія національного відродження.

Борис Грінченко приїжджав до Києва ще 1893 року. Про це свідчить лист доньки Насті до батька, котра цікавилася його поїздкою: «Напиши нам, що там в Києві робиш, чи здоровий? Присилай нам швидше листа з добрими звістками. Роздивись на Дніпро і напиши мені, чи гарне воно чи ні?...»³. Тут вперше Борис Грінченко зустрічався з діячами «Старої громади». Звичайно, Київ вразив письменника як культурно-історичний, науковий та літературний центр.

Тоді й відбулося перше знайомство Бориса Дмитровича з Олександром Гнатовичем, котрий вже рік як навчався в Київській духовній Академії, проте, як згадує останній, це знайомство було дуже побіжним. Тісніші товариські та партнерські стосунки зав'язалися між однодумцями під час перебування О. Лотоцького у Чернігові. Саме там він мав змогу неодноразово відвідувати Бориса Дмитровича та нагоду обговорити всі нагальні питання, зокрема найважливіше — видання книжок для народу. В той же час і зав'язались товариські та партнерські відносини, що не переривались, попри деякі «незручності», які виникали в повсякденному житті.

Про враження від Чернігова і, власне, від ближчого знайомства із Б. Грінченком розповідають спогади О. Лотоцького, де автор зазначає: «В Чернігові ж, наче в якихсь українських

Атенах пробувала тоді і друга літературна сила — Б.Д. Грінченко. Його кабінет — се була справжня робоча лабораторія, з якої виходили продукти літературної творчості найрізноманітнішого характеру — художні твори, прозою й віршем, популярні брошури, публіцистичні статті, наукові розвідки». Саме тоді Борис Грінченко поділився своїми літературними планами, показував готові свої твори, — «...сій людині не вистачало одного життя, в якому старався він не змарнувати й хвилини» (Лотоцький О., 1932. С. 142). Відтоді видавництво для народу стало спільною ідеєю, яка їх обох захоплювала та окрилювала.

Видавати книжки в умовах, що склалися в Україні, і зокрема в Чернігові наприкінці XIX ст., було дуже непростою справою. Насамперед, багато коштували папір і друк, по-друге, як зазначав Борис Дмитрович: «Чернігів стоїть собі в боці від торгового руху, а дві-три маленькі книгарні торгують переважно шкільними книжками. Через усе це рух видавничий був значно менший, ніж могло б бути за інших обставин⁴. Однак все ж видавництво працювало та намагалося видавати книжки якомога дешевше. За дослідженням Н. Зубкової, Б. Грінченко коштом І. Череватенка в Чернігові за 1894–1899 рр. видав 36 книг загальним тиражем 133 870 примірників, а загалом обсяг видань чернігівського періоду був таким: всього за 1894–1900 рр. було видано 46 книжок (Зубкова Н., 2007. С. 8–10).

Перші кілька брошур Борис Грінченко вже випустив і мав на той час великі труднощі з розповсюдженням їх, оскільки це потребувало чималих організаційних і матеріальних затрат. Тому Олександр Лотоцький, глибоко переймаючись цим питанням, взяв на себе обов'язок реалізувати чернігівські видання київським книгарям.

По приїзді до Києва О. Лотоцький із завзяттям обійшов київських книгарів: «Сим часом, захожусь сам і других завважу коло розповсюдження відомсти про ваші видання». Відвідуючи київські книгарні, О. Лотоцький ще раз переконався, що там відсутня українська книга, та це й не дивно — адже в Києві нічого нового українською мовою на той час не виходило. Вже 24 червня 1894 Лотоцький повідомляє Грінченка: «Сьогодні ходив я по книгарнях і розсовував ваші видання». Далі Олександр Гнатович детально перераховує книгарів, які погодились узяти книжки за відповідну ціну. «Згодились взяти на комісію: Йогансон, Чаплигін, Наголкін, Кримановський, Гомолінський, Корейво, Сімінський, Губанов»⁵. А далі пояснював усі тонкощі цього процесу (проставляння ціни на книгах, комісія тощо) та застерігав: «звертаю вашу увагу, що деякі книгарі можуть піддурити; принаймні Олександр

³ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 36752. Арк. 1.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 32280. Арк. 1.

⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38636. Арк. 1–1зв.

Я[кович] не радить давати стільки примірників Чаплигінові, хоча сей останній просив мене передати вам — чи не захочете ви зробити у его склад своїм виданням»⁶. Книги просив пересилати великими пакунками на ім'я Луки Скочковського (Кирилівська 51), котрий обіцяв рознести їх по книгарнях. Водночас у своєму листі він радив пересилати чернігівську продукцію так: «Краще через залізницю або парохомом, бо у моему мешканні такі обставини, що приймати пакунків я не можу, та й Олекс[андру] Яковичу [Кониському] се не зовсім зручно: за ним і так безупинно ходить *всевидещее око*»⁷.

Однак, ця справа виявилася доволі складною через різні обставини, і, як згадував Олександр Гнатович, це «спричинило деяких прикростей обом нам». Суть справи полягала в тому, що книгарі спочатку погодились взяти товар, а книгар Йогансон пообіцяв навіть взяти 1 000 примірників кожного видання, про що він детально і повідомив у листі до Б. Грінченка. Проте, отримавши першу партію у 400 примірників таких книжок, як «Батько та дочка» й «Підпал», Лотоцький не зміг їх реалізувати, як передбачалось. Книгар Йогансон, злякавшись такої кількості української книжки, взяв лише 50 примірників і тільки «на комісію». Тобто гроші за книжки віддавались тільки після їх продажу. Тому довелось Олександру Гнатовичу всі пакунки забирати до себе в інтернат, а справу передати Кононенку (ймовірно Мусію Кононенко, побратиму Олександра Лотоцького). Лотоцький дуже переймався цією невдачею, вибачався за ситуацію, що склалася, та констатував: «Одразу ледве чи можна буде збути всі ті книжки, що Ви надіслали, — бо Ви надіслали їх трохи більше, ніж я просив, а друге — падлюка Йогансон зрадив. Прошу Вас одповісти, що робити з тими книгами, яких не можна буде збути зараз: чи повернути їх Вам назад, чи zostавити їх тут для слушного часу»⁸. Тим часом Олександр Лотоцький радить Борису Грінченку припинити пересилку книжок, допоки не з'ясується всі обставини з реалізацією.

З 1892 по 1895 рр. О. Лотоцький навчався у Київській духовній Академії, де здобував ґрунтовні знання, навички наукової праці, був зацікавлений історією церкви в Україні. На третьому курсі він вже ретельно досліджував устрій української церкви. Зібравши цікавий архівний матеріал, Олександр Лотоцький написав ґрунтовну наукову статтю українською мовою, яка вийшла у «Записках НТШ» у Львові. Захоплений дослідженнями, Олександр Гнатович міркував про кар'єру вченого, хоча і не був остаточно впевнений у своїх майбутніх планах. Вже тоді, у листопаді 1895 року у листі до Бориса Грінченка

Олександр Лотоцький висловлював свої прагнення та вагання, шукаючи якоїсь поради від старшого товариша: «Тепер я на останньому курсі; се літа скінчаю. Куди прихилити голову, — планів багато. Але се здебільшого одне маріння. Про се побалакаємо докладно, коли буде Вам цікаво у Чернігові, бо маю надію і сього літа заглянути по деяких містах наших українських»⁹.

Навчаючись в духовній Академії, О. Лотоцький почав наукову співпрацю з В. Антоновичем та його учнями. Спочатку це була робота над біографічним словником діячів, котрі зробили якийсь внесок в українську справу. Керував роботою сам професор за допомогою М. Грушевського. О. Лотоцький очолював групу, яка опрацьовувала біографії церковних діячів. Однак словник так і не було завершено.

Але найбільшою справою цього часу була боротьба О. Лотоцького за українське друковане слово, яку він розгорнув у двох напрямках: написання власних творів українською мовою та створення українських видавництв і книгарень. Першою його книжечкою була «Батьків гріх», надрукована у «Киевской Старине». Писав він і дитячі оповідання, спочатку для власних дітей. Окрім цього, продовжував опікуватися реалізацією книжок Бориса Грінченка за допомогою Кононенка. У листі до Б. Грінченка повідомляв: «Сам я, як Ви знаєте, книг не продаю, з того часу, як нагрівся з Йогансоном, а доручив цю справу Кононенкові. Довідався про збут: «Робінзона» — 155 примірників, «Батька та дочку» — 120 примірників, «Підпалу» — 120 примірників. Крім того, роздав я на комісію по 100 примірників кожного видання, з тих, що ви дали мені особисто»¹⁰. Розуміючи складність становища та зважаючи на перепони, що виникли, Борис Грінченко просив Олександра Гнатовича всі книги, які залишились, віддати на комісію якомусь книгарю. На це Олександр Лотоцький зазначив, що такий захід небезпечний, тому що «Київські книгарі — шахраї великі: книжок візьмуть скільки дасте, чи вернуть гроші, — це справа інша. Здається, що той спосіб, який проводить д. Кононеко, продавати їм трохи за гроші — єсть найкращий»¹¹.

Про цей період у стосунках між однодумцями Олександр Гнатович згадував: «Врешті більшість тих книжок довелося повернути назад у Чернігів. Грінченко був дуже незадоволений, лаяв у листах книгарів, психологічно розуміється, значну частину того незадоволення переносив і на мене. Але в дальших стосунках, листовних і особистих, та немила обставина затерлася» (Лотоцький О., С. 142).

⁶ Там само. Арк. 2.

⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38633. Арк. 2.

⁸ Там само.

⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38624. Арк. 2.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38626. Арк. 2.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38624. Арк. 2.

У 1894–1900 рр. у Києві Олександр Лотоцький тісно співпрацював з Михайлом Грушевським і докладав чимало зусиль до пошуку співробітників і організації бібліографічного відділу для «Записок Наукового товариства імені Шевченка» («Записки НТШ»). Він керував науково-літературним гуртком, до якого входили виключно семінаристи Київської духовної академії (КДА) і академіки. Друкувався Олександр у газетах і журналах України: «Громадська думка», «Зоря», «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник» тощо, писав і подав до цензури власний збірник дитячих оповідань, заснував зі своїми однодумцями у Києві видавництво «Вік» (1895 р.).

Період у житті Б. Грінченка між 1894 та 1902 роками позначився особливо інтенсивною культурницькою роботою в Чернігові. Саме в цей час він доклав чимало зусиль для створення та популяризації україномовної книжки для народу. Водночас він втілював в життя мрію — заснував видавництво популярно-освітніх книжок для народу.

Ставлячись до власної роботи, як творчої, так і громадської, об'єктивно, подеколи навіть суворо, він вимагав таких зусиль і від інших. А саме — наполегливої, копіткої та системної роботи щодо створення й популяризації українського друкованого слова. Це примушувало митця гостро реагувати на «дрейфування» цієї роботи, особливо у Києві. Емоційні настрої та глибокі переживання Борис Грінченко висловлює у своєму листі до Олександра Лотоцького. Якщо попередні листи-відповіді Олександра Гнатовича були надзвичайно делікатними, з постійними вибаченнями (щодо не досить вдалого продажу книжок Грінченка), то березневий лист 1895 року містить чіткі відповіді-спростування звинувачення киян у повільній роботі та бездіяльності. «Перш за все Ви несправедливі у тому, що кияни не хочуть видань книжок для народу, — відповідає О. Лотоцький. — Мушу сказати Вам, що лише через мої руки за останніх пів року пройшло 22 рукописи; одні з них навіки загинули у цензурі, інші лежать у цензурі (в Києві, Одесі, Москві та Петербурзі); три поки дозволено і продано лубочникові для друку. Надалі готується ще серія рукописів...¹²». Олександр Лотоцький погоджується, що, можливо робота, яка проводиться у Києві, недостатня, втім звертає увагу на її відповідність наявності свідомих українців у Києві. Водночас він вказує на іншу, не менш важливу, на його погляд, роботу, якою займаються кияни (молоде крило громадівців) і яка вимагає часу та праці. Олександр Гнатович подає лише факти, аби відкинути «такі гіркі» для нього звинувачення. Далі, у листі-відповіді він акцентує увагу на несправедливому звинуваченні киян у байдужості та неповазі до «робітників українства»

¹² ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38626. Арк. 2.

й констатує: «Не знаю, які підстави у Вас для такої думки, думаю, підстав у Вас для такої думки немає. А сказали Ви се в палу якого обурення. Коли дороге нам саме діло, то не можемо ми бути байдужими до тих діячів, що не покладають рук, роблять його сміливо, благородно, йдуть вперед, не зважаючи на лихі обставини. Невже ми, кияни, такі моральні виродки, щоб побивали камінням своїх пророків. Ні, дорогий Борисе Дмитровичу, ви несправедливі, і тричі не справедливі. Кажу Вам щиро по правді, не ображайтесь сам, і Вас не думають образити»¹³.

Дійсно, київський період літературної та громадської діяльності Олександра Лотоцького був надзвичайно насиченим і багатоаспектним. Про невпинний ритм роботи Олександра Гнатовича свідчить лист до Михайла Грушевського у листопаді 1894 року: «Роботи багато, по самі вуха, то й робиш, що можна. Окрім усякої, так би сказати, позитивної роботи — учиш, читаєш, пишеш — багато доводиться гайть часу та тратить енергії на біганину, вмовляння та впевнення, бо без сего, як самі здорово знаєте, не робиться жодне діло. Хоч роля й не дуже-то вдячна, та тишишся хоч тим, що діло не стоїть»¹⁴.

Влітку 1896 О. Лотоцький закінчив Академію зі званням кандидата богослов'я. Однак йому не вдалося влаштуватися на роботу за фахом через те, що Рада Академії не лише не допустила до захисту кандидатської (через публікацію наукової роботи у зарубіжному часописі), але й зазначала про небажаність праці О. Лотоцького, як неблагонадійного, на педагогічній ниві.

Після невдалих пошуків роботи О. Лотоцький, за порадою О. Кониського, влаштувався у Київську палату Державного контролю. Це різко змінило його життєвий шлях.

21 липня 1896 у житті Олександра сталася важлива подія. Він одружився з Німфодорою Мефодіївною Руденко. Цією радістю він ділиться з Борисом Грінченком, запрошуючи його на весілля, та просить «пошанувати своєю присутністю»¹⁵.

Саме у цей час у Києві виник гурток людей, яких об'єднала спільна праця на терені українства. До нього увійшли, крім О. Лотоцького, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, Д. Дорошенко. Вони започаткували в Києві українське видавництво «Вік». Спочатку видавалися окремі брошури-«метелики», згодом були підготовлені два томи творів Нечуя-Левицького й три томи праць Олександра Кониського. В проєкті передбачалася ціла серія українських класиків — «Українська бібліотека».

¹³ Там само. Арк. 2 зв.

¹⁴ Центральний державний архів України у місті Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 185–186 зв.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38623. Арк. 1.

У добу наступу імперії на українське слово національно зорієнтована спільнота сам на сам стояла перед серйозними викликами, перед численними заборонами та цензурою. Не менш руйнівним чинником, що гальмував українську справу, був брак єдності та солідарності серед української інтелігенції. Дуже особисто поставився О. Лотоцький до конфлікту між Б. Грінченком і М. Старицьким, якого він поважав і з ким плідно співпрацював. Конфлікт полягав у тому, що Б.Д. Грінченко в «Зорі» за 1897 р. видрукував низку статей (звинувачував М. Старицького у плагіаті), що стали приводом до третейського суду між ним і М. Старицьким. Олександр Гнатович дуже переймався цим, оскільки був безпосередньо втягнутий у конфлікт, тому що погодився бути суддею на боці Михайла Старицького. У своїх спогадах О. Лотоцький зазначає: «Ті негромадянські зваводи між людьми, що в давніх умовах зобов'язані були до солідарності, робили гнітюче враження. З того часу М[ихайло] П[етрович] щоденно приходив до мене і з таким хвилюванням посвячував мене у подробиці своєї справи, що в мене не вистачило сили витерпіти оті ворожі герці між сими обома близькими мені українськими письменниками, і я врешті зрікся участі в справі. М[ихайло] П[етрович] довго не міг мені того простити, але я так тяжко тоді перестраждав морально, що брати участь в тому прикрому суді було мені понад силу». Суд врешті відбувся і закінчився, як зазначає В.Т. Поліщук, мировою угодою. Проте О. Лотоцькому ця справа завдала чимало прикрості.

До 100-річчя «Енеїди» Івана Котляревського 1898-го гурток взявся за реалізацію важливого проекту — друку збірки найкращих творів українських поетів, названого «Вік». Вже у вересні 1898 р. Лотоцький запрошує Б. Грінченка до проекту: «З приводу столітнього ювілею нашої літератури я з деякими земляками хочемо видати збірку з поетичних творів письменників наших від Котляревського до нашого часу. Звертаюся до Вас з проханням дати згоду на участь у цьому збірникові і разом повідомити, які б ви хотіли із своїх друкованих поезій помістити, або краще, — як буде Ваша ласка, ті вірші переписані, зважаючи на те, як важко дістати галицькі видання. Збірник буде виходити у Росії, через те прошу вважати на цензурні умови»¹⁶.

Одну з найбільших проблем організатори вбачали в цензурному дозволі, адже сама ідея збірника була на ті часи нецензурною. Тому О. Лотоцький просить Б. Грінченка прислати не менш 10, а то і більше віршів, підкреслюючи у листі: «Вважаючи на те, що цензура багато викреслить... бажалося б краще ліричних поезій, а з епосу недовгих, а взагалі обширом не обмежуйтесь, як коли хочете,

щоб довгий вірш був надрукований»¹⁷. Мало хто вірив у те, що книжка побачить світ. Та все ж таки наприкінці грудня 1898 р. збірку «Вік» надіслали до Петербургу.

У березні 1899 року Олександр Лотоцький продовжував докладно повідомляти Бориса Грінченка про київський проект «Вік»: «Антологічний наш збірник пішов до цензури. Коротенько ми таки подали біографії, хоч дуже боїмося, аби се не поспувало цілу справу. Біографію і картку Вашу пересилаю окремою посилкою»¹⁸. Задосить короткий час, а саме за три місяці, українці з Петербургу повідомили, що «Вік» дозволено. На той час це було рідкісне видання української поезії з біографіями авторів і портретами. Такий формат збірки був унікальним, він пройшов через цензурні чистилища тільки завдяки винахідливості видавців. 1900 року вийшов 1-й том Антології, який мав неймовірний успіх.

Слід зазначити, що О. Лотоцький дуже вдало виконував непросту, як на той час, роль менеджера у стосунках редакції з різними інституціями: цензурою, пресою (інформуванням про видання «Віку»), книгарнями (розповсюдження, пересилка), також опікувався виробничими процесами (складання, коректа, брошування), також листувався з письменниками.

Важко уявити, скільки сил і нервів коштував О. Лотоцькому цей збірник. Крім головної перепони — цензури — існували ще й інші, які гальмували процес, а саме амбіційні настрої деяких поетів, які бачили збірник інакше і неодмінно — з власними віршами на початку. Про це у своїх спогадах Олександр Лотоцький згадує лише фрагментарно: «Яких примхів, претензій та скарг довелося наслухатись! А скільки авторів тяжко було ображено, що їх не заведено до Пантеону» (Лотоцький О., 1932. С. 261). Проте, детальніше про різні інциденти можна довідатися з листів Олександра Гнатовича як до П. Стебницького, так і до Б. Грінченка. Так, у червні 1900 р. він повідомляв Петрові Стебницькому: «Скажу Вам, що такі «свідомі» українські поети, як Олена Пчілка та Леся Українка, зверталися до київського цензора і збиралися йти до губернатора, щоб заборонено було випускати «Вік». Сі мерзенні вражіння до сего часу не осіли на дні моєї душі, і я не можу зараз говорити про всю сю справу спокійно. Коштів було мало, друкарня затримувала роботу. Чужі люди співчували, а «свої» то звичайно надсилали такі листи, що їм оставалося лиш вертати гроші, там були і обвинувачування у шахрайстві, і загрожування судом»¹⁹.

Про ці болючі теми і подальшу епопею «Віку» О. Лотоцький повідомляв також і в листі до Бориса

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38621. Арк. 1.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38620. Арк. 1.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 52498. Арк. 1зв. – 2зв.

Грінченка: «Затримка з друком головне через поеток. Ви не можете собі уявити, які тут виродили історії з ними. Доходило до того, що ліберальні українські письменниці зверталися до “начальства”, щоб не пропустили вийти “Вікові”. Це не жарти. Розуміється, начальство нічого зробити не могло, бо на виданні стоїть офіційний дозвіл; тоді почалась кампанія другого сорту, залякування друкаря, найдивовижніші брехні серед знайомих. Далі терпіти се не можна було і поезії напр. Лесі Українки зовсім не будуть міститися у “Вікові”. От як у нас буває. Сподіваємося, що розсилати будемо “Вік” у 20 числах мая²⁰.

Лотоцький планує зі своєю командою окремо ще невеличкий проект — друкувати серію портретів українських діячів (в тому числі і 25 портретів Грінченка), однак зазначає: «Але перш нехай вперше впораюся с цими виданнями, що розпочав, і що мабуть доведуть мене скоро до божевілля. Скільки претензій і ображених самопочуттів, — Ви не повірите»²¹.

Оформлення збірки було різним: частини тиражу друкувалися на різному за якістю папері (звичайний, веленовий, і слонобий, найдорожчий), відповідно до чого варіювалася ціна кожного тому. Як зазначалося вище, О. Лотоцький займався як розповсюдженням, пересилкою, так і інформуванням про видання «Віку». Також приймав замовлення. В листі до Бориса Дмитровича Олександр Гнатович повідомляв, що для Чернігова отримав передплату на 17 примірників «Віку» на звичайному папері. Водночас він наголошував на тому, що, якщо хто бажає на кращому, нехай робить замовлення заздалегідь, щоб знати, скільки яких примірників висилати. Такий маркетинговий хід був дуже влучним, оскільки вдалося з’ясувати наклад видання, що у ті часи не зазначався.

Аналіз листування О. Лотоцького до Б. Грінченка дає підстави вважати, що Б. Грінченко був обізнаний не лише з усіма новинками літературно-видавничої справи, але з київським життям. «У Бахмуті видано Куліша з переднім словом М. Чернявського. Продається вже й 3-т. Кониського. Подано до цензури: великий зшиток оповідань Кримського (на 1 том), “Люборацькі” Свидницького та деякі дрібниці, брошуру про китайців, поради матерям». В той же час О. Лотоцький залучає Бориса Грінченка до подальшої співпраці та пропонує: «Чи

не подали б ви до цензури якийсь із своїх романів? Чим дідько не жартує? А в таких речах конче потреба»²².

«Вік» викликав значний інтерес серед українського громадянства і мав неймовірний успіх. Окрилені упорядники «Віку» взялися за друге видання поетичних творів і підготовку прози у двох томах. О. Лотоцький знов залучає Грінченка до проекту та повідомляє: «“Вік” друкуватиметься у Києві, там вже і відберуть, які окремі оповідання з “Віку” переддрукувати. Звичайно, се будуть ті, що придатні для короткого читання своїм змістом і яких нема зараз у продажі. З Ваших, наприклад, я думав би було б дуже добре “Без хліба”, “Сестриця Галя”. Вони вже розпродані»²³.

Гран-проект «Вік» виявився дуже вдалим, попри тісні лещата царської цензури. Аби боротися з нею, Олександр Лотоцький переїжджає до столиці імперії — Санкт-Петербургу. Перед від’їздом до північної столиці Олександр Гнатович повідомляє Бориса Дмитровича: «Сими днями перехожу на службу в Петербург і виїжджаю з Києва» і зазначає свою нову адресу (Василевський острів, 4 линия, д.17) для подальших контактів та співпраці²⁴.

Отже, епістолярна спадщина О. Лотоцького свідчить про дружні взаємини та активну співпрацю з Б. Грінченком, спрямовану на створення та поширення україномовної продукції кінця XIX ст. Зокрема, О. Лотоцький безпосередньо або через посередників поширював видані у Чернігові українські книжки Б. Грінченка, що на той час було непростю справою, яка гальмувалась через різні казуси й несподіванки. Важливою віхою у взаєминах Олександра Гнатовича й Бориса Дмитровича була співпраця та залучення останнього до збірника «Вік», що полягало у взаємному обговоренні та редагуванні рукописів письменника. Приміром, видавець з’ясував з Б. Грінченком друк його творів, консультував щодо подання віршованих матеріалів, які б пройшли цензуру, писав щодо «позичання» необхідних портретів, світлин. Спільна робота О. Лотоцького та Б. Грінченка є не лише одним із прикладів плідної співпраці на ниві створення і поширення україномовної продукції, але й красномовним підтвердженням успішного розвитку українського книговидання кінця XIX.

²² ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38614. Арк. 2.

²³ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38618. Арк. 2 зв.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38611. Арк. 1.

²⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38613. Арк. 2 – 2 зв.

²¹ ІР НБУВ. Ф. III. Оп. 1. Спр. 38615. Арк. 1.

ДЖЕРЕЛА

1. Гирич І. Олександр Лотоцький і Михайло Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві. *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 20–34.

2. Зубкова Н. Початки книговидавничої діяльності Бориса Грінченка. *Бібліотечна планета*. 2007. № 3. С. 8–10.
3. Лотоцький О. Сторінки минулого = Strony z przeszłości = Notesetsouvenirs. Ч. 1; [ред. Р. Смаль-Стоцький]. Варшава : Друк. оо. Василян у Жовкві, 1932. 286 с.
4. Поліщук В. Т. Про взаємини Михайла Старицького та Бориса Грінченка (до історії одного конфлікту). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. 2015. Вип. 12. Серія: Філологічна. С. 238–249.
5. Хоню В. В. Діяльність видавництва «Вік» (1894-1919). Становлення видавничої галузі в Україні. [Електронний ресурс]. автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. К., 2000. 19 с. URL: <http://referatu.net.ua/referats/7569/179082>.

REFERENCES

1. Hyrych, I. (2016). Oleksandr Lototskyi i Mykhailo Hrushevskyi. Do istorii spivpratsi na hromadskyi nyvi. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 20–34 [in Ukrainian].
2. Zubkova, N. (2007). Pochatky knyhovydavnychoi diialnosti Borysa Hrinchenka. *Bibliotechna planeta*, 3, 8–10 [in Ukrainian].
3. Lototskyi, O. (1932). *Storinky mynuloho = Strony z przeszłości = Notesetsouvenirs*. Vol. 1, Varshava: Druk. оо. Vasylian u Zhovkvi [in Ukrainian].
4. Khoniu, V. V. (2000). Diialnist vydavnytstva “Vik” (1894–1919). Stanovlennia vydavnychoi haluzi v Ukraini. (*Extended abstract of Candidate’s thesis*). Kyiv [in Ukrainian]. <http://referatu.net.ua/referats/7569/179082>
5. Polishuk, V. T. (2015). Pro vzaiemyny Mykhaila Staritskoho ta Borysa Hrinchenka (do istorii odnogo konfliktu). *Ivan Ohiyenko i suchasna nauka ta osvita. Seriiia : Filologichna*, 12, 238–249 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 17.07.2020.

ТАБІРНЕ ПОВСЯКДЕННЯ КИЇВСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ-ГУМАНІТАРІЇВ: БАМЛАГ

Українська гуманітарна інтелігенція кінця 1920–1930 рр. стала об'єктом репресій тоталітарного режиму. Звичні соціальні умови кардинально змінились у культурних центрах радянської України. Ще драматичніші зміни чекали на репресованих гуманітаріїв у місцях сталінського ГУЛАГу. Метою дослідження є показ повсякдення відомих українських професорів-гуманітаріїв. Вони разом перебували на БАМЛАЗі (Урульга, Свободний) — будували Байкало-Амурську магістраль та другі шляхи Транссибу. Практики їхнього повсякдення мали демонструвати лояльність до тоталітарного режиму. Українським гуманітаріям вдалося завдяки творчим здібностям, досвіду, інтелекту вижити і достроково залишити БАМЛАГ.

Ключові слова: В. В. Дубровський, Д. П. Гордієв, С. А. Таранушенко, В. М. Зуммер, українські гуманітарії, БАМЛАГ.

Oleksandr Bon

CAMP DAILY ROUTINE OF UKRAINIAN PROFESSORS-HUMANITARIANS: BAMLAG

The Ukrainian humanitarian intellectuals became the object of the totalitarian regime repressions at the end of 1920–1930s. Ordinary social conditions of cultural life centers changed drastically. Even harsher conditions waited for the repressed humanitarian intellectuals — the conditions of Stalin's GULAG prisons, concentration camps, and an exile. The survival strategies at GULAG's extreme conditions had many differences and yet had common features. The subject matter of this article is an daily routine of the Ukrainian humanitarian intellectuals in 1930s.

The objective of this research is to reflect upon the everyday life of well-known Ukrainian scientists, professors-humanitarians Stephan Taranushenko, Vasyl Dubrovskiy, Dmytro Gordieiev, and Vsevolod Zummer, who at different times were connected to Kyiv and its scientific environment. They met at BAMLAG (Urulha, Svobodniy) — where they were constructing the Baukal-Amur highway and two ways of Transsyb. Social transformations in the concentration camp had a sweeping character. But the Ukrainian humanitarians worked hard, under the psychological and ideological pressure, to the extent possible were doing art as well. The humanitarians of those days were forced to show their loyalty to the totalitarian regime. The sources for this paper are not only Vasyl Dubrovskiy's memorials of concentration camp but also the documents and memoirs of Ivan Chystyakov, who at that time was a commander of BAMLAG security division. It was reflected how the prisoners were forced to a more productive work. The camp administration used food and the early release conditions to achieve that. The conclusion was the next — the Ukrainian professors managed to survive and left BAMLAG before the date due.

Key words: Stephan Taranushenko, Vasyl Dubrovskiy, Dmytro Gordieiev, Vsevolod Zummer, Ukrainian humanitarians, BAMLAG.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Бонь О., 2020

Українська гуманітарна інтелігенція у кінці 1920–1930 рр. стала об'єктом масових репресій радянського тоталітарного режиму. Звичні соціальні умови у провідних культурних центрах радянської України кардинально змінились. Повсякчасними стали ідеологічне цькування, реорганізації та ліквідація установ, репресії проти провідних музейників, пам'яткоохоронців, істориків та інших науковців-гуманітаріїв. Ще більш драматичний соціальний злам чекав

на репресованих гуманітаріїв у місцях сталінського ГУЛАГу — в'язницях, таборах, на засланні. Стратегії їхнього виживання в екстремальних умовах ГУЛАГу мали багато відмінностей і, разом з тим, чимало спільного.

Табірне повсякдення українських гуманітаріїв все ще мало досліджене. Є велика кількість спогадів, але студіювання та аналіз соціальних, психологічних, культурних трансформацій, соціокультурного середовища у сталінському ГУЛАЗі ще попереду, як загалом, так і щодо окремих

персоналій. Про перебування в таборах відомих гуманітаріїв вже є згадки у біографічних публікаціях (Бонь О. І., 2016. С. 70–78) та у дисертаційних дослідженнях (Казимір В. А., 2013. 19 с.). Слідству і перебуванню В. Дубровського у таборі присвячений підрозділ у монографії Віри Казимір про український період життя вченого (Казимір В. А., 2018. С. 165–175). Багато уваги питанням життя в'язнів приділяється в російській історіографії (Белых Н. Ю., 2011), як і функціонуванню табірної системи у сталінські часи, примусовій праці (История сталинизма: Принудительный труд в СССР, 2013. 510 с.). Вивченню будівництва БАМу у 1930–1950 рр. присвячено докторську дисертацію О. Еланцевої (Еланцева О. П., 1996. 44 с.). в її численних публікаціях йдеться про соціокультурні процеси у БАМЛАЗі (Еланцева О. П., 2000. 232 с.). Більше чверті століття збирав відомості про понад 200 літераторів на БАМЛАЗі літературний краєзнавець зі Свободного Євгеній Паршин (Паршин Е.В., 2008). Також Віктор Прядкін досліджує будівництво «старого» БАМу у книзі «Неизвестный БАМ» (Прядкін В. М., 2012).

Метою статті є реконструкція табірної повсякдення відомих українських науковців, професорів-гуманітаріїв Стефана Андрійовича Таранушенка, Василя Васильовича Дубровського, Дмитра Петровича Гордєєва та Всеволода Михайловича Зуммера й стратегій їхнього виживання. Вони працювали у різних містах, але всі були пов'язані з Києвом та його науковим середовищем. Стефан Таранушенко останній період життя провів у Києві. Василь Дубровський із Києва у 1943 р. емігрував за кордон. Дмитро Гордєєв співпрацював з київськими мистецтвознавцями та музейниками й часто бував у ВУАН. Всеволод Зуммер також певну частину життя провів у Києві — був професором Київського інженерно-будівельного інституту та працював в Академії архітектури.

Вітчизняні гуманітарії В. Дубровський, Д. Гордєєв, С. Таранушенко, В. Зуммер були заарештовані у розпал сталінських репресій в УСРР 1933–1934 рр. і звинувачені в участі у міфічній контрреволюційній організації — «російсько-українському фашистському блоці», утворення якого інкримінувалося музейникам, пам'яткоохоронцям. Провідні ролі в контрреволюційній організації відводились «українським націоналістам» В. Дубровському, С. Таранушенку та «російським шовіністам» В. Зуммеру й Д. Гордєєву. Головним «наміром», що їм закидали каральні органи, були плани повалення радянської влади, зокрема й за допомогою «арсеналів зброї», створених у музеях (Казимір В., 2018. С. 171). А всі четверо названих вчених керували «шкідництвом» у «культурному будівництві» (Нестуля О. О., 1991. С. 176–177). За С. І. Білоконом, хронологія арештів вчених

і музейників, пов'язаних з Харковом, де слідчі визначили «центр» організації, виглядає так: 10 жовтня 1933 р. заарештували Д. Гордєєва, викликавши «фальшивою» службовою телеграмою з Тифліса до Харкова, 14 жовтня — С. Таранушенка, 21 жовтня — В. Зуммера (Білокін С., 2013. С. 454–455). 19 жовтня 1933 р. ГПУ вчинило обшук у Харківському державному художньо-історичному музеї й вилучило вогнепальну зброю (Побожій С., 1998. С. 122). 15 листопада заарештували В. Дубровського (Казимір В., 2018. С. 167). Тоді ж були заарештовані особи, котрих каральні органи пов'язали з харківськими музейниками. Зокрема, 31 жовтня 1933 року в Ленінграді арештували Івана Спаського. Він 5 років таборів також відбував у БАМЛАГу (Білокін С., 2013. С. 205).

Логіка сталінських репресії привела до того, що згадані чотири вчених певний час разом перебували на БАМЛАЗі (Урульга, Свободний). Будували Байкало-Амурську магістраль та другі шляхи Транссибу. 13 квітня 1932 р. було ухвалено першу з низки постанов РНК СРСР про будівництво Байкало-Амурської магістралі. Народний комісаріат шляхів сполучення, який спочатку відповідав за будівництво, не впорався зі справою й будівництво доручили НКВС. Було створено БАМЛАГ. У 1930 рр. у БАМЛАЗі перебувала велика кількість українських гуманітаріїв. Ось неповний їх перелік, окрім згаданих: І. Спаський, Д. Загул, М. Драй-Хмара (у 1936 перебував у Свободному до відправки на Колиму), І. Багрянний, З. Окунь, Б. Антоненко-Давидович та ін. А також тут було й багато відомих російських діячів культури: В. Ажаєв, Л. Варпаховський, Л. Гумільов, І. Єфремов, О. Мандельштам (до відправлення до Владивостока), Ф. Тихменьов, П. Флоренський, А. Цветаєва та інші. Це пояснюється як великою кількістю «спецконтингенту» БАМЛАГу, так і специфікою складу репресованих періоду 1933–1935 рр. Але це тема ширшого дослідження. Природно, що будівництво відбилосся у спогадах і художніх творах цих гуманітаріїв. Зокрема, Федір Тихменьов написав «у шухляду» роман про другий шлях Транссибу «Через непонятное (Вторая колея)» (Тихменёв Ф., 2014. С. 85–295), який був виданий вже після смерті автора за іншої політичної ситуації (Томский литературный некрополь, 2013. С. 55). Це цікаво описані події та атмосфера БАМЛАГу, у тому числі й життя зокрема й українських гуманітаріїв (зокрема Дмитра Загула).

Ми зосередимо увагу на житті у БАМЛАЗі та пов'язаних з ним соціальних трансформаціях, що мали всеохоплюючий характер як для в'язнів, так і для адміністративного апарату й тих, хто охороняв невольників. Повсякдення охарактеризуємо за трьома основними напрямками: побут, праця, творча робота. Адже вказані четверо українських гуманітаріїв в умовах тяжкої праці,

психологічного та ідеологічного тиску продовжували, настільки це було можливо, творчу працю. Відразу зазначимо, що практики їхнього повсякденного життя повинні були вдавати лояльність до тоталітарного режиму.

Місцем їх заслання був БАМ (Байкало-Амурська магістраль), яку будував табір НКВС БАМЛАГ. Це була одна із найважливіших новобудов того часу. Недарма було ухвалено спеціальну постанову радянського уряду в 1932 р. На час перебування там згаданих українських гуманітаріїв кількість ув'язнених, котрі працювали на будівництві, становила 170 тис. осіб (Щербакова, 2014. С. 2), а на час його розформування у 1938 р. — 200 902 особи (Іванова Г. М., 2006. С. 58). Це був найбільший тоді табір у системі ГУЛАГу. Центром будівництва було м. Свободний (до 1917 р. — Алексеевск). Від початку в'язні прибули на станцію Урульга, яка мала багату, як для далекосхідних населених пунктів, історію (родові володіння тунгуського князя Гантимура, місце заслання повстанців-білогвардійців семенівців, I з'їзд Далекосхідної республіки тощо).

За спогадами Василя Дубровського «2-й Відділ БАМЛАГу ГПУ — НКВД», шлях з України на Забайкалля тривав 24 дні. Всі четверо професорів їхали в одному вагоні, а з ними шість українських інженерів, 5 українських селян, а решта — молоді кримінальні злочинці (загалом 36 осіб), у потягу було аж 90 вагонів. Вони прибули в Урульгу у кінці червня 1934 р. В. Дубровський перебував там до лютого 1936 р. і після цього був переведений у 8 відділ у м. Свободний до Свободненського концентраційного особливого табірної пункту, де був центр будівництва. Дмитро Гордєєв працював статистиком і секретарем лісового відділку виробничо-технічної частини цього табірної пункту, пізніше — у літо-типографії в Свободному, де й добіг кінця термін його ув'язнення. Всеволод Зуммер працював статистиком автотранспорту, але, за спогадами Василя Дубровського, постійно плутався з відсотками і йому вдалося домогтися переведення до Свободного у 8 відділ, до культурно-виховної частини. За ударну працю був звільнений 23 лютого 1937 р. (замість 5 років відбув 3 роки і 4 місяці). Але «за власним бажанням» (цього часто вимагала адміністрація, коли не вистачало кваліфікованих працівників) залишався місяць вільнонайманим в Управлінні будівництва БАМу, про що писав у автобіографії у 1957 р.¹ Опісля переїхав до Азербайджану (м. Гянджа). Стефан Таранушенко працював секретарем топографічного загону 2 відділу. Завдяки залікам за хорошу працю звільнився раніше за інших професорів і виїхав до Пермі, де перебувала дружина.

¹ ЦДАМЛМУ (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 1287. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15.

В. Дубровський згадував про їхню зустріч 1942 р. у Харкові. Сам В. Дубровський звільнився навесні 1937 р. (Дубровський В., 1965. С. 7–8, 63–64) (рис. 1).

Рис. 1. В. Дубровський після звільнення з БАМЛАГу. 1937. (Дубровський В., 1965. С. 33)

Дмитро Гордєєв був достроково звільнений 26 липня 1936 р.² А 31 березня 1959 р. — реабілітований рішенням президії Харківського обласного суду³.

Побут

У 2 відділі БАМЛАГу в Урульзі побутові умови були дуже важкими. У загальному баракі були двоповерхові нари, що приводило до неналежних санітарних умов. Про це із жахом пише Іван Чистяков, командир взводу воєнізованої охорони (ВОХР) у щоденнику «Сибирской дальней стороной». 6 листопада 1935 р. його вразили відвідини загального барака: «Голі нари, кругом щілини, сніг на тих хто спить, дров немає. (З/к сплять). Збіговисько людей, які шевеляться. Розумних мислячих, спеціалістів. Лахміття, бруд від ґрунту» (Чистяков І., 2014. С. 10).

Дещо легшими були умови в окремому бараці для інженерно-технічних працівників — окремі дерев'яні тапчани. Барак цієї групи в'язнів, де переважну частину часу жили українські професори, — двокімнатна хата поза колючим дротом у сусідній слободі Новоалексеєвській, де не було кримінальників («уркаганів»), що значно полегшувало життя. І навіть коли цю групу табірників повернули до зони, вони мали окремий барак.

² ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 3.

³ ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 6.

Матраци були із соломи чи сіна, а подушки і ковдри табірники могли мати власні. Переважно вкривались власним одягом, у якому з/к найчастіше й приїздили до табору. Про це свідчить і запис у щоденнику Івана Чистякова: «Лахміття. Бруд! Сплять одягнуті, в бушлатах, у валянках, в шапках. Якщо поглянеш, то не відразу зрозумієш, що тут таке. Склад старого непотрібного обмундирування чи звалище. Стогони, викрики, хропіння з присвистом, лайка уві сні, суцільна маячня» (Чистяков І., 2014. С. 60).

В. Дубровського за пальто реглан і «англійську» шапочку назвали «інтуристом». Невдовзі після прибуття в Урульгу його перевели у канцелярію виробничо-технічної частини, тому жив у баракі інженерно-технічних працівників. Особливим «жахом» для ув'язнених (їх називали «путьармійці») був штрафний ізолятор. В. Дубровський згадує, що йому вдалося уникнути такого покарання, а начальником ізолятора був українець, колишній в'язень, садист. Окрема штрафна фаланга знаходилась недалеко в Усть-Нацигунську. Висилали штрафних «уркаганів» і політичних за «спеціальною вказівкою» (російською «с. у.» «специальное указание», ув'язнені це розшифровували по-своєму — «судьбою убитые»). Там була виснажлива праця та нестерпні виробничі й побутові умови (Дубровський В., 1965. С. 19–21, 25).

Не набагато кращим був побут воєнізованої охорони. І. Чистяков свідчить, що бажання служити немає (він за призовом потрапив у ВОХР): «А чому! А тому, що ні побутових, ні культурних умов немає. Немає навіть розмов серед начальства про них. Сьогодні стоїмо перед фактом відсутності дров». Зауважимо, що це запис від 28 листопада 1935 р. при температурі повітря – 35...–42 С. За таких умов лопалась земля на ширину долоні й рейки на залізниці, у приміщеннях охорони волога рука примерзала до дверної ручки (Чистяков І., 2014. С. 14).

Описуючи побут, Василь Дубровський наголошує, що головною умовою виживання для з/к було харчування. І система була побудована так, що всі інші потреби людині у таборі видавались другорядними. Харчовий мінімум для тих, хто не виконував норму («філонів»), і тих, хто відмовлявся йти на роботи («відмовників»), — 300 г хліба і баланда, не забезпечував біологічного виживання (Дубровський В., 1965. С. 25).

Значним було соціальне і політичне розшарування у середовищі ув'язнених. Найбільш соціально близькими до влади вважались ув'язнені за побутові кримінальні злочини, до яких поблагливо ставилася адміністрація. Значну кількість їх складала так звані «тридцятип'ятники», від номеру статті Кримінального кодексу радянської Росії, яка передбачала примусове виселення чи поселення без суду у певні місцевості на термін від 3 до 10 років для осіб, котрі становили,

за тлумаченням ст. 7 цього кодексу, небезпеку для суспільства й мали зв'язки з злочинним середовищем. У таборах ці кримінальники могли давати хороші результати праці, що було проявом їхньої гордості. Через систематичне недоїдання з/к, які не виконували норму, ставали на морозі «огоньками», «доходягами», тобто втрачали фізичні сили й були на межі смерті. У канцелярії, де працював В. Дубровський, видавали 600 грамів хліба на сніданок, обід і вечерю. Якість того хліба була низькою, але згодом інтелігенти звикли (Дубровський В., 1965. С. 28).

Харчування стало для адміністрації таборів потужним важелем впливу на з/к і засобом підвищення продуктивності праці для виконання надвисоких завдань з будівництва залізниці у БАМЛАЗі. В'язні на трасі отримували 800 г хлібу, якщо виконували норму, і тричі — рідку їжу. Ударники, котрі виконували понад 100 % норми, і «стаханівці» (понад 200 % норми) мали пропорційно збільшене харчування й посилені обід та вечерю. В. Дубровський згадує табірний вірш:

*«Стахановцем быть обязательно,
Потому они живут замечательно...».*

Існували й винятки. Як-от, у 1935–1936 рр. з метою виконання плану будівництва та підвищення продуктивності для «ударників» і «стаханівців» було організовано спеціальні їдальні з можливістю придбати за невеликі гроші страви, «аж до свинячих відбиваних котлет» (Дубровський В., 1965. С. 31). В. Дубровський згадує цікаву стратегію виживання українських селян у таборі: вони виконували 125 % норми, що давало 1000 г хліба і не було надто виснажливим. Тому адміністрація цінувала такий «контингент» у таборах (Дубровський В., 1965. С. 26, 28–29). Саме система харчування, на нашу думку, була головним фактором впливу на табірників, зведення їх до тваринного стану, деградації особистості.

З/к також отримували невелику платню за виконання норми (преміальну винагороду, російською — «премвознаграждение»). Так на земляних, найважчих, роботах вони отримували 4–8 руб. на місяць, на це можна було купити у табірному ларьку тютюн, нитки, конверти, цукор. ІТК отримували вищу платню. Зокрема, у ПТЧ — 60 руб., начальник топографів — 80 руб. Працюючи секретарем ПТЧ, В. Дубровський отримував 23–27 руб. (вільнонайманим платили за таку роботу 400–500) (Дубровський В., 1965. С. 30–31).

Згадує Василь Дубровський і про властиву кримінальникам ознаку побуту — п'янство, що нещадно каралось штрафними ізоляторами й штрафними фалангами. Під час завезення у кооперативний магазин в Урульзі спирту всі місцеві жителі кілька днів були п'яними. Кримінальники також якимсь чином діставали спирт, за що були нещадно карані. Але інтелігенти не йшли

на таке порушення, за рідкими винятками (Дубровський В., 1965. С. 24).

У зимову пору року ключовим фактором виживання ставали одяг і взуття. Табірне забезпечення було неналежним, тому часто з/к сподівались на допомогу рідних. Приміром, Дмитро Гордєєв у листі до сестри Христини Гордєєвої до Тифлісу у жовтні 1934 р. малював схему теплих штанів, які вона мала пошити й вислати йому. Ще раніше він отримав від Христини посилкою сало, лимони, інші продукти, светр, жилети і пару теплих панчо⁴. А також на зльоті табірних кореспондентів (він писав у газету БАМЛАГу «Строитель БАМа») отримав як винагороду брюки і косоворотку, а згодом і почесні грамоти⁵. І вказував, що ударництво у художній роботі «дуже похвально для кожного табірника»⁶. Ця фраза, на наше переконання, призначалась для тих, хто перевірив листи.

Праця

Ключовою складовою радянської системи «перековки» з/к була важка праця. Не випадково наприкінці 1920 р. табори із концентраційних були перейменовані у «виправно-трудоі». Керівником будівництва 2 колій Транссибу був відомий діяч радянських каральних органів, сам колишній в'язень Соловків, Нафталій Френкель, якого вважають автором системи використання праці з/к у таборах. Будівництво було поділене на фаланги — виробничі групи, які відповідали за окремі ділянки будівництва. 2 відділ відповідав за 300 км залізничних шляхів. У пік будівництва других шляхів у 1935 р. у відділі було 80 фаланг (300–800 осіб у кожній, а 2 відділ — до 25000) (Дубровський В., 1965. С. 11). Начальником 2 відділу був Большаков (вільнонайманий, колишній в'язень з Біломорканалю).

Більшу частину часу в 2 відділі Василь Дубровський пропрацював у ПТЧ (російською — «производственно-техническая часть»). Кілька перших тижнів він перебував на «загальних роботах», як і всі нові з/к. Хоча це і були канцелярські роботи, але важкі й майже без сну, оскільки прибували все нові партії в'язнів, і реєстрація їх потребувала більшої частки часу. Канцеляристи записували по 2000 в'язнів етапу по 18 годин на добу. Тому В. Дубровський зазначав, що ця робота була не кращою за допити у слідчого ДПУ у Харкові (Дубровський В., 1965. С. 33). У ПТЧ у нього, завдяки гуманному ставленню начальника Чернишова, робота була легшою. Працювали з 8.30 до 16.00 з півгодинною перервою для їжі. А потім з 19.00 до 23.00. Але бувало, за потреби, що і понаднормово всю ніч. Був робочий тиждень з одним вихідним і робочий місяць з одним

вихідним — першим днем місяця. Але й у ПТЧ праця була психологічно напруженою. Втрата малюнка, документа чи повідомлення могла привести до повторного засудження чи розстрілу. До ІТР теж застосовували залік днів. І вони відбували 10 років за 5–7 років, а 5 років — за 3–4. Василь Дубровський відчував, що пропрацювавши 2 роки, постаршав на 10 (Дубровський В., 1965. С. 33–39).

Нерідко канцеляристів у критичні моменти невиконання плану кидали на шляхові роботи для «ліквідації прориву». В. Дубровський вперше так працював влітку 1934 р. на «всештабному ударнику» (декілька днів по 10 годин). Большаков для підйому настрою «штабних придурків» (це була усталена назва для тих, хто працював не на фізичній роботі) прислав духовий оркестр, який грав без перерви. Але цей експеримент закінчився невдало, адже штабна робота теж була постійною і вимагала праці ІТР, тоді «ударник» припинили і завезли ще одну фалангу, яка й закінчила роботу. Також на 3 тижні у жовтні 1934 р. до жовтневих свят штабна фаланга брала участь у такому «ударнику». Але найбільше В. Дубровському запам'яталась «ударна» праця влітку 1935 р. Обсяг роботи був настільки великим і складним, а термін виконання таким обмеженим, що штабні працівники 21 годину без їжі й перепочинку змушені були укладати шляхи, не зупиняючись навіть тоді, коли на трасу привезли надзвичайно гарний обід. І таки встигли, після чого вночі купались в холодній р. Інгода. Та коли о 5.00 повернулись до бараків, від знесилення впали спати, а обід та вечеря так і залишилися стояти на столах (Дубровський В., 1965. С. 34, 40, 44–45).

Але праця в'язнів була не лише виробничою. Їх обурювала праця у вільний час, вихідні для виконання із піску, каменів і цегли зірок, серпа і молота, інших радянських символів. Ця праця була не лише варіантом знуцання, але мала на меті виснаження в'язнів та слугувала маркером лояльності до режиму — культурно-виховна частина (КВЧ) записувала у характеристику ставлення до цієї роботи, що враховувалось у заліку робочих днів щоквартально — це могло зменшити строк (Дубровський В., 1965. С. 17–18).

На загальних роботах — укладанні залізничного полотна, за свідченнями І. Чистякова, праця була дуже важкою: «Люди і уві сні переживають табір... День на роботі. В дощ, сніг, бруд. Вночі знову маячня. Від таких умов поневолі будуть думки, що всі винні. Лагерна адміністрація не піклується про ув'язнених, розтрачує потрібне по штату. А у путьармійців думка, що радянська влада не дає нічого. Отримане пропивають, програють» (Чистяков І., 2014. С. 60).

Вдало влаштувався із працею Стефан Таранушенко. Він був секретарем топографічного загону 2 відділу, опікувався виробничими

⁴ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 7.

⁵ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 1–3.

⁶ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 7–7 зв.

світлинами і майже постійно перебував у спеціально обладнаній фотолaboratorії, або латав одяг, читав газету, бо роботи було не багато і не було помітно, чим він зайнятий у лабораторії. Один з табірних начальників був фотографом-аматором, і С. Таранушенко, котрий знався на фотографії, його консулював, за що мав полегшення і прихильність адміністрації (Дубровський В., 1965. С. 63–64).

Оскільки стахановський рух, як і на волі, був пропагандистсько-ідеологічним заходом, на будівництві у БАМЛАЗі керівник 2 відділу Большаков практикував під час робіт на трасі гру духового оркестру, вистави на «ударних» ділянках, агітбригади. На ударну дільницю привозили буфет, де можна було купити бутерброд з кетовою ікрою, ковбасою тощо (Дубровський В., 1965. С. 31–32).

Комплексний вплив на працю ув'язнених мала постанова НКВС, затверджена народним комісаром Г. Ягодою 31 січня 1935 р., про зарахування робочих днів. Вона спонукала до більш продуктивності праці. За постановою це була одна із форм дострокового звільнення, яка стимулювала до «високих виробничих показників і зразкової дисципліни в побуті», що виснажувало з/к, робило їх ще більш залежними від адміністрації табору, найдрібнішого «начальства» табірної системи, призводило до подвійної моралі у поведінці ув'язнів. Вона розділяла політичних і кримінальних ув'язнених. Важливо зауважити, що у згаданій постанові БАМЛАГ виокремлений разом з кількома іншими таборами за важкі природні умови як такий, де застосовувались особливо пільгові, так звані «над ударні», норми заліку. Для згаданих українських гуманітаріїв, як «контрреволюціонерів», застосовувались пільги індивідуально й у спеціальному протоколі атестаційною комісією табірних пунктів, фаланг, дільниць із затвердженням атестаційною комісією відділу цоквартально 6 днів строку за 5 робочих днів (История сталинского Гулага, 2004. С. 126–128). Постанова про зарахування (залік) пільгових днів на практиці реалізовувалась представниками виробничо-технічної, обліково-розподільчої, культурно-виховної та 3 (секретної) частин. Комісія у кожному кварталі могла зарахувати надбавку 25, 50, 100 % днів (відповідно — гарна, ударна, стаханівська праця). Але штраф і відмова у зарахуванні днів завжди залежала від примх начальства. (Дубровський В., 1965. С. 51, 55). А покарання працею могли бути вбивчими. Як-от, Большаков за носіння бороди і хресне заміна наказав відправити у штрафну фалангу на вугільні копальні на вірну смерть семидесятирічного колишнього архієпископа Новосибірського Тихона Сухова, який до того працював канцеляристом. За ним у шахту пішла і його донька, яка також була у БАМЛАЗі (Дубровський В., 1965. С. 54).

Дуже точно оцінив працю ув'язнених з іншого боку колючого дроту охоронець Іван Чистяков:

«Кубометрами землі і метрами рейок завойовують собі свободу... А люди як мурахи, терпляче і уперто руйнують сопку, перетворюючи її горб в плац майбутньої станції... Лом і лопата роблять свою справу... Тут не вистачає часу. Тут не рахуються з погодою. Тут бажання працювати, працювати і працювати. Тут цифри, цифри і цифри. Дні, кубометри і кілометри. Якби сили не витрачались, то працювали би день і ніч» (Чистяков И., 2014. С. 8–9). Але І. Чистяков не наводить мотив з/к до такої надривної праці — можливість дострокового звільнення та насилля з боку табірної адміністрації. Але дуже часто у своєму щоденнику він згадує як про суцільний кошмар про втечі в'язнів (адже замість відпочинку ВОХР повинен був розшукувати втікачів!), що постійно відбувались через тяжку працю та жахливі умови роботи й побуту.

Яке значення мали заліки пільгових днів, бачимо з листа Д. Гордеева до Л. Берії у липні 1937 р. Він просив надати можливість працювати за науковою спеціальністю. І як доказ лояльності вказував на протокол від 22 березня 1936 р. штаба БАМЛАГа «по трудсоревнованию и ударничеству» та книжку ударника⁷, де зафіксовано 8-місячну пільгу (залік 584 робочих днів) на дострокове звільнення⁸.

Зазначені колеги-гуманітарії спілкувались і листами. І це було потрібно не лише для психологічної рівноваги, але для допомоги. Прикметно, що на листах стояв штамп «Перевірено. 2 від.». Як-от, В. Дубровський писав з Урульги у Свободний Д. Гордееву (збереглись листи за лютий — липень 1935 р.) 5 лютого згадував про присутність його на засіданні штабу фаланги, де обговорювали кандидатури для представлення до пільгового зарахування днів. Д. Гордеев як ударник отримав пільги, про що В. Дубровський обіцяв надіслати відповідний протокол. Також передавав привіт від С. Таранушенка та В. Зуммера. В одному з наступних листів Василь Дубровський детально описував побут у березні 1935 р., коли він переїхав у новий гуртожиток ІТР, де були ліжка замість нар, невеликі світлі кімнати: «... Компанія підбралась хороша, дружня і години відпочинку ми проводимо в бесіді, грі в шахи...». До того ж «днювальна» — жінка поважного віку, очевидно за невелику плату, латала й прала одяг мешканцям їхнього гуртожитку⁹.

Творча робота

«Культурна праця» і громадське життя було, на думку В. Дубровського, справжньою імітацією, «показухою» для звітів. Втім, у Свободному працював театр, симфонічний оркестр, виходила

⁷ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 1–7.

⁸ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1–3.

⁹ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 3.

газета-бюлетень «Строитель БАМа», були кіно-театр, бібліотека. У 2 відділі в Урульзі раз на тиждень показували кіно для вільнонайманих і вкрай рідко — для в'язнів. І це було зайве, бо навіть зазначені професори цікавились переважно пайком, здоров'ям, заліками, невеликим заробітком (премвознаграждением), а найбільше — кінцем терміну.

Втім КВО нараховувала 60 працівників. Вони пильнували за морально-політичним станом, шпигували й доносили. Основна форма роботи КВЧ — бесіди у вільні години на ідеологічні теми. Але штабних інтелігентів «вихователі» з КВЧ обходили стороною, оскільки, на нашу думку, значно поступались їм інтелектуально. Тому їх «перековка» була дуже умовна, як і загалом всіх з/к. В. Дубровський наводить приклад того, як «перековка» не спрацювала: начальник «уркаганської» фаланги, що була ударною, викрав з іншими кримінальниками мільйони рублів у банківському відділенні в Свободному і зник на викраденому авто в Манчжурії.

Громадське життя зосереджувалось навколо виробництва — обирали трійку змагання і ударництва з метою підштовхування виконання плану. Ці трійки також відповідали за стінгазети з карикатурами на невдах та ударників (Дубровський В., 1965. С. 65–69, 72).

Про культурно-виховну частину 2 відділу БАМЛАГу невисокої думки був також Іван Чистяков: «Різні там вихователі К.В.Ч. лінуються, займаються п'ятикою, бешкетують, а охорона веде за них роботу» (Чистяков І., 2014. С. 24).

У згаданих листах В. Дубровського до Д. Гордеева у Свободний перший висловлював радість з приводу того, що Дмитру Петровичу вдалося «влаштуватись за спеціальністю». Адже він, маючи відповідний фах, працював з лютого 1935 р. художником у літо-типографії (друкарні) БАМЛАГу. Йому вдалося зберегти частину ескізів заставок до збірника «Вірші табірників» (інша назва «Вірші путьармійців»), агітплакатів, оформлення загального табірної зльоту (олімпіади) агітбригад та інших пропагандистських матеріалів¹⁰. Вочевидь, ця робота не приносила душевної рівноваги, але дозволяла вижити у більш комфортних умовах та зберегти навички художника, хоча й вона була напруженою і важкою. Як-от, Д. Гордеев писав з Урульги до сестри Христини, що у кінці жовтня 1934 р. був залучений до згаданого «штурму» до жовтневих свят на будівництві колії. І потім був «мобілізований як художник» для денних і нічних робіт: готувати від КВЧ діаграми (їх ескізи зберіг) для виставки у Свободному, куди матеріали відвозив Всеволод Зуммер¹¹. У цьому зв'язку потрібно згадати, що зазначені підневільні

роботи на «ударнику» для ліквідації «прориву» перед святом більшовицької революції відобразились у газеті-бюлетені «Строитель БАМа» (рис. 2).

Рис. 2. Газета-бюлетень «Строитель БАМа». (ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 23 зв.)

Зокрема, 23 листопада 1934 р. у спеціальному нарисі Д. Гордеев описував ударну працю чоловіків і жінок, дощ, що не зламав ентузіазму табірників, як вони змагалися за «червону» тачку, якою нагороджували ударників. А особливо вражаюче виглядав опис обслуговування працюючих — «изобилие» холодних закусок, солодких страв і фруктів. Була Д. Гордеевим та іншими виготовлена стінгазета із шаржами на будівників БАМу. Зокрема на одному з них — Всеволод Зуммер зображений із тачкою¹² (рис. 3).

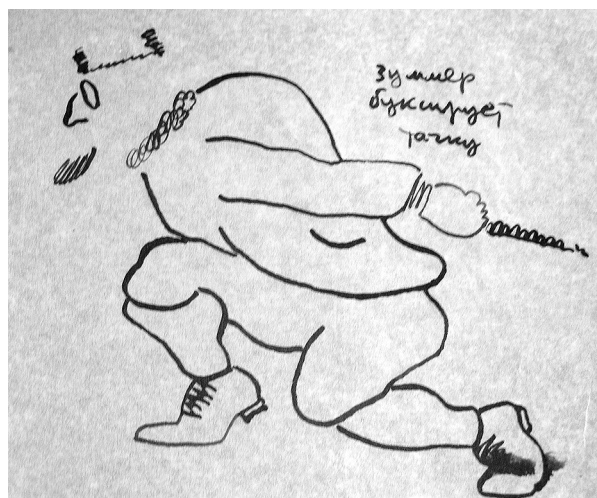

Рис. 3. Д. Гордеев. В. Зуммер. Дружній шарж. (ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 2 зв.)

¹⁰ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1–7.

¹¹ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 7–8.

¹² ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 2.

Щоправда, інколи тематика художніх робіт (оформлення статей) була і більш приємною. Як-от, у номері за 10 лютого 1937 р. було розміщено заставки Д. Гордеева та стаття до ювілею О. Пушкіна¹³. Він же оформлював заставки до збірників віршів табірників «Книжкова полиця», «Пісня якутських бійців» і «Вірші табірників»¹⁴ (рис. 4).

Рис. 4. Заставки Д. Гордеева до збірок віршів табірних поетів. (ЦДАМЛМУ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 6.)

Творчість як рятівну стратегію використовував Всеволод Зуммер. Він писав історію будівництва БАМу, був редакційним працівником сектору друку (одночасно з відомим російським письменником В. Ажаєвим), організовував культурно-масову роботу¹⁵.

Творчість відволікала від безрадісної служби і поганого настрою також Івана Чистякова. Він ілюстрував свій щоденник і малював пензлем портрет табірної начальства (рис. 5), про що свідчить єдина збережена його фотографія (Чистяков І., 2014. С. 60).

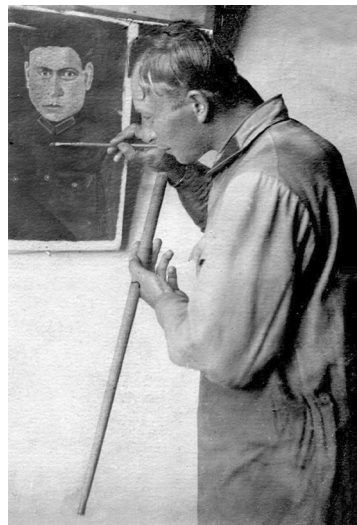

Рис. 5. І. Чистяков (Чистяков І. Сибирської дальньої стороною. Дневник охранныка БАМа, 1935–1936. С. 60)

Таким чином, можна дійти висновку, що повсякденне життя українських гуманітаріїв у БАМЛАЗі було дуже тяжким. Втім, завдяки своєму інтелекту і кваліфікації, вони змогли полегшити власні побутові умови, працюючи інженерно-технічними працівниками чи на творчій роботі. Обставини праці все ж були несталими, оскільки і таких «штабних» працівників направляли на будівництво колій, на загальні роботи, де була виснажлива праця. І важливим фактором їхнього побуту стала можливість дострокового звільнення за «ударну» працю. Це приводило до важкої праці, хоча і дозволило всім чотирьом професорам дотерміново звільнитися. До творчої праці вдавалися, більше чи менше, всі згадані гуманітарії, що забезпечило збереження цілісності особистості й продовження інтелектуальної праці у житті після табору.

¹³ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 25.

¹⁴ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 1–16.

¹⁵ ЦДАМЛМ. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15.

ДЖЕРЕЛА

1. Бельх Н. Ю. Экономика ГУЛАГа как система подневольного труда (на материалах Вятлага 1938-1953 гг.) / Н.Ю. Бельх; [отв. Ред. В. А. Бердинских]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 293 с.
2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / НАН України. Інститут історії України, Центр культурологічних студій. Т. 2. Дрогобич: Коло, 2013. 1066 с.
3. Бонь О. Д. П. Гордеев та діяльність харківських мистецтвознавців у 1920-1930 роках. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 70–78.
4. Дубровський В. 2-й Відділ БАМЛАГ'у ГПУ-НКВД. Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. 80 с.
5. Дубровський В. В. «Дрібні замітки на великі теми»: Сторінки мемуарів та публіцистики / Авт. передм., упорядн. В. А. Казимір; наук. ред. О. Б. Коваленко. Харків; Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2020. 352 с.
6. Еланцева О. П. БАМЛАГ в контексте истории и литературы [30-е гг. XX в.] : Из фондов дальневост. 6-к / ; Дальневост. гос. ун-т, Рос. гос. ист. арх. Дал. Востока. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2000. 232 с.
7. Еланцева О. П. Строительство Байкало-Амурской железнодорожной магистрали (30-е-начало 50-х годов): исторический опыт: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. ист. Наук, 1996. 44 с.

8. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты; Ин-т рос. Истории РАН. М.: Наука, 2006. 438 с.
9. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты; Ин-т рос. Истории РАН. М.: Наука, 2006. 438 с.
10. История сталинизма: Принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: материалы международной научной конференции. Москва, 28–29 октября 2011 г. / Отв. ред.: Л. И. Бородкин, С. А. Красильников, О. В. Хлевнюк. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2013. 510 с.
11. История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. Т. 3. Экономика Гулага. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004. 624 с.
12. Казимір В. А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943): монографія. Харків–Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2018. 312 с.
13. Казимір, Віра Анатоліївна. Науково-педагогічна та громадська діяльність В.В. Дубровського в Україні : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2013. 19 с.
14. Нестуля О. О. Дослідник народного мистецтва (С. А. Таранушенко) / Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К.: Рідний край, 1991. С. 172–177.
15. Паршин Е.В. Литераторы в лагерях БАМЛага-АмурЛага-СвободЛага. *Свободненский курьер*. № 50. 10 декабря 2008. URL: <http://www.proza.ru/avtor/8gh9dfmw>.
16. Побожій С. Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби. *Пам'ятки України*. 1998. № 1. С. 116–123.
17. Прядкин В. М. Неизвестный БАМ. 2012. URL: <https://proza.ru/2013/01/16/347>.
18. Тихменёв Ф. Избранное. Книжная серия «Томская классика». Томск, 2014. С. 85–295.
19. Томский литературный некрополь / ред.-сост. Т. Назаренко. Томск: Издательство «Красное знамя», 2013. 96 с.
20. Чистяков И. Сибирской дальней стороной. Дневник охранника БАМа, 1935–1936. М.: АСТ: CORPUS, 2014. 78 с.
21. Щербакова И. Предисловие. «В дневнике вся моя жизнь» / Иван Чистяков И. *Сибирской дальней стороной. Дневник охранника БАМа, 1935–1936*. М.: АСТ: CORPUS, 2014. 288 с.

REFERENCES

1. Belykh, N. Yu. (2011). *Ekonomika GULAGA kak sistema podnevolnogo truda (na materialakh Viatlaha 1938-1953 gg.)*. M.: Rosyyskaia polytycheskaia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
2. Bilokin, S. (2013). *Masovyı teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennia*, Vol. 2, Drohobych: «Kolo» [in Ukrainian].
3. Bon, O. (2016). D. P. Hordieiev ta diialnist kharkivskykh mystetstvoznavtsiv u 1920–1930 rokakh. *Kyivski istorychni studii – Kyiv Historical Studies*, 1, 70–78 [in Ukrainian].
4. Dubrovskiy, V. (1965). *2-yi Viddil BAMLAH'u HPU-NKVD*. New York. In *Nasha Batkivschyna* [in Ukrainian].
5. Dubrovskiy, V. V. (2020). «Dribni zamitky na velyki temy»: *Storinky memuariv ta publitsyky*. V. A. Kazymir (Comp.); O. B. Kovalenko (Ed.). Kharkiv; Chernihiv: Vydavets Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].
6. Elantseva, O. P. (2000). *BAMLAG v kontekste ystorii i literatury [30-ie gg. XX v.]*. Vladivostok [in Russian].
7. Elantseva, O. P. (1996). *Stroitelstvo Baikalo-Amurskoi zheleznodorozhnoi magistrali(30-ie – nachalo 50-kh godov): istoricheskiy opyt* [Construction of Baikal-Amur Railway (30s – early 50s): historical experience]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Vladivostok [in Russian].
8. Ivanova, G. M. (2006). *Istoriia GULAGA, 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskyy i politiko-pravovoy aspekty*. M.: Nauka [in Russian].
9. Borodkin, L. I., Krasilnikov, S. A., Khlevniuk, O. V. (Ed.). (2013). *Istoriia stalinizma: Prinuditelnyi trud v SSSR. Ekonomika, politika, pamiat: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. M.: ROSSPEN [in Russian].
10. *Istoriia stalinskogo GULAGA. Konets 1920-kh – pervaya polovina 1950-kh godov: Sbranie dokumentov v 7 t. T. 3. Ekonomika GULAGA*. (2004.). M.: «Rossiiskaia politicheskaya entsiklopediia» [in Russian].
11. Kazymir, V. A. (2018). «Pravda i dobra volia peremozhut». *Zhyttia ta diialnist Vasylia Dubrovskoho v Ukraini (1897–1943)*. Kharkiv-Chernihiv: Vydavets Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].
12. Kazymir, V. A. (2013). *Naukovo-pedahohichna ta hromadska diialnist V. V. Dubrovskoho v Ukraini* [Scientific-pedagogical and Public Activity of V. V. Dubrovskiy in Ukraine]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Chernihiv [in Ukrainian].
13. Nazarenko, T. (Ed.). (2013). *Tomskii lyteraturnyi nekropol*. Tomsk: «Krasnoe znamia» [in Russian].
14. Nestulia, O. O. (1991). *Doslidnyk narodnoho mystetstva (S. A. Taranushenko), Represovane kraieznavstvo (20-30-i roky)*. (pp. 172–177). K.: Ridnyi kraj [in Ukrainian].

15. Parshyn, E. V. (2008). Literatory v lageriakh BAMLaga-AmurLaga-SvobodLaga. *Svobodnenskii kurier*, № 50, 10 dekabria 2008 [in Russian].
<http://vvv.proza.ru/avtor/8h9dfmv>
16. Pobozhii, S. (1998). Olena Nikolska. Portret na tli totalitarnoi doby. *Pamiatky Ukrainy*, 1, 116–123 [in Ukrainian].
17. Priadkin, V. M. Neyzvestnyi BAM [in Russian].
<https://proza.ru/2013/01/16/347>
18. Tykheniov, F. (2014). *Izbrannoie*. Tomsk [in Russian].
19. Chystiakov, I. (2014). «Sibirskoi dalnei storonoi. Dnevnik okhrannika BAMa, 1935-1936». M.: AST: TsORPUS [in Russian].
20. Shcherbakova, I. (2014). *Predisloviie*. «V dnevnike vsia moia zhyzn». Ivan Chistiakov I. Sibirskoi dalnei storonoi. Dnevnik okhrannika BAMa, 1935–1936. M.: AST: TsORPUS [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2020.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ В СИСТЕМІ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ У 1941–1943 РОКАХ

У статті схарактеризовано роль періодичних видань у пропагандистській діяльності окупаційної влади Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Показано змістовну частину та типи періодичних видань; зазначено завдання, що перед ними ставила нацистська влада, формуючи необхідні ідеологічні конструкції для впливу на мешканців окупованих територій України. Показано, що гітлерівське керівництво використовувало пресу як один із дієвих засобів впливу не лише на думку, а й на свідомість українців.

Ключові слова: пропаганда, Друга світова війна, нацистська Німеччина, окуповані території України, періодичні видання.

Oksana Salata

PERIODICALS IN THE SYSTEM OF NAZI PROPAGANDA IN OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE IN 1941–1943s

In this article, the role of periodicals in the propaganda activities of the occupation authorities of the Reichskommissariat Ukraine and the military administration zone has been revealed; the content and types of periodicals have been shown; the task set before them by the Nazi occupation authorities in forming appropriate ideological structures to influence the population of the occupied territories of Ukraine has been disclosed. It is shown that Hitler's governance used the press as one of the effective means of influencing not only the opinion, but also the consciousness of the population of the temporarily occupied territories.

The subject of the study is the content of periodicals and their influence on the behaviour, moral and psychological condition of the population of the Ukrainian territories occupied by the Nazi army. The main aspects of Nazi Germany's information policy in the occupied territories have been revealed with the use of comparative-historical and problem-chronological methods, as well as content analysis, which allowed to analyse the content of periodicals and to highlight the features of their content lines.

The occupation administration used various forms of propaganda: publishing newspapers and magazines in Ukrainian; demonstrating special films in cinemas; releasing visual agitation in the form of posters and leaflets, as well as documentary exhibitions; through theatre plays, radio broadcasts in Ukrainian, Russian and other languages. It resorted to the modern methods of using the press in times of the war.

The population of the temporarily occupied territories of the USSR demanded news as the only opportunity to navigate in those difficult conditions. That is why Hitler's governance used the press as one of the effective means of influence not only the opinion, but also the consciousness of the population of the temporarily occupied territories. The German occupation authorities tried to take advantage of the "information hunger" that prevailed after the retreat of Soviet troops and to fill the information vacuum with their own propaganda. In order to spread the necessary information among the population, the Nazi occupation authorities published newspapers and magazines in each region, district, city.

Key words: propaganda, World War II, Nazi Germany, occupied territories of Ukraine, periodicals.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Салата О., 2020

Проблематика застосування інструментів та механізмів інформаційно-психологічного впливу нацистською армією на населення Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації впродовж 1941–1944 рр. вимагає ґрунтовного дослідження. Розгляд цього питання

потребує аналізу не лише архівних документів і матеріалів, але й періодичних видань, що видавалися на території окупованої України.

Дослідженням ролі періодичних видань у пропагандистських схемах нацистського керівництва на окупованих територіях СРСР в роки Другої світової війни займалися як вітчизняні,

так і зарубіжні вчені: Б. Черняков (Черняков Б., 2006), С. Стельникович. (Стельникович С.В., 2013), В. Яременко (Яременко В., 2006), Armstrong, John A. (Armstrong A., 1990), К. Беркгоф (Беркгоф К., 2006). У своїх працях вони характеризували вплив окупаційної періодики на місцеве населення в окремих регіонах.

Метою статті є розгляд ролі періодичних видань у пропагандистській діяльності окупаційної влади Рейхскомісаріату «Україна» та зоні військової адміністрації.

Напередодні радянсько-німецької війни 6 червня 1941 р. начальником штабу Верховного головнокомандування вермахту було видано директиву, де давалася вказівка щодо посилення рот пропаганди та відділів, які відповідали за цю ділянку роботи, фахівцями з пропагандистської роботи. Було запроваджено відділи цензури для стеження за змістом преси на окупованій території, німецькою та місцевою мовами. Саме ці матеріали відображали початковий етап війни і підготовку нацистської армії до пропагандистських дій (Коваль М.В., 1988. С. 157–158).

Щоб тримати під контролем окуповані території та впливати на свідомість і поведінку місцевого населення, у середині липня 1941 р. на нараді Верховної ради Рейху було ухвалено рішення відновити пресу для українців з метою здійснення більш активного впливу на населення окупованих територій (Косик В., 1998. С. 240–241). Оскільки радянські поліграфічні підприємства були знищені Червоною армією під час відступу, то в більшості випадків типографічне обладнання було завезене з Німеччини або з інших окупованих країн Європи. Колишній керівник видавничої справи в Рейхскомісаріаті «Україна» Г. Горнауер писав, що за роки окупації (1941–1943 рр.) більша частина друкованої продукції виготовлялася цивільним населенням і армією вермахту (Ивлев И.А., 1988. С. 119).

З початком створення Рейхскомісаріату «Україна» на політичне управління, яке діяло за вказівками політичного відділу Міністерства східних окупованих територій на чолі з А. Розенбергом, покладалося завдання уніфікувати видання, що вже видаються, й ті, що плануються. Політичне управління складалося з 14 відділів, серед яких був відділ загальної пропаганди, до його структури входили підвідділи: пропаганди, преси, радіо, кіно, іноземних зв'язків, господарського вербування, виставковий, обслуговування військ тощо (Черняков Б., 2006. С. 8). Політичними розробками заходів та реалізації планів вермахту в галузі преси і пропаганди опікувався інспектор Міністерства східних окупованих територій Етінгер¹.

¹ Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних об-

У Міністерстві східних окупованих територій було створено чітку систему організації функціонування як німецької, так і окупаційної преси й забезпечення її необхідними матеріалами. Керівником цього відділу був міністеріалдирингент Циммерман, серетарем — Людвіг Булиш. Цей відділ відповідав за забезпечення пропагандистів обладнанням, кіноматеріалами, папером для газет, гучномовцями тощо².

Для обслуговування східної преси в Міністерстві східних окупованих територій було також додатково створено групу 18 с, керівником якої був Кіхбен-Шмідт. Основною функцією цієї групи, як і вищезгаданого відділу, було обслуговування преси: плани, картотеки, організація інформаційних поїздок на місця та контроль і обробка матеріалів для східної преси. Цьому відділу безпосередньо підпорядковувалися видавництва газет і часописів, що розповсюджувалися на окупованій території Української РСР: «Нове слово», «Голос...» тощо³.

Досить впливовим було новостворене Політичне управління пресою. Воно опікувалося розробкою чітких інструкцій з цензури для видавців періодичної преси. Тут обслуговували кореспондентів східної преси. Саме в цьому відділі друкувалися яскраві пропагандистські путівники Німеччиною, що розповідали про «найкращу у світі країну», брошури та книжки про Адольфа Гітлера та його прагнення створити нову Європу, про німецьких селян і робітників, які «живуть у достатку»⁴.

Основним завданням окупаційної преси (як і інших форм нацистської пропаганди) була теза про звільнення народів СРСР від «більшовизму». Саме боротьба з радянським політичним і суспільним ладом була центральним пунктом цієї пропаганди. Євреям (поряд з комуністами) надавалася визначальна увага.

Наприкінці 1941 р. у директиві рейхсміністра Розенберга про запровадження фашистських порядків в окупованих радянських областях зазначалося, що всі питання, пов'язані з дозволом випуску місцевих газет, розв'язуються рейхсміністром у справах окупованих східних областей на основі пропозицій рейхскомісарів. Наголошувалося, що газет потрібно видавати стільки, скільки це необхідно для того, щоб не залишати населення без необхідної інформації.

ластей. Оп. 1. Спр. 1. Арк 26.

² Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей. Оп. 1. Спр. 1. Арк 38.

³ Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

⁴ Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 42–43.

Але в той же час варто прагнути до обмеження кількості місцевих газет у рейхскомісаріатах. Далі зазначалося, що дозвіл на видання місцевих газет залежить від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців та редакторів. Необхідною умовою є наявність достатньої кількості німецьких цензурних органів (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, 1963. С. 65–66).

У кожному гебітскомісаріаті, області, райони було створено органи цензурного нагляду за періодикою. Із листа комісара Умані генеральному комісару ми бачимо, що всі статті та публікації, які публікувалися в уманській газеті «Український голос», піддавалися прискіпливій цензурі з боку відділів пропаганди окупаційної адміністрації на місцях. Листи, що надходили від громадян, також проходили цензуру, деякі не потрапляли до газети⁵.

Для міських жителів преса була основним джерелом інформації. Відзначимо, що місцеве радіо регулярно передавало її докладні огляди. Вибіркі газет також були доступні читачам міських бібліотек. Популярність преси серед населення зумовлювалася регулярними публікаціями зведень про становище на фронтах Другої світової війни, а також розпоряджень і наказів місцевої адміністрації. Періодичні видання читали й обговорювали мільйони людей на окупованій території.

Надзвичайно важливим у висвітленні окупаційною пресою було єврейське питання. Періодична преса на окупованій території не тільки інформувала населення про заходи окупаційної влади, але й безпосередньо впливала на зміну ставлення до євреїв місцевого населення. А це часом мало вирішальне значення при наданні їм необхідної допомоги (Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах, 2005. С. 56–58).

Як зазначалося, на території українських земель періодичні видання з'являються під німецьким контролем у перші ж тижні окупації. З кінця літа 1941 р. газети українською мовою розпочинають виходити вже на всій захопленій німцями території. Періодичні видання друкували в кожному обласному чи районному центрі. З осені 1941 р. розповсюджувалися газети «Волинь» у Рівному, «Вільне слово» у Дрогобичі, «Голос Полтавщини» у Полтаві, «Меч» у Кривому Розі, «Нова Доба» у Бердичеві та ін. (Черняков Б., 2006. С. 23–32).

З метою уніфікації та систематизації періодичних видань на території Рейхскомісаріату «Україна» відділом преси Міністерства східних окупованих територій було розроблено складну,

але структуровану систему підрозділів. Один із них, зокрема «Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні з обмеженою відповідальністю», що розміщалося у Луцьку, стало головним. Це видання відповідало за випуск німецькомовної періодики, а також офіційних бюлетенів рейхскомісара та генерал-комісарів, книготоргівлю та мало у своєму складі кореспондентів і фотографів. Безпосередньо періодикою в різних регіонах опікувалися утворені при «Німецькому видавничо-друкарському товаристві в Україні» підпорядковані йому товариства «Преса України», «Українія», «Ужитковий друк України», сільськогосподарське видавництво України.

Товариство «Преса України» фактично було утворене 1 грудня 1941 р. тими ж засновниками, що й «Німецьке видавничо-друкарське товариство». Директором його також став Г. Грорнауер. Товариство координувало роботу всіх підприємств та друкарень у Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації, контролювало їхню господарчу діяльність. Забезпечувало необхідними матеріалами тощо. Товариство «Українія» також було засноване в Луцьку (листопад 1941 р.) Національною спілкою німецьких видавців газет у Берліні. На початку 1943 р. цей відділ преси мав 32 власні пункти розповсюдження. А в серпні цього ж року періодичні видання вже розповсюджувалися в 65 містах.

Загалом же на початку 1943 р. товариство «Преса України» вже координувало і забезпечувало випуск 91 газети загальним разовим накладом близько 1 млн примірників. За підрахунками вчених, які досліджували окупаційну пресу, на території Рейхскомісаріату «Україна» видавалося близько 300 газет та часописів (Черняков Б., 2006. С. 57–58). Дозвіл на таку кількість періодичної преси можна пояснити прагненням фашистської адміністрації повністю контролювати інформаційне поле окупованих територій, поширювати необхідну інформацію пропагандистського характеру і в такий спосіб впливати на свідомість і поведінку місцевого населення.

Коли влітку 1942 р. гітлерівське керівництво зрозуміло, що війна не закінчиться так швидко, як вони того прагнули, було запроваджено активну пропаганду серед населення, і найважливішим фронтом у цій справі ставала періодична преса. Зважаючи на це, для видання окупаційної преси було розроблено спеціальні методичні підходи, які використовувалися з метою пропаганди серед українського населення.

Газети й часописи, що виходили на окупованій території, видавалися багатьма мовами. Більшість із них виходила накладом від 2,5 до 10 тисяч примірників. Газети, що видавалися на території Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації, друкувалися переважно українською, іноді російською мовами

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд 3206. Колекція документів Рейхскомісаріату «Україна». Оп. 2. Спр. 74. 12 арк.

та мовою багаточисленних національних меншин, котрі мешкали в цей час на Україні (Великая Отечественная война 1941–1945, 1985. С. 207).

Більшість газет і часописів, що видавалися на окупованій території, не дуже відрізнялися одне від одного за змістом і характером публікацій. На перших сторінках друкувалися переможні зведення з фронтів і возвеличення німецьких солдатів, їхньої доблесті. На другій та третій сторінках публікувалися переважно статті про більшовицький режим та його ворожі наміри щодо українців, про відомих українських діячів минувшини, про досягнення українських селян в умовах окупації. Більшість репортажів подавалася через призму поглядів німецьких журналістів або українських журналістів, які співпрацювали з окупаційною владою. Це накладало певний ідеологічний і психологічний відбиток на читача.

Показовими в цьому аспекті є заголовки статей у часописі «Волинь» та «Вінницькі вісті»: «Київ і Полтава визволені!» (Волинь, 1941. 12 вересня. С. 1), «Успіх на Донецькому фронті» (Волинь, 1941. 12 лютого. С. 1), «Німецькі війська успішно стримують ворожий натиск». У цих статтях йшлося про те, що німецько-фашистська армія успішно протистоїть радянським військам на північному заході Кіровоградської області (Волинь, 1943. 25 листопада. С. 1). Цікаво, що в ці ж дні — 23–24 листопада 1941 р. — у радянських зведеннях читаємо, що радянські війська взяли районний центр Кіровоградської області, Онуфріївку. У районі нижньої течії річки Прип'ять, продовжуючи наступ, вони також захопили районний центр Поліської області з містом Хойники (Жадов А.С., 1978). Яка ж інформація правдива? Як себе почуває населення окупованих територій, отримавши суперечливу інформацію водночас із німецьких і радянських зведень?

Досліджуючи окупаційні газети, пересічна людина справді переконувалася у тому, що нацистська армія принесла народу України мир і злагоду. У пресі розвінчувалася система радянського режиму й господарювання та протиставлялася німецькій. У газеті «Вінницькі вісті» на першій сторінці читаємо «Німеччина перемагає на всіх фронтах» (Вінницькі вісті, 1941. № 1. С. 1), на другій та третій сторінках бачимо публікації «Пробудження до нового життя» (Там само. С. 3), «Правдиве обличчя більшовизму» (Вінницькі вісті, 1942. № 63. С. 2) тощо.

У більшості публікацій акцентувалися явища в керівництві та умовах життя населення окупованих територій, що відрізнялися від радянських форм управління. Так у газеті «Сумський вісник» № 6 від 5 листопада 1941 р. писали: «Непереможна німецька армія принесла місту Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного гніту. Тільки недавно громадяни міста почали

дихати на повні груди...» (Сумський вісник, 1941. № 6. С. 2). У газеті «Нова Україна» від 6 березня 1942 р., що видавалася на Харківщині, опубліковано статтю «Ліквідація більшовицької колгоспної системи», де зазначається, що, на відміну від більшовиків, німецький уряд видав наказ про надання селянам землі в одноосібне користування⁶. Тут же розповідається про те, як важко жилося українським селянам, а тепер, завдяки «новому порядку» та новому земельному закону, селяни зможуть стати заможними і забезпечуватимуть Великонімецьку державу. Однак ми добре знаємо, що земельний закон так і залишився лише на папері. Колгоспна система продовжувала існувати в іншому форматі, адже це була дуже зручна форма господарювання, в умовах якої можна було повністю контролювати працю селян та вилучати більшу частину виробленої продукції.

Оскільки преса, насамперед, виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології: сприяти тому, щоб населення окупованих територій перейнялося антисемітськими та антибільшовицькими настроями, значне місце в періодичній пресі відводилося саме єврейському питанню. Наразі єврейство ототожнювалося з більшовизмом і Радянською владою (Вінницькі вісті, 1943. № 56, С. 2; № 58, С. 3). У газеті «Вінницькі вісті» від 9 серпня 1942 р. під заголовком «Правдиве обличчя більшовизму» зображено карикатуру, де показано, як єврей знімає маску Сталіна, і коментується це так, що насправді Радянською країною керують євреї, а Сталін є їхньою машкарою (Вінницькі вісті, 1942. № 63. С. 3).

Періодичні видання на тимчасово окупованій території стали важливим інструментом пропаганди. Можна стверджувати, що саме преса відіграла в політиці гітлерівського керівництва провідну роль. Більшість газет на території Рейхскомісаріату «Україна» видавалася від імені місцевої громади, саме управи мали вирішувати організаційні питання щодо преси. Попри це, усі газети й часописи перебували під пильним контролем цензури, яку здійснювали представники пропагандистських структур вермахту та органів військової адміністрації.

Незважаючи на те, що на кінець 1943 р. на окупованій території України видавалася велика кількість газет та часописів, структура кожного з цих видань була типовою. Як-от, якщо переглянемо декілька газет, таких як «Українське слово», «Нове Українське Слово», «Волинь», «Вінницькі вісті», «Костопільські вісті», виданих протягом 1941–1943 рр., то побачимо, що перша сторінка цих видань мала характерну тематику. На першій сторінці друкувалися повідомлення з фронтів, що подавалися у пафосній формі від імені

⁶ Державний Архів Харківської області: Фонд 2984. Редакція газети «Нова Україна». Оп. 1. Спр. 1. 157 арк.

переможців. На цій же сторінці — огляд міжнародних подій, причому завжди розмежовувалося, де свої: Італія та Японія, а де чужі: Англія, Франція, США та Радянський Союз. Якщо мова йшла про Англію чи США, то автори повідомлень критикували практично всі дії керівництва цих держав. Якщо мова йшла про Італію чи Японію, то говорилося переважно про їхні здобутки. Досить рідко на першій сторінці подавалася інформація про важливі події в місті чи Рейхскомісаріаті «Україна» або в зоні військової адміністрації, в основному така інформація друкувалася на 3-й, 4-й сторінках поряд із звичайними оголошеннями і наказами місцевої влади.

Друга сторінка кожного друкованого видання, зазвичай, присвячувалася боротьбі німецькій армії з більшовиками або військовим діям союзників Німеччини на Півдні чи Далекому Сході проти Англії, Франції та США. Тут також часто публікувалися статті про міжнародні події у світі та карикатури на Черчіля, Рузвельта, Сталіна. Четверта сторінка відводилася огляду повсякденного життя населення міст і сіл. Тут розміщалися повідомлення гебітскомісаріатів та оголошення, повідомлялося про роботу театрів, кінотеатрів, йшла культурна хроніка, оповідь про набір дітей до школи та їх навчання, давалися статті на спортивну тематику. З огляду на інформативність 4-ї сторінки, складалося враження, що в окупованій Україні життя вирує повним ходом, а люди щасливі та радісні, немає ані розстрілів, ані конфіскації житла та майна, ані примусового вивезення молоді до Німеччини тощо.

Наразі, типовими були публікації, присвячені настановам, як потрібно виховувати українську молодь і ставити за приклад німецьку, якою повинна бути система навчання та виховання дітей та ін. (Нове Запоріжжя, 1942. № 88. С. 3, 4). У 4-му номері цієї ж газети від 13 січня 1943 р. міститься повідомлення з головної квартири фюрера від 9 січня 1943 р. про переможні бої німецько-фашистської армії між Кавказом і Доном, у Сталінграді і на донському відтинку фронту (Нове Запоріжжя, 1943. № 4. С. 1). Інформація подавалася з позицій переможців, переконуючи місцеве населення у приреченості Червоної армії та її намаганнях протистояти військам Рейху, показувалися досягнення німецької армії і припинювалися дії Червоної армії, часто цифри, що свідчили про знищення радянської техніки чи війська, перебільшувалися.

Підтвердженням характерної схеми побудови і розташування матеріалу буде також 13-й номер газети «Вінницькі вісті» від 28 вересня 1941 р., де на першій сторінці подано зведення за 26 вересня з повідомленням про бойові дії на сході від Києва (Вінницькі вісті, 1941. № 13). У номері 14 газети «Вінницькі вісті» від 1 жовтня на першій сторінці — військове зведення за 28

вересня 1941 р., на 2-й сторінці цього ж номера М. Ільїнський пише про єврейських письменників в Україні, на 3-й сторінці — його ж стаття «Пробудження до нового життя», де автор розповідає, що процесу відродження української культури сприяє саме німецька окупаційна влада, що саме за її допомогою створюються одна за одною українські громадські організації, у складі яких українське населення повною мірою може реалізувати свої творчі здібності та суспільні прагнення. Четверту сторінку присвячено основним положенням «Порядку урядування» (самоврядування). Найцікавішим у цьому «Порядку...» є розділ 2 під назвою «Дух урядування». Тут наголошується на тому, що самоврядування країною вимагає від українців енергії, порядку та гідного ставлення. Усяке політикування заважає відбудові. Урядування мусить керуватися духом українського народу та інтересами німецьких збройних сил. Воно відповідає за те, щоб позбавити народ більшовицької розбещеності та повернути до порядку, до національної дисципліни й ділового піднесення. Урядування повинно дбати про те, щоб притягнути людину до добровільної співучасті, уникаючи при цьому всякого примусу. Потрібна почесна співпраця, особливо в галузях соціальної, санітарної, культурної та спортивної роботи (Вінницькі вісті. 1941. № 14. С. 1–4). Аналогічні установки селянам давала у свій час і Радянська влада. Фактично гітлерівська адміністрація через урядування закликала українське населення до повного підкорення та чіткого виконання своїх службових обов'язків.

У газеті «Сумський вісник» редактор чітко дотримується концепції висвітлення подій. У першому номері цієї газети від 19 жовтня 1941 р. на 1-й сторінці читаємо звернення до українського народу під заголовком «Настав великий радісний час», де автор словами Тараса Шевченка говорить про Україну, про те, як її сплюндрували і привели до загибелі більшовики. Розкриваються великі перспективи перед українським народом: вільна торгівля, повний розвиток приватної ініціативи, дійсно вільна праця, приватна власність і повне духовне розквічення (Сумський вісник, 1941. № 1. С. 1). На 2-й сторінці 6-го номера цієї ж газети читаємо статтю про те, що непереможна німецька армія принесла м. Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного панування, саме тепер громадяни міста почали дихати на повні груди і можуть віддатися мирній наполегливій праці (Сумський вісник, 1941. № 6. С. 2).

Не стала винятком і газета «Нове Українське Слово», що виходила в столиці Української РСР — Києві. 229-й номер цієї газети від 30 вересня 1943 р. також повністю відповідає структурним акцентам побудови інформаційного поля в окупаційній пресі. На 1-й сторінці, як і в переважній більшості газет,— повідомлення про успішні бої

німецької армії в районі Запоріжжя та про великі втрати Радянської Армії. Тут же стаття «Гарант перемоги», де автор стверджує, що саме Радянська Армія прагнула захопити всю Європу, і лише втручання Німеччини зупинило червону навалу. Саме гітлерівська Німеччина виступає у цій статті гарантом миру в Європі. У вересні 1943 р. німецько-фашистські війська відступали під натиском Радянської Армії. Тепер основним завданням гітлерівців було втриматися на окупованих територіях, та й довіра населення вкрай була необхідна. Тому на цій же сторінці надруковано звернення до українського народу про те, що війна знову наближається, українське населення має допомогти німецькій владі⁷.

Через періодичну пресу німецький окупаційний режим створював ілюзію прихильного ставлення гітлерівської влади до українського населення. Постійне наголошування на здобутках та мирній праці в ім'я Великонімеччини, публікації про те, як квітне і розвивається українська культура, постійне зіставлення і порівняння німецького й радянського режимів, звісно, не на користь останнього, на початку війни сприяло тому, що частина населення справді вірила окупаційній владі та співпрацювала з нею.

З перших же днів у всіх газетах, що видавалися в Рейхскомісаріаті «Україна», переважно на 3–4-й сторінках, розповідалося про працю та здобутки українських селян. Одночасно наголошувалося на тому, що українським селянам, щоб отримати високі врожаї, необхідно вчитися, і для цього німецька влада організовує спеціальні сільськогосподарські курси.

Щоб підтримувати необхідні настрої серед населення окупованих територій, окупаційна адміністрація постійно друкувала в газетах інформацію про активність сільськогосподарських працівників, про гарні врожаї, які отримують українські селяни в колективних господарствах, про створення різноманітних організацій та гуртків, що допомагали українським селянам підвищити свій культурний і професійний рівень. У газеті «Волинь» від 7 вересня 1941 р. надруковано статтю про те, як обласний Земельний відділ окружної Управи в м. Рівному, зробивши акцент на продуктивності праці як першооснови добробуту українського селянства, зруйнованого більшовиками, почав організацію гуртків «Сільський господар», у кожній громаді у всій області (Волинь, 1941. 7 вересня. С. 3). Обласний відділ розпочав активну пропаганду серед населення Рівненської області і вже з перших днів своєї діяльності опублікував у цій же газеті звернення до громадян

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1. Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. Оп. 22. Спр. 390. Арк. 1-2.

про те, що Україна завжди була багатою країною, своїми ресурсами вона підтримувала Європу, вона має все необхідне для самостійного господарювання. Але більшовицьке керівництво використало багатства України у своїх великодержавних інтересах. Колгоспи, створені більшовиками, остаточно зруйнували українське село (Волинь, 1941. 7 вересня. С. 3).

Наступним важливим питанням, якому в періодичній пресі приділялася велика увага, була культура та освіта українського населення. Рідше з'являлися публікації про наукові дослідження.

З огляду на концептуальні принципи політики гітлерівської Німеччини щодо культурного розвитку населення східних окупованих територій, зокрема українців, необхідно зазначити, що керівництво Третього Рейху не бажало заохочувати тут розвиток національної свідомості й національної культури. Зокрема щодо освіти Гімmlер зазначав, що освіта населення окупованих територій може призвести до непокори окупаційній адміністрації, а це не відповідає колонізаційній політиці нацистської Німеччини (Военно-исторический журнал, 1960. № 1. С. 89). Політика гітлерівського режиму на окупованих територіях зводилася до призупинення культурного розвитку українців та інших народів, знищення їх матеріальних та духовних скарбів.

Але згодом, коли німецьке керівництво зрозуміло, що втрачає свої позиції на фронті, довелося змінювати свої плани, щоб здобути прихильність місцевого населення і змусити його працювати на німецьку армію. І саме тут культура стала тим інструментом, завдяки якому можна було впливати на думки та діяльність мирних жителів.

Переглядаючи періодичну пресу, майже в кожній газеті на 4-й сторінці ми можемо побачити оголошення про відкриття театру, прем'єру того чи іншого спектаклю, демонстрацію кінофільмів. Так, у часописі «Волинь» від 1 січня 1942 р. читаємо звідомлення про життя українців на окупованих територіях: «Організовано в місті національний театр, який від 9 листопада 1941 р. дає класичні вистави: «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Майська ніч». Також на базі колишнього театру мініатюр у Києві організовано «Веселий театр», де показано вистави «Зелений острів» Лєнока, «Торжик» Оверченка. У київському театрі «Мюзик-хол» розробили власний репертуар, до якого ввійшли танці та співи» (Волинь, 1942. 1 січня. С. 4). Газета «Вінницькі вісті» у котрі на 4-й сторінці дає оголошення про те, що міський театр запрошує на оперу в 3-х діях «Запорожець за Дунаєм» (Вінницькі вісті, 1941. № 7. С. 4). А в газеті «Нове Запоріжжя» № 88 за 1944 р. автор розповідає про масовий перегляд українськими глядачами кінофільму німецького виробництва, про враження та естетичну насолоду, які отримали місцеві жителі,

про обговорення, що тривало після його перегляду (Нове Запоріжжя, 1942. № 88. С. 4). Справді, у початковий період окупації українська інтелігенція, яка не евакуювалася внаслідок різних причин і обставин, продовжувала діяти й підтримувати власний народ. Працюючи в освітніх закладах, учителі могли впливати на учнів та їхніх батьків, підтримуючи надію на тимчасовий характер окупації. Інші, навпаки, переконували населення у визвольній місії німецької армії. Більша частина інтелігенції спрямовувала свою діяльність на підтримку в українцях прагнення до звільнення від німецько-фашистських загарбників, серед них О. Теліга, І. Рогач, О. Чемеринський, У. Самчук, І. Тиктор та ін.

Щоб підтвердити цю думку, треба зазначити, що в газетах часто публікувалися статті, присвячені пропаганді гарного життя та працевлаштування молоді в Німеччині. У таких статтях, як правило, йшлося про те, як обладнані робочі місця українських працівників на підприємствах Німеччини, який веселий і безтурботний у них відпочинок: постановка художніх святкових вистав рідною мовою, німецькі видавництва випускають книжки для українських робітників українською мовою і забезпечують ними табори з українськими робітниками, які веселі вечори та спортивні змагання влаштовуються для них (Сумський вісник, 1943. № 13. С. 4).

Газети друкували не лише статті, а й пропагандистські фотознімки та відеоматеріали, які були підготовлені Міністерством народної освіти і пропаганди. На них поставали мальовничі пейзажі Німеччини, а також портрети відправлених на роботу до Німеччини українців: гарно вдягнені, усміхнені, щасливі, з радістю працюють за верстатами та відпочивають після трудового дня. У цих же газетах публікували листи українських робітників з Німеччини з певними коментарями, закликами приєднатися до них й інших молодих людей заради майбутнього України (Гальчак С.Д., 2004. С. 57).

Надзвичайно ефективним інструментом поширення необхідної інформації стали карикатури, які містились у газетних номерах більшості обласних газет.

На початок Другої світової війни вже існувало два види політичних карикатур: карикатури активного сприйняття і карикатури пасивного сприйняття. Карикатури активного сприйняття

передбачають багату уяву підготовленого читача і надання йому свободи інтерпретації через деперсоніфікацію героїв. Але населення окупованих територій перебувало в особливих умовах, спочатку під тиском більшовицької пропаганди, а потім гітлерівської інформаційної атаки. Німецька окупаційна адміністрація використовувала карикатури пасивного сприйняття, які не вимагали особливої рефлексії над зображенням. Можливості інтерпретувати карикатуру по-своєму практично не було, тому що вона супроводжувалася завжди певним написом, який заздалегідь нав'язував чужу думку. Карикатура посіла важливе місце не лише в газетах, а й у листівках, брошурах (Стернин Г.Ю., 1970. С. 428).

Окрім періодичних видань, на територію Рейхскомісаріату «Україна» завозили різноманітну літературу. Книжки з фашистської Німеччини розподіляли в бібліотеки, що ще залишилися, у читальні, які відкривались у містах з метою розповсюдження необхідної інформації. Фактично вони ставали центрами пропаганди.

Таким чином, німецька окупаційна адміністрація в Україні, маючи на меті створити інформаційний простір, на перше місце в цьому завданні поставила періодичну пресу. Вона застосовувала різні форми пропаганди, видаючи газети і часописи українською мовою; демонструючи в кіно-театрах спеціальні фільми; випускаючи наочну агітацію у формі плакатів і листівок, а також документальних виставок; влаштовуючи театральні постановки, радіопередачі українською, російською та іншими мовами, вдавалася до найсучасніших на той час методів використання преси в умовах війни.

Населення тимчасово окупованих територій потребувало новин як єдиної можливості орієнтуватись у тих складних умовах. Саме тому гітлерівське керівництво використовувало пресу як один із дієвих засобів впливу не лише на думку, а й на свідомість населення. Німецька окупаційна влада намагалася скористатися інформаційною жагою, що панувала після відступу радянських військ, і заповнити такий вакуум власною пропагандою. З цією метою майже в кожній області, районі, місті видавалися газети й часописи. У сільській місцевості, де газети мало поширювались, влаштовувались спеціальні дошки, де вивішували окремі випуски з коментарями місцевої влади.

ДЖЕРЕЛА

1. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті Україна. *Наукові записки ІПЕНД*, 2006. Вип. 31. С. 16–27.
2. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / глав. ред. М. М. Козлов. Москва : Советская энциклопедия, 1985. 832 с.
3. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1941. № 13.

4. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1941. № 14.
5. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1941. № 16.
6. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1941. № 7.
7. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1942. № 63.
8. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1942. № 63.
9. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1943. № 56.
10. Военно-исторический журнал. 1960. № 1.
11. Волинь. (Рівне). 1941. 12 вересня.
12. Волинь. (Рівне). 1941. 12 лютого.
13. Волинь. (Рівне). 1941. 7 вересня.
14. Волинь. (Рівне). 1942. 1 січня.
15. Волинь. (Рівне). 1943. 25 листопада.
16. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху. Вінниця : Книга-Вега, 2004. 343 с.
17. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах / сост. и авт коммент. С. Л. Авербух. Киев: Украинский Центр изучения Холокоста, 2005. 224 с.
18. Жадов А.С. Четыре года войны. Москва: Воениздат, 1978. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/.
19. Ивлев И.А., Юденков А.Ф. Оружием контрпропаганды: советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941–1944 гг. М.: Мысль, 1988. 277 с.
20. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів / упоряд. А. А. Батюк. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР. 1963. 274 с.
21. Нове Запоріжжя. (Запоріжжя). 1942. № 76.
22. Нове Запоріжжя. (Запоріжжя). 1942. № 88.
23. Нове Запоріжжя. (Запоріжжя). 1942. № 88.
24. Нове Запоріжжя. (Запоріжжя). 1943. № 4.
25. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны / отв. ред. М. В. Коваль. Київ: Наук. думка, 1988. 231 с.
26. Стельникович С.В. Офіційна україномовна преса Генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.). *Гуржіївські читання*. 2013. 6. С. 235–237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2013_6_91.
27. Стернин Г.Ю. Карикатура. Большая советская энциклопедия. Т. 11. Москва. 1970. С. 428.
28. Сумський віник. (Суми). 1941. № 6.
29. Сумський вісник. (Суми). 1941. №1.
30. Сумський вісник. (Суми). 1943. № 13.
31. Україна Другій світовій війні у документах / зібрав і впорядкував В. Косик. Т. 2. Львів, б/в, 1998. 384 с.
32. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). *Наукові записки ІППЕНД*. 2006. Вип. 31. С. 51–68.
33. Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні – грудні 1941 р. *Київська старовина*. 2006. № 3. С. 123–131.
34. Armstrong, John A. (1990). *Ukrainian Nationalism*. 3d ed. Englewood, Colorado: Ukrainian Acad. Press, A Division of Libraries, 271 p.

REFERENCES

1. Armstrong, John A. (1990). *Ukrainian nationalism*. Colorado: Ukrainian Acad. Press, A Division of Libraries [in Ukrainian].
2. Averbukh, S. L. (Comp.). (2005). *Gitlerovskaia propaganda yudofobii v proklamatsiakh i karikaturakh*. Kiev: Ukrainskii Tsentri izucheniia Holokosta [in Russian].
3. Batiuk, A. A. (Comp.). (1963). *Nimetsko-fashystskii okupatsiyni rezhym na Ukraini*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Berkhof, K. (2006). Antisemitizm v ukrainomovnykh vydanniakh u Raikhskomisariati Ukraina. *Naukovi zapysky IPIEND*, 31, 16–27 [in Ukrainian].
5. Cherniakov, B. (2006). Okupatsiina presa Raikhskomisariatu Ukraina: rozbudova i funktsionuvannia (1941–1943 rr.). *Naukovi zapysky IPIEND*, 31, 51–68 [in Ukrainian].
6. Halchak, S. D. (2004). “Skhidni robitnyky” z Podillia u Tretomu reikhu. Vinnytsia: Knyha-Veha [in Ukrainian].
7. Iaremenko, V. (2006). Presa v reikhskomisariati “Ukraina” pid chas nimetskoi okupatsii u lypni – hrudni 1941 r. *Kyivska starovyna*, 3, 123–131 [in Ukrainian].
8. Ivlev, I. A. & Judenkov, A. F. (1988). *Oruzhie kontrpropagandy, Sovetskaia propaganda sredi naseleniia okkupirovannoi territorii SSSR. Sbornik materialov*. Moskva: “Mysl” [in Russian].
9. Kosyk, V. (Ed.). (1998). *Ukraina Druhii svitovii viini u dokumentakh*. Vol. 2, Lviv [in Ukrainian].

10. Koval, M. V. (Ed.). (1988). Obshestvenno-politicheskaia zhizn trudiashihsia Ukrainy v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Kyiv: "Naukova dumka" [in Russian].
11. Nove Zaporizhzhia. (Zaporizhzhia). 1942. № 76 [in Ukrainian].
12. Nove Zaporizhzhia. (Zaporizhzhia). 1942. № 88 [in Ukrainian].
13. Nove Zaporizhzhia. (Zaporizhzhia). 1942. № 88 [in Ukrainian].
14. Nove Zaporizhzhia. (Zaporizhzhia). 1943. № 4 [in Ukrainian].
15. Stelnykovych, S. V. (2013). Ofitsiina ukrainomovna presa Heneralnogo okruhu "Zhytomyr" (1941–1944 rr.). *Hurzhiivski chytannia*, 6, 235–237 [in Ukrainian].
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2013_6_91
16. Sternin, G. Yu. (1970). Karikatura. In A. M. Prokhorov (Ed.), *Bolshaia sovetskaia entsiklopediia* (Vol. 11, p. 428) [in Russian].
17. Sumskiy vinyk. (Sumy). 1941. № 6 [in Ukrainian].
18. Sumskiy visnyk. (Sumy). 1941. №1 [in Ukrainian].
19. Sumskiy visnyk. (Sumy). 1943. № 13 [in Ukrainian].
20. Kozlov, M. M. (Ed.) (1985). *Velikaia Otechestvennaia voina 1941–1945*.
21. Moskva: "Sovetskaia entsiklopediia". [in Russian].
22. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1941). № 13 [in Ukrainian].
23. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1941). № 14 [in Ukrainian].
24. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1941). № 16 [in Ukrainian].
25. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1941). № 7 [in Ukrainian].
26. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1942). № 63 [in Ukrainian].
27. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1942). № 63 [in Ukrainian].
28. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1943). № 56 [in Ukrainian].
29. Voinno-istoricheskii zhurnal. (1960). № 1, pp. 37–42 [in Ukrainian].
30. Volyn. (Rivne). (1941). 12 liutoho [in Ukrainian].
31. Volyn. (Rivne). (1941). 12 veresnia [in Ukrainian].
32. Volyn. (Rivne). (1941). 7 veresnia [in Ukrainian].
33. Volyn. (Rivne). (1942). 1 sichnia [in Ukrainian].
34. Volyn. (Rivne). (1943). 25 lystopada [in Ukrainian].
35. Zhadov, A. S. (1978). *Chetyre goda voiny*. Moskva: Voenizdat [in Russian].
URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/

Дата надходження статті до редакції: 05.10.2020.

Юрій Мицик

ORCID iD 0000-0003-1580-1284

УДК 94(477)“17”

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.1.17

МИРГОРОДСЬКІ ДОКУМЕНТИ «КНИГИ-АРХІВУ» СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МГАРСЬКОГО МОНАСТІРЯ XVII–XVIII ст.

У статті представлені архівні документи козацької доби з Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Це — частина «книги-архіву» (копійної книги) Мгарського монастиря під Лубнами. У ній містяться документи, які стосуються історії Миргорода, Миргородського полку і власне Мгарського монастиря. Безпосереднім завданням є введення в науковий обіг, актуалізація невідомих досі історичних джерел, що мають важливе значення для історії України, особливо для історії такого регіону як Полтавщина, насамперед Миргородського полку. На основі аналізу документів, що публікуються, виявлено їх інформаційний потенціал, зроблено важливі спостереження про механізм збільшення монастирського землеволодіння, які підважують тези радянської історіографії про роль монастирів як здирників трудящих мас.

Ключові слова: Гетьманщина, Миргород, Мгар, монастир, архів.

Yurii Mytsyk

MYRHOROD DOCUMENTS FROM THE “BOOK-ARCHIVE”

OF THE SAVIOR-TRANSFIGURATION MGARSKY MONASTERY OF THE XVII-XVIII CENTURIES

This article presents archival documents of the Cossack era from the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. These are the universals of hetmans and colonels concerning the Mhar Monastery, its estates, its relations with Lubny and Zaporizhzhia Sich. The immediate task is the introduction into scientific circulation, the actualization of hitherto unknown historical sources that are important for the history of Ukraine, especially for the history of such a region as Poltava region. In the above-mentioned archives, hitherto unknown documents were discovered and published for the first time. The vast majority of documents belong to other categories of act documents — gifts, merchants, wills, court rulings. They shed light on the city government of Lubny, the history of the relationship of general and regimental power with the Church, especially with the Mhar Monastery, the mechanism of increasing its land ownership. In general, the documents published here shed additional light on the history of Poltava region of the last third of the 17 — early 18 centuries. The article also contains previously unknown documents concerning the past of Poltava region of hetman times, towns and villages of Lubny, Myrhorod and Poltava regiments, Mhar monastery, their socio-economic, political history.

Key words: Hetmanshchyna, Myrhorod, monastery, archives.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Мицик Ю., 2020

Спасо-Преображенський Мгарський Лубенський монастир є одним з важливих духовних центрів України і має славу історію. Заснований

у 1624 р. (за іншими даними у 1619 р.) коштом сестри св. Петра Могили Раїною Вишневецькою та визначним православним діячем Ісайєю Копинським, він швидко став важливим

релігійним і культурним осередком. Природно, що монастир за часів Гетьманщини користувався всебічною підтримкою влади, зокрема йому був наданий тоді ряд маєтностей (сіл, земель, нерухомості тощо). Щоб уникнути можливих суперечок та судових позовів за маєтності, що було поширеним в ті часи, в монастирі дбайливо зберігали відповідну документацію (королівські, гетьманські та полковницькі універсали, царські грамоти, різноманітні дарчі та купчі тощо).

Метою статті є публікація документів, що дають змогу висвітлити засади монастирського життя на Полтавщині XVII ст.

На сьогодні в Україні виявлено всього чотири копійних монастирських книги: Свято-Михайлівських Золотоверхого та Видубицького монастирів у Києві, Свято-Преображенського Максаківського монастиря в с. Максакі Менського району Чернігівської області та Мгарського монастиря під Лубнами¹. Три книги, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, були видані нами у співавторстві з колегами в серії «Документальна спадщина монастирів Гетьманщини» (Документальна спадщина, 2011, 2015, 2017).

Копійна книга Мгарського монастиря є досить об'ємною — 377 аркушів. Вона була створена у грудні 1729 р., але деякі документи вписувалися в книгу пізніше, навіть у кінці XVIII ст. Документи книги досить непогано систематизовані незаниманим упорядником-копійстом, вони згруповані за маєтностями, а наприкінці книги навіть складено зміст. Окремо зібрані універсали й грамоти представників влади, які й відкривають книгу. Всього гетьманських універсалів (разом з кількома листами) — 80. Тут представлені документи гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Якіма Сомка, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Івана Скоропадського. В наступних рубриках збірника інколи трапляються документи генеральної старшини і полковників, як Гетьманщини, так і Січі. Вони цінні вже тим, що доповнюють «Український дипломатарій XVI–XVIII ст.» — зібрання документації представників урядових кіл Гетьманщини (гетьманів, генеральної старшини, полковників, сотників). У цій статті представлено документи (переважно заповіти й дарчі) миргородського розділу копійної книги («Права на ґрунта монастирские, знайдучиися в Миргородском полку»). Цих документів небагато — всього 9, але два з цього розділу насправді стосуються Гадяцького полку та м. Полтава.

Першим у нашій публікації за хронологією йде впис 1679 року з миргородських міських книг. Він

цікавий уже тим, що тут названа поіменно тодішня міська верхівка Миргороду, навіть деякі його значні торгівці й ремісники. Названо й миргородського сотника Петра Івановича, якого не знаходимо в існуючих сучасних довідниках (Кривошея В., 2005. С. 241). У 1678–1683 рр. цю посаду обіймав Григорій Корсун. Можливо, йдеться про Петра Івановича Короленка, який сотникував у 1687–1693 рр.? Якщо так, то слід скоригувати час його каденції. Писар «Фтеодор Лукашевич» це, поза сумнівом, Федір Лук'янович, писар Другої Миргородської полкової сотні у 1687–1695 рр. Отже, і його каденцію необхідно скоригувати. Документ, який містить впис, є дещо загадковим. Миргородець Сидір Федорович заповів ще за життя свою власність («двор з хатою, з садом и из лукою») Мгарському монастиреві, і представники останнього просили, як завжди, внести його дарчу до міських книг і видати офіційну копію (впис). Але ця справа чомусь була розглянута як «поважная протестация». Можливо, цей заповіт було кимось опротестовано і монастир поспішав якнайшвидше отримати офіційний впис через судовий процес? Документ важливий і тим, що називає вже зниклі топоніми: луки з іменами їх власників, а також Ведмедівку, що «под городом ншим же Миргородом».

В наступному документі 1688 р. подано заповіт миргородця Сидора Царя (Царенка). Він складений згідно з тогочасною практикою, містить у собі необхідні клаузули, зокрема інвокацію («Во имя Отца...»), санкцію — кару порушникові останньої волі (анафема згідно ухвали Нікейського Вселенського собору 318 р. і обвинувачення на Страшному Суді). Цікаво, що Цар був не тільки миргородським жителем, а й членом Свято-Троїцького церковного братства. На Мгарський монастир він відписав свою землю у тій же Ведмедівці й іншу власність, окремо на сорокоуст «за спокій» «два воли одного рижого, другого полового, коров дві с телятами». Частину майна він відписав миргородським братчикам (деякі були й свідками укладення заповіту), духівнику «отцу Иосифу», а також двом жінкам, котрі доглядали Сидора під час хвороби. Заповіт ствердив сам миргородський полковник Данило Апостол, майбутній гетьман. Відзначимо, що батько останнього Павло, теж миргородський полковник (у 1659–1660, 1662–1663, 1672–1678, 1676–1683 рр.), мав й інше прізвище — Царенко. Можливо, це не випадковий збіг, і Сидір доводився йому родичем. Цей документ має своєрідне продовження (№ 3). У листопаді того ж року Царенко оформив відповідну дарчу, на що отримав впис з миргородських міських книг. Цікаво, що тут згадано в загальній формі його дружину й дітей, яким він у заповіті не відписав нічого. Чи це було наслідком якогось сімейного конфлікту, чи він уклав для них окремий заповіт, сказати неможливо.

¹ Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 137. Оп. 1. Спр. 127.

Документ за 1695 р. являє собою дарчу Карпа Оробенка, козака Шишацької сотні Миргородського полку, який передавав монастиреві пляц у Шишаках. Ймовірно, цей козак посідав поважне місце в полку, оскільки дарчу завірили миргородські полковник (Данило Апостол) і обозний (Григорій Зарудний).

Документ № 5. У дарчій 1699 р. миргородця Михайла Даниленка йдеться про дарування монастиреві землі в місті («пляцу»). Міститься прохання, щоб ченці молилися за душу його покійної матері Ганни. Того ж року оформив дарчу (№ 6) й ієродиякон Ісайя Кулченко, уродженець села Мальці (нині — Миргородського району), постриженець Свято-Микільського монастиря в Макошині (сучасне селище Менського району Чернігівської області). Він успадкував по померлому брату Захару ліс під селом Мальці в долині Левків кут і подарував його обителі. За це він просив занести ім'я батьків і брата до поминальних книг. Тут цікавим є те, що Ісайя постригався в одному монастирі, а дарував ліс іншому. Можливо, це було пов'язано з його переходом у Мгар, можливо, зв'язками його рідних саме з цією обителлю, тим більше, що вона розташовувалася ближче до Мальців, ніж Макошинський монастир.

Документи таких категорій складають більшість тих, що знаходяться у «книзі-архіві» Мгарського монастиря. Вони яскраво засвідчують відверту тенденційність радянської історіографії щодо церковної історії, яка змальовувала духовенство найчорнішими фарбами, звинувачувала Церкву як гнобителя народних мас, здирника, а монастирі й храми зображувала як центри мракобісся. З цих матеріалів видно, що маєтності та інше майно накопичувалося у монастирях переважно через дарчі та заповіти населення Гетьманщини!

Документи публікуються за правилами передачі тексту, запропонованими українським істориком і філологом Ярославом Дзирою (Літопис Самовидця, 1971. С. 40–42), які ми незначно скоригували (не розкриваємо титл тощо, зберігаємо латинську літеру «g»).

* * *

№ 1

1679, листопада 2 (жовтня 23). Миргород.

Випис з миргородських міських книг.

Екстракт з книг міських миргородських на двор з хатою, з садом и из лукою, данние на обитель Мгарскую от Сидора Феодоровича, жителя мир[городского]. Року Бжого 1679 октоврия 23 дня. Випис з книг міських миргородських.

«Перед нами Петром Ивановичем, сотником ми[r]городским, Гарасимом Лавріновичем,

атаманом городовим, Михайлом Феодоровичем, войтом, Иваном Явтушенком, Семеном Гавришенком, бурмистрами майстрату миргородского, и при битности людей зацних и віри годних, Паском Павловичем, Феодором Ивановичем, крамарями миргородскими, Пилипом, шапочником тож миргородским, приточилася поважная протестация особи от его млсти в Бгу превелебнаго гспдна отца Ипатия Горбачевского, игумена мнстира общежителного Мгарского лубенского. Прислан до нас в Бгу превелебный гспдин отц Дионисий, уставник того ж мнстира, в таковых ділех, презентуючи писма належные на грунта небозчиковские Сидорови (!) Феодоровича, нашего жителя миргородского, купление тож от миргородского жителя Гурина, кравця, за десят коп хату з садом на Ведмедовце под городом ншим же Миргородом з лукою близ Федорцевого и Трофимовое Петренковое зо всіма принадлежитими ужитками, до тих же грунтов купленными Гуревскими. Теди тот Сидор власной праці своей набитое еще преже смерти, зостаючому при здо[ро]вю, леѓтовал з доброй своей ради своего спсения по смерти его на тот же свтия богоспасаемия обители Всемиловитому Спсу Мгарскому лубенскому. Чого яко нам всім старшині городской значне будучи, так и многим людем общим преже явно о таком діле благополучном стараючогося небозчика Сидора, кроме ренкоданного писма на тие грунта свої естесми свідомі, леч тоей поважной особи отца уставника на писмо поданное от Сидора, просил нас, уряду миргородского, на тие грунта леѓтование, аби до книг нших міських векуисте привертаючи, ненарушоно владніти и пожитковати тим в обители свтой. Теди ми, старшина городова, так явним листом небозчиковским, от Сидора данного, яко и нам свідомим, принялисмо и ствержаючи, до книг міських из сего протесту видалимо на умоцненне тому ж манастиреви випис з книг міських при подписе руки писарской и з притисненем печати городской и майстратовой.

Писан в Миргороде року и дня виш писаного.

В подлинном тако:

Феодор Лукашевич,

писар сотні Миргородской, рукою».

(Арк. 248 зв.–249. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати міської миргородской»)

№ 2

1688, квітня 20 (10). Миргород.

Заповіт Сидора Царя (Царенка).

«Духовниця от Сидора Царя, жителя миргородского, что отказал вічне двор свой с хатою з садом з лукою и ис полем пахатним до обители Мгарской.

Во имя Отца и Сина и Святаго Дха, Святия Живоначалния и Неразділимия Троици. Аминь.

Збавитель наш Господь Ис Христос, правдивий Син Бжий, рачил нас упоминати, поневаж не вгадаем години смерти ншої, абисмо з ліпшим сумленнем могли на кожен час молячися Хрсту, иже бисмо могли стати пред судом Бжиім. А затим наминаем: и я, Сидор Цар, жител миргородский и братчик Святой Троици, ачколвек хорий на тілі, але здоровий на смислу, и с порадою приятелей своїх о маетности моей рухомой и нерухомой, которую мні Господь Бг з ласки своїй ужичити рачил, хотячи постановление учинити, сей нні тестамент мой списую, яко нижей порядком иде. Напрод зознаваю през сей ннішний тестамент Бгу Спителеву моему и всему роду хрстіянскому освідчаю тут и всему дому Бжиім и в обрядках святой віри православної хрстіянскої, которую Хрстос и Збавитель наш постановити рачил, дшу мою грішную в руці млсрдия Бжияго поручаю, маючи зуполную неотмінную віру в Его отцевском млсрдію и в окрутной муці вина Бжого, иже не вниде в суд со мною, але мене ласкаве до вічної хвали Своей приймет тіло мое по погребенію обичаем хрстіянским, аби до тих міст землі пребивало дондеже Бг за сили (?) свтими в маестаті в потужности своей прийдет судити живих и мертвих и кожному воздати по ділом его, що теж з маетности моей отказую на обитель святую Мгарскую лубенскую грунт мой на предьмісті миргородском, прозиваемом Ведмедовці, лежачом двор с хатою и з садком и з лукою и ис полем роспахатним и вічне легую за душу мою родителей и сродников моїх, О которой легації моеї давно юж свідомі старшіе миргородские и ест записано до книг міських миргородских у вічност. При том по смерти до тоєї ж обители святой отказую на сорокоуст два воли едного рижого, другого полового, коров дві с телятами. Братчикам церкви святой Троици яловицю, мірку жита и в ямі чотири міхи жита и осмачку ячменю. Особливе теж тим же братчикам на обід Святой Троици бика гнідого, отцу Иосифу, духовному своєму тоєиж церкви, на сорокоуст бика третяка шерстю сірого. Приятелці моеї, що доглядала мене в хоробі, за працю єї телят двое лужних и подушок дві дівчині.

А для ліпшой віри и певности си ннішним моїм тестаментом стверджую в вічне время при людех зацних и во всем віри годних на тот час будучих, отца Иосифа Свято-Троецкого духовного моего, и братчиков церковних Клима и Власа Симончика и Василя Гулка и иных людей зацних и віри годних, которіе добре свідомі ннішнему тестаменту моему. Кто би теж волі моеї остатній спротивним бити албо сей ннішний тестамент мой касовати, нехай будет проклят, анафема свтими отци триста и осмнадесят, иже во Никеї и зо мною суд будет міти пред нелицеприятним судією на Страшном пришествіи Хрстові, егда прийдет судити живих и мертвих и воздати кожному по ділом его, Которому слава во віки. Аминь.

Діялося в Миргороді року 1688 априля 10 дня. В подлинном подписано тако:
Данило Апостол, полковник миргородский». (Арк. 251-252. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місце печати миргородской»)

№ 3

1688, листопада 2 (жовтня 23). Миргород.

Випис з миргородських міських книг.

Запис копіїста перед текстом документа: «Запис данний от Сидора Царенка, жителя миргородского, что легует он же до обители святой Мгарской вічними часи хутор из садом и луку.

Я, Сидор Царенко, жител миргородский, чиню відомо сим моїм доброволним писмом, гдеколвек трафится в кожного суду и права, иж що я мію ґрунта мої власні, нікому ні в чем не пенние и не заведенние, але через власную працю мою набитие: хутор из садом на врочици, прозиваемом Ведмедовце, в місті Миргороді, яко теж и лука берег Лобецкой луки, же хутором Онопрієвим Роговниковим. Тое все з доброй волі моеї, а не з примусом легую у вічност на обитель свтую Мгарскую лубенскую за душу свою и отдаляю себе и жону и дітій, яко тиж и всіх приятелей моїх, близких и далеких, от оних ґрунтов варую сим моїм доброволним писмом, аби и по смерти моеї приятелі жадніе мої у оних ґрунтах о том моем доброволном легованню утиску и долегливости обители святой не важилися чинити под зарукою таларей ста. Гдеби колвек пред яким правом лучилася на противного, которий би міл бити спротивним волі моеї о тие ґрунта, мною легованние, до обители святой отбирати. Що для ліпшой віри и певности упросилем уряду миргородского: Петра Ивановича, сотника миргородского, Гарасима Лавріновича, атамана городского, Михайла Фтеодорова, войта, Феска Гученка, Ивана Евтушенка, бурмистров, якож и от притисненем печати майстратовой и городовий стороні потребуемой сей мой доброволний запис выдаю.

Діялося в ратушу миргородском року и дня виш писаного.

В подлинном тако:

Фтеодор Лонзянович,
писар сотні Миргородской».

(Арк. 249 зв. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати міської миргородской»)

№ 4

1695, грудня 11 (1). Мгарский монастир. Дарча.

«Запис данний от Карпа Оробенка, жителя шишацкого, что легует он же пляц свой вічними часи на обитель Мгарскую; року 1695 декемврия 1 дня.

Я, Карп Оробенко, обиватель и козак шишаковский, відомо чиню кому тим моїм доброволним

записом, кому о том відати належало, иж не з якого примусу, але з доброї волі моєї леґовалем плц мой власний, которий по небозчику, родичу моем, мні в посессию достался, лежачий подле брами міскої шишаковскої о межу пляцу з лівої сторони Матвія Плаксенка, жителя тамошнього шишаковского, а з правої сторони подле дороги, в браму идучой, против двора Петрового Гукового, манастирові Мгарскому лубенскому вічними часи за спасение свое. Которий пляц мой преречоному містцу містцу свтому давши, ціле оноґо вирекаюся и не имію жадним способом до оноґо интесоватися, так я сам, яко малжонка моя Мария и сини мої Иван и Гнат, Сергій, Моисій, Павло, Демко, так и повинние мої, близкие и далекие. Леч часи вічними мает оний пляц найдоватися в посессию монастира Мгарского. На що для ліпшой віри и в пришлий час памяти даю сей мой добровольний запис превелебному его млсти гспдну отцу Ипатию Горбачевскому, игуменови више помененного монастира, и братії з подписом руки того запису писара. Діялося в монастиру Мгарском лубенском року и дня виш написанного .

В подлинном же тако:

Потвержаючи и ми сию добровольную леґацію Карпа Воробченка, жителя шишацкого, для лучшей крѣпости в потомние часи имя нше тут велілимо подписати и печат полковую притиснути.

Их царского пресвітлого влчства Войска Запорожского полковник миргородский Данило Апостоли и устно упрошоний от Карпа Воробченка, жителя шишаковского, о подпис рук иеродиякон Неофит, законник монастира Мгарского лубенского.

Григорий Зарудний,

судия полку Миргородского, рукою».

(Арк. 250 зв.–251. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати полковой миргородской»)

№ 5

1699, липня 5 (червня 24).

Мгарський монастир. Дарча.

«Запис на пляц Миргородский даний от Михайла Даниленка.

Року Бжия 1699 мсця юня 24 дня.

Я, Михайло Даниленко Бут, жител миргородский, чиню відомо тим моїм добровольним записом кому бы о том відати належало, а меновите их млстям пном старшині миргородской, иж хочаби аби за дшу преставлшоїся матки моєї Анни Всемогущаґо Творца млтствовано, з доброї волі моєї даю вічними чавси до мнстира Мгарского лубенского превелебному в Бгу его мил. отцу Ипатию Горбачевскому, игуменови преречоного мнастира, и братії пляц в Миргороді о межу двора мнастирского, прозиваемого Сидоровского, и о межу пляцу Савки Даниленка,

брата моего рожоного. А так, давши тот мой пляц отцом мгарским вічними часи в посессию, варую, аби ся ніхто не важился втручати, так я сам, як жона моя и потомкове мої, и повинние мої, близкие и далекие. Леч вічними часи волно іх млстям отцем мгарским як свое доброе посессовати и уживати. На що для ліпшой віри даю превелебному его млсти отцу игумену мгарскому и братії сей мой добровольний запис з подписом руки сего ж запису писара и притисненем печати урядовой миргородской.

Діялося в мнастиру Мгарском лубенском року и дня виш написаного.

В подлинном таков подпис:

Я, виш написанный Михайло Даниленко, не уміючий писати, просилем о подпис руки того ж запису писара.

Диякон Неофит Скалецкий,
рукою m[anu] p[rogria]».

(Арк. 154–154 зв. Внизу намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати судовой миргородской»)

№ 6

1699, вересня 5 (серпня 26). с. Мальці. Дарча.

«Запис даний от иеродиякона Исаяї, что надал ліс он же на обитель Мгарскую вічними часи.

Року от Нароженя Сна Бжого тысяча шестьсот девятдевятого мсця августа двадцет шостого дня.

Я, иеродиякон Исаяї Василевич Кулченко, постриженец монастира Свто-Николского Макошинского, а житель с[е]ла Мальцѳов уезду Миргородского, відомо чиню кому о том потреба будет відати, ннішим и напоном будущим, тим моїм добровольним записом, иж я, хочаби аби так за мене, яко и за родичов моїх в Бгу зейшлих, в святой общежителной Мгарской лубенской обители Гспда Бга молитствовано, даю ліс мой власний, никому ні в чем не заведенний и не пенний, по небозчику в Бгу зейшлом Захарці Василенку Кулченку, жителю села Малцѳов, брату рожоном, мні яко поссессорови и наслідникові добр братових в поссессию припалих, найдуючийся в полмили више преречоного села Малцѳов на долині, прозиваемом Левков кут, о межу ліса по другом боку долини и в ней текучой річки Яковового Олійникового, обивателя миргородского, вдолж, а вшир от вершини долини виш реченой, по дороге през річку идучую, о межу лісов за дороґою стоячих Якового Кладевого, жителя ярмаковского, и и Карпового Назаренкового, жителя сладовского, по ярок в конці нивя, на горі найдуючийся, превелебному в Бгу гспдну отцу Ипатию Горбачевскому, игуменови виш помянутой Мгарской лубенской обители и всей тамошней братії. Которий ліс гспдну отцу игумену и братії в вічную диспозицію и владніе отдавши, и аби за мене и за преставлшихся родичов моїх маестат

Бзский молитствовано превелебного отца игумена упросивши, ціле от оного ліса отдаляю себе и не мію способом жадним до него интесоватися, то есть своїми так я сам, яко кривніи мої, близкие и далекие. Леч волно превелебному отцу игумену и братії яко своїм власним добрим тим, от мене наданним на святую их обител, лісом диспонувати, владіти и ку пожиткові своєму монастирскому и вживати. Якое мое добровольное надання для ліпшої ваги и в на потомний час певности

казавши записати и подписом власной руки моей тот запис ствердивши, превелебному отцу игумену и братії видадем в селі Малцях више реченого терміну.

В подлинном тако подписано:

Я, више именованный иеродиякон Исаакий Василиевич Кулченко, постриженец монастыра Макошинского, до сего, от мене данного запису, рукою власною подписуюся».

(Арк. 250–250 зв. — Тогочасна копія)

ДЖЕРЕЛА

1. Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Упорядники Ю. А. Мицик, С. В. Сохань, Т. В. Міцан, І. Л. Синяк, Я. В. Затилюк. Київ, 2011. 559 с.
2. Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря XVII–XVIII ст. / Автори-укладачі: о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. К., 2015. 174 с.
3. Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. / Упорядники: Ю. А. Мицик, І. Синяк, І. Тарасенко, П. Яницька. К., 2017. 607 с.
4. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. К.: Стіло, 2005. 259с.
5. Дзира Я. Вступ. Літопис Самовидця / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.), І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко. К.: Наукова думка, 1971. С. 9–42.

REFERENCES

1. Mytsyk, Yu. A., Sokhan, S. V., Mitsan, T. V., Syniak, I. L., Zatyliuk, Ya. V. (Comps.). (2011). *Dokumentalna spadshchyna Sviato-Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria u Kyievi XVI–XVIII st. z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (Comps.). (2015). *Dokumentalna spadshchyna Sviato-Preobrazhenskoho Maksakivskoho monastyria XVI–XVIII st.* Kyiv [in Ukrainian].
3. Mytsyk, Yu., Syniak, I., Tarasenko, I., Yanytska, P. (2017). *Dokumentalna spadshchyna Sviato-Mykhailivskoho Vydubitskoho monastyria v Kyievi XVII–XVIII st.* Kyiv [in Ukrainian].
4. Kryvosheia, V. V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna. Ch. 1: Uriadnyky hetmanskoj administratsii*. K.: Stylos, Kyiv [in Ukrainian].
5. Dzyra, Ya. (1971). Vstup. In A. D. Skaba (Ed.), *Litopys Samovydtzia* (pp. 9–42). K.: “Naukova dumka” [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 28.09.2020.

«НАРОД ХОТІВ СВОБОДИ»: ВІДОБРАЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ 1855 РОКУ В ЛИСТУВАННІ ТА ЩОДЕННИКОВИХ НОТАТКАХ Г. ГАЛАГАНА

У статті йдеться про листування та щоденникові нотатки українського громадського діяча Григорія Галагана (1819–1888) як джерело для дослідження Київської козаччини — масових заворушень кріпаків у поміщицьких маєтках на Київщині 1855 року. Показано, що Г. Галаган прагнув відшукати причини та з'ясувати можливі наслідки цього селянського руху й дійшов висновку про неминучість здійснення докорінних соціально-економічних перетворень, які б істотно поліпшили становище селян Правобережної України.

Ключові слова: Григорій Галаган, Київська козаччина, селянський рух, листування, щоденник.

Yevgen Kovalyov

“PEOPLE WANTED FREEDOM”: REFLECTION OF THE “KIEVAN KOZACHCHYNA” OF 1855 IN THE CORRESPONDENCE AND DIARY NOTES BY HRYHORIY GALAGAN

Mass riots of serfs in Right-bank Ukraine in the spring of 1855, known in historiography as the “Kyievan Kozachchyna”, is an important topic that should be carefully researched, especially from a cultural and anthropological points of view. In this way it is possible to identify the deep motivation of the peasants’ actions and to explain the reaction of the landlords, clergy and government officials. An important source for the study of the “Kievan Kozachchyna” is the correspondence and diary notes of the Ukrainian public figure Hryhoriy Galagan (1819–1888) of this time. These texts contain not only his own views on the causes, course and consequences of the mass peasant riots in the Kyiv region in the spring of 1855, but also valuable eyewitness accounts of these events, from the governor-general to the ordinary peasant. Galagan’s narratives show a knot of contradictions between representatives of various strata of the agrarian society of the “pre-reform era”, such as the peasantry, landowners, officials and the clergy. Mutual alienation of these strata, lack of communication between them, being in different discursive fields led to the Kyiv Cossacks.

Key words: Hryhoriy Galagan, Kievan Kozachchyna, peasant riots, correspondence, diary.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Ковальов Є., 2020

Київська козаччина — масові заворушення поміщицьких селян Київської губернії навесні 1855 року — є важливою темою, вартою ґрунтовного дослідження, насамперед з культурно-антропологічної точки зору, завдяки чому можна з’ясувати глибинну мотивацію дій селян і пояснити реакцію тих, проти кого вони спрямовувалися, — поміщиків, духовенства та урядовців. Досі, однак, є лишень одна ґрунтовна праця, присвячена цій темі, — дисертація Сергія Шамрая «Київська козаччина 1855 року (до історії селянських рухів на Київщині)», опублікована ще 1928 року. Вона не втратила наукової значущості, але її автор зосередився на розкритті соціально-економічних причин селянських заворушень і заходах влади з придушення їх, а цим, як гадаємо, студіювання селянських рухів не може обмежуватися. На них треба подивитися як

на соціокультурні явища, взявши до уваги проблему комунікації між соціальними верствами, себто те, наскільки ясно «верхи» та «низи» усвідомлювали інтереси одне одного й наскільки готові були їх узгоджувати.

Важливими джерелами для таких досліджень є его-документи — епістолярії та мемуаристика. С. Шамрай побудував свою монографію значною мірою саме з цих матеріалів. Він, однак, не взяв до уваги тексти з архіву громадського діяча Григорія Павловича Галагана (1819–1888), які містять доволі важливі свідчення про Київську козаччину, а також вельми цікаві міркування про її причини та наслідки.

Перш ніж аналізувати ці тексти, не буде зайвим стисло охарактеризувати передумови та перебіг подій Київської козаччини. З доби Листопадового польського повстання 1830–1831 років у російських правлячих колах існувало уявлення

про селянські маси Правобережної України як чинник, здатний нейтралізувати польський національно-визвольний рух. Намагання встановити бюрократичний контроль за селянством і протиставлення його польському поміщицько-шляхетському загалу було лейтмотивом політики київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. Для цього було здійснено інвентарну реформу 1847–1848 років, сутність якої полягала в урядовій регламентації взаємин селян із поміщиками. Усе це активізувало селянські маси Правобережної України. З початком Кримської війни російський уряд прагнув за допомогою патріотичної риторики консолідувати суспільство для здобуття перемоги, й селянство було втягнуто до цього дискурсивного поля, що також сприяло «соціальному пробудженню» мас.

Приводом для початку заворушень стала публікація урядових маніфестів. Один з них, від 14 грудня 1854 року, йменувався «Про відозву до Росії з нагоди теперішньої війни». Він завершувався патріотичним закликком: «З залізкою у руках, з хрестом у серці (курсив оригіналу. — Є. К.) станемо перед лавами ворогів, на захист найдорожчого у світі блага: безпеки й честі Вітчизни» (Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 29. Ч. 2. №28824. С. 91 (пер. з рос. оригіналу)). Невдовзі по тому, 29 січня 1855 року, було видано маніфест «Про призов до Державного ополчення» (Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 30. Ч. 1. №28991. С. 84–85). Він взагалі не стосувався Київщини, позаяк набір ратників до ополчення мав відбуватися лишень у великоросійських губерніях, але українських селян такі деталі не обходили. Дізнавшись про ці маніфести, вони сприйняли їх як відновлення козацтва й скасування панщини для тих, хто вступає на військову службу. Священик с. Поправка Васильківського повіту о. Михайло Вишинський, до якого з проханням про вступ до війська звернувся його парафіянин, опублікував статтю про це, як приклад надзвичайного патріотизму, в газеті «Киевские губернские ведомости» (Шамрай С., 1928. С. 60–61). Чутки неї швидко поширилися серед селян Київщини й вважалася ними додатковим доказом дозволу уряду вступати на військову службу, яку вони уявляли собі як відродження козацтва.

Напруження у селянських масах стало відчуватися наприкінці зими, а навесні заворушення охопили більшу частину Київської губернії, сягнувши свого апогею у квітні. Зазвичай селяни відмовлялися виходити на панщину й вимагали від своїх парафіяльних священиків, щоб ті пред'явили їм «указ про свободу» й записували їх до козаків. За відмову це робити селяни жорстоко знущалися з них. Тільки застосувавши регулярні війська, влада спромоглася придушити

заворушення, причому в деяких місцинах доходило до стрілянини в натовпи селян.

У той час, коли сталася Київська козащина, Г. Галаган, багатий поміщик Чернігівської та Полтавської губерній, власник декількох тисяч душ кріпаків, але ліберал, який ще замолоду замислювався над розв'язанням пресловутого «селянського питання», мешкав у Києві. Він мав вельми розгалужені зв'язки у київському бюрократичному світі (сам генерал-губернатор князь І. І. Васильчиков був його знайомим і навіть далеким родичем), а тому добре знався на тому, що відбувається на Київщині. Про це він докладно повідомляв у листах до О. В. Кочубея, дядька своєї дружини, члена Державної ради, що мав неабияку вагу в петербурзьких правлячих колах¹. У галагановому епістолярії за квітень 1855 року Київська козащина є ледве чи не найважливішою темою, що аж ніяк не дивує, зважаючи на коло його громадських зацікавлень.

Насамперед Г. Галаган розмірковував про причини масового невдоволення селянства. Він був впевнений, що заворушення сталися внаслідок нестерпного визиску поміщицьких селян, а царистські й патріотичні висловлювання, котрими учасники заворушень зазвичай виправдовували свої вчинки («селяни повстають і вимагають, щоб їх вписували в козаки, щоб їти захищати білого царя та віру православну»), видавалися йому лишень риторичним прийомом, що маскував справжню мету цього руху — звільнення від панщини. «Немає сумніву, — зауважував Г. Галаган у листі від 2 квітня, — що l'arrière pensée (задня думка (фр.)) — Є. К.) усього цього є свобода від панів»². У наступному листі, від 11 квітня, він повертається до цього міркування: «Боже бережи, якщо незграбними діями дадуть послабитися патріотичним почуттям і відданості царю, які підживлюють тутешній народ! Що за цими почуттями криється й думка про звільнення від панів, у цьому немає жодного сумніву, але невже ця думка, котрій уже дали привід, не є природною в людях, які бачать перед собою безвихідне страждання»³.

Г. Галаган наводить типовий сценарій «бунту»: «скрізь спочатку збирається громада й іде до священика, у якого вимагає прочитання указу

¹ Автор висловлює свою щирю вдячність М. М. Будзар за співпрацю в дослідженні листування Г. П. Галагана з О. В. Кочубеєм. Сподіваємося, що незабаром цей цінний епістолярний комплекс буде опубліковано в повному обсязі.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 11088. Г. Галаган — О. В. Кочубею. Арк. 2 зв. (пер. з рос. оригіналу).

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1475. Од. зб. 992. Письма Г. П. Галагана Кочубею. Арк. 56–56 зв. (пер. з рос. оригіналу).

про свободу або про козаків; деякі священники з остраху читають їм маніфест про ополчення, де при словах: «с крестом в сердце и железом в руках» селяни зазвичай вигукують: «от се воно, от се воно» (курсивом позначено українське мовлення в оригіналі. — Є. К.), і тоді священник повинен записувати їхні імена, й селяни впевнені, що вже з цього часу вони — козаки. Якщо священник з характером і відмовляється від цієї справи, то їхні вимоги збільшуються та, зрештою, називаючи священника зрадником і людиною, підкупленою панами, вони його виганяють з села, а в деяких місцях в'яжуть і б'ють»⁴.

Ставлення Г. Галагана до заколотників було двоїстим. З одного боку, він покладав провину за заворушення на поміщиків, які нехтували інвентарними правилами, й наголошував на намаганні селян уникати насилля (вони, як зазначає Г. Галаган, припиняли вживати горілку й закривали шинки, аби не бути звинуваченими у п'яному безладді; дотримувалися недоторканості особи поміщиків і навіть інколи продовжували відбувати панщину). З іншого боку, коли селяни все-таки вдавалися до насильницьких дій, він був готовий виправдовувати найсуворіші заходи для придушення «бунту», навіть вбивство «бунтівників», але лишень за умови здійснення в подальшому реформ, які би істотно поліпшили становище селянства й унеможливили надалі схожі ексцеси. У його листі від 11 квітня з граничною відвертістю зазначено: «Цього разу нема що робити, треба бити й навіть вбивати, тому що натовп є скрізь однаковим й, отримавши хибний напрям, він робиться звіром, але після цього потрібно почати працювати для серйозного перетворення та поліпшення цього краю»⁵.

Розмірковуючи про причини й хід заворушень, Г. Галаган чимало уваги приділяє національному чиннику. Для нього цей селянський рух мав антипольську спрямованість. Принагідно він зауважує, що в маєтках поміщиків-українців, які прагнули зблизитися з селянськими масами, як, наприклад, у В. В. Тарновського, заворушень не було⁶. Витіснення з Правобережної України польських поміщиків і заміна їх дворянством з Чернігівщини та Полтавщини було на той час заповітною мрією Г. Галагана. Тарновські володіли селом Потік у Канівському повіті, яке, однак, Київська козаччина не обминула. Петро Лебединцев, учасник приборкання селянських заворушень, зазначає у своїх спогадах: «...поїхали 31 березня у с. Потік і Степанці, де селяни заподіяли образу священнику за непрочитання їм указу про козацтво» (Лебединцев П. Г., 1900. С. 32 (пер. з рос. оригіналу)). Тож Г. Галаган або

ще не знав про заворушення потоцьких селян (лист, у котрому йдеться про спокій кріпаків В. В. Тарновського, датовано 11 квітня), або ж видавав бажане за дійсне.

Багато місця у галаганових квітневих листах відведено оцінці дій місцевої влади, починаючи від генерал-губернатора й закінчуючи повітовою поліцією. На його думку, некомпетентність та корумпованість адміністрації є однією з найважливіших причин селянських заворушень. Г. Галаган зазначає: «Поліція у цьому краю дійшла до граничного розбещення. Усе тут на відкупі, й станові, котрі доти наживалися, роблячи вигляд переслідування політичних змов, тепер удвічі більше наживаються, беручи з поміщиків сильну данину для того, щоб вони могли взагалі не дотримуватися правил інвентарів і щоб в усіх справах селянин завжди залишався винуватим. З другого боку, пани-поляки стараються з будь-якого непорозуміння чи грубощів мужиків зробити вигляд бунту, аби переконати вищий уряд у необхідності суворих заходів. Селяни, таким чином, залишаються цілковито беззахисними...»⁷.

Особливу увагу Г. Галаган приділяв діям генерал-губернатора І. І. Васильчикова. Заходи, вживані начальником краю під час «козаччини», були, на думку Г. Галагана, непослідовними та малоефективними. Припинити заворушення без застосування сили, як би того не жадав І. І. Васильчиков, не вдалося. Коренем зла, як гадав Г. Галаган, був брак комунікації між «верхами» та «низами», взаємне відчуження і навіть буквальне нерозуміння одне одного — на початку заворушень генерал-губернатор приймав у Києві селянські депутації та намагався «увіщувати» селян, але марно, бо спілкуванню заважав мовний бар'єр: І. І. Васильчиков не говорив українською, а селяни не розуміли його російською. З посиленням заворушень гуманізм генерал-губернатора схибив нанівець, й ось, зрештою, було віддано наказ про вжиття «суворих заходів»⁸. І. І. Васильчиков, вирушивши до місць, де сталися заворушення, мусив наглядати за покаранням селян. По поверненні генерал-губернатора до Києва Г. Галаган мав з ним розмову про «козаччину»: «Я питав його, що він думає про ці пригоди? Він мені відповідав, що такого глупого народу, як тутешній, він ніколи в житті не бачив. Ось з яким висновком повернувся начальник краю!»⁹. До того ж Г. Галаган був впевнений, що генерал-губернатор несе особисту відповідальність за корумпованість та некомпетентність місцевої адміністрації. Тому Г. Галаган протиставляв «слабого» І. І. Васильчикова його «сильному» попереднику Д. Г. Бібікову, доходячи невтішного висновку: «Слабке керування

⁴ Там само. Арк. 70 зв. (пер. з рос. оригіналу).

⁵ Там само. Арк. 56 (пер. з рос. оригіналу).

⁶ Там само. Арк. 56 зв.

⁷ Там само. Арк. 55–55 зв. (пер. з рос. оригіналу).

⁸ Там само. Арк. 71 зв. (пер. з рос. оригіналу).

⁹ Там само. Арк. 64 зв. (пер. з рос. оригіналу).

інколи є значно гіршим, ніж, мабуть, найбільш самовільне»¹⁰.

Нарешті, в листі від 29 квітня Г. Галаган виніс розлогий та вельми суворий обвинувальний вирок місцевій владі за її дії під час Київської козаччини: «...Всі місцеві начальники в цих пригодах не показали явного лихого наміру. Вони тільки показали, що у нас, на жаль, за способом теперішнього управління, можна 20 років управляти краєм і залишатися цілковито незнайомим з тим, що саме й складає край, себто не знати ні звичаїв та характеру поселян (більшості мешканців), ні його наріччя, котре офіційно не визнано за існуюче (йдеться про українську мову. — Є. К.), а залишатися просто або генералом, що чудово знає свою частину, або бюрократом у тісному смислі, яким показав себе віце-губернатор Вєсьолкін, котрий, будучи хорошим чоловіком, але ще більш чудовим чиновником, поїхав приборкувати народ і до того незграбно за цю справу брався, що ще більше роздмухав полум'я, і на його совісті має залишитися багато невинно пролитої крові»¹¹. «Народний рух, що мав такий характер, місцева влада не вміла зупинити іншими засобами, як стріляючи в народ, як стріляють у Криму в ворогів Росії, або засікаючи людей до смерті, себто не вміла зупинити інакше, як *грубою силою* (виділено Г. Галаганом. — Є. К.)», — зазначає він в іншому місці цього же листа¹².

Вельми цікавили Г. Галагана причини ненависті селян до парафіяльних священиків, що з усією очевидністю проявилася під час Київської козаччини. На його думку, так сталося тому, що на панотців було покладено обов'язок стежити за дотриманням поміщиками інвентарних правил, а через це селяни почали ставитися до них як до чиновників, чогось на кшталт представників царя на місцях, призначених обороняти селянство від поміщицької сваволі, й коли з'ясувалося, що священики не піддаються на вимоги громад про складання списків козаків, селяни вирішили, що їхні панотці є зрадниками.

У листі від 29 квітня Г. Галаган повідомляє О. В. Кочубею, що селянський рух було придушено. Тепер наставав час з усіх цих подій робити висновок. На його думку, Київська козаччина довела необхідність здійснення реформ, які істотно поліпшили би долю селянства. Він вважав, що до підготовки та здійснення цих реформ треба залучити практиків, що добре знаються на сільському господарстві й усвідомлюють істинні потреби та бажання селян. Саме на таких експертів має розраховувати уряд, визначаючи засади

своєї внутрішньої політики¹³. Ці галаганові міркування незабаром оправдалися — коли уряд розпочав розробку селянської реформи, то в цьому процесі важливу роль відігравали експерт-поміщики, котрі увійшли до Редакційних комісій, зокрема й Г. Галаган. До цього, втім, було ще доволі далеко, а тоді, наприкінці квітня 1855 року, одразу після придушення Київської козаччини, Г. Галаган побоювався, що гору візьмуть реакціонери. У зв'язку з цим він пише О. В. Кочубею про наради поміщиків у губернського предводителя дворянства, де висловлювалися вимоги до уряду скасувати інвентарні правила, які буцімто були причиною селянських заворушень. З цього приводу Г. Галаган, що пильно стежив за проведенням інвентарної реформи й вважав її досвід вельми корисним, зауважує, що насправді обмеження поміщицької влади інвентарями стало запобіжником значно більшим селянським рухам, які могли би зрівнятися за своїм розмахом з гайдамаччиною та Коліївщиною. У той час багатьом зацікавленим історією людям спадало на думку порівняння Київської козаччини з «уманською різаниною» 1768 року. «А народ і тепер усе той же, що був за Залізняка й Гонти», — багатозначно зауважив Г. Галаган.¹⁴

Київська козаччина продовжувала цікавити Г. Галагана й після її придушення. У листопаді 1856 року він здійснив подорож з Києва до Городища для оглядин цукрового заводу К. Яхненка та П. Симиренка. Його шлях пролягав теренами, де півтора роки тому прокотилася хвиля селянських заворушень, зокрема Канівським повітом, де «козаччина» набула чи не найбільшого розмаху, а її придушення відзначилося особливою жорстокістю. Свої дорожні враження Г. Галаган записував у щоденнику. У розмовах з тубільцями, що належали до різних верств суспільства, він намагався довідатися якомога більше про «козаччину» й доволі ретельно занотовував почуте від свідків тих подій. Тож цей щоденник є важливим джерелом для дослідження Київської козаччини.

Варто зауважити, що про селянські заворушення в Канівському повіті йдеться у спогадах військовика А. Міхеля та священиків А. Ковальського й П. Лебединцева, які були безпосередніми їх свідками. Ці тексти давно опубліковані, ними скористався С. Шамрай у своїй монографії (Шамрай С., 1928. С. 2–3). Однак усі ці спогади писалися через тривалий час після цих подій, тоді як Г. Галаган збирав свідчення «по гарячому». За умов порівняння мемуарів А. Міхеля, А. Ковальського й П. Лебединцева з щоденниковими нотатками Г. Галагана за 1856 рік виявляється їх значна схожість в описах подій, а в деталях ці наративи доповнюють один одного.

¹⁰ Там само. Арк. 55 (пер. з рос. оригіналу).

¹¹ Там само. Арк. 91 зв.–92 (пер. з рос. оригіналу).

¹² Там само. Арк. 67–67 зв. (пер. з рос. оригіналу).

¹³ Там само. Арк. 92–92 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 91 (пер. з рос. оригіналу).

Отже, восени 1856 року Г. Галаган подорожував Київською губернією. Дорогою він заїхав у с. Зеленьки Канівського повіту. Це був великий маєток, 1600 душ кріпаків, що належав графу К. Браницькому. Місцеві мешканці були незможними: «скрізь видно велику бідність», — зауважує наш мандрівник¹⁵. У Зеленьках під час «козаччини» селяни напали на садибу свого парафіяльного священика, шукаючи у нього царський указ про козацтво й свободу від панщини, й навіть поколотили попадю. Заворушення були спричинені утисками кріпаків з боку економії графів Браницьких, особливо через зменшення селянських наділів (Лебединцев П. Г., 1900. С. 32). Підїхавши до зеленківської корчми, Г. Галаган розговорився з селянами, що там збиралися. Наводимо тут дослівно мовою оригіналу запис цієї надзвичайно цікавої розмови. Читаючи його, неначе чуєш голоси селян, які так рідко промовляють до історика крізь тексти джерел «дореформеної доби»: «Що, скажіть мені, було у вас торик навесни слідствие?». Они опять переглянулись. — «А! — сказал с улыбкой старик, — казачка, казачка, ни, у нас сіюга не було». — «Мы не бунтовались, — продолжал другой, — то в Корсуні, в Таганчи була казачка (виділено Г. Галаганом. — Є. К.), а у нас ни. Мы, таки правда, уси записались, бо казали люде: “Записуйтесь”, та мы гаразд и не знали, що воно таке». — «Воно, бачите, — прибавил один молодой и благовидный мужчина, — от царя були якись казеды (виділено Г. Галаганом. — Є. К.) (газеты), и у тих казедах було, що будуть казаки, дак от народ и затурбовався. До нас приїздыв Опанасов (підполковник Г. Г. Афанасьєв, чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі. — Є. К.) из губернии, то й казав: “Не вирте, — каже, — як було, так и буде”». — «Жалко, — возразил я, — що так случилось, багато пропало людей. Скільки их наказивали». Вероятно, мужик не совсем понял: «Що ж робить — мусить терпить, так уже Бог дав»¹⁶.

Чимало нового про Київську козаччину Г. Галаган дізнався у Корсуні, маєтку князя П. П. Лопухіна, де сталися масові заворушення, для припинення яких довелося застосувати військову силу. Зупинившись у корчмі, він почав розпитувати про ці події молодого єврея-служника. Той розповів, що корсунські євреї побоювалися погрому й почулися у безпеці лишень тоді, коли до містечка увійшли війська. До Корсуня наблизилось 5 тисяч селян з навколишніх сіл і з сусіднього містечка Таганчі: «...Они все пришли сюда, и вся улица от выезда на Таганчу до большой церкви, это 1½ версты, была совсем полна мужиков; у них были косы, топоры и деревянные

булавы». — «Что же они делали?». — «Они хотели разграбить дворец князя и самого его убить. Вот они стоят и молчат. А полковник жандармский (насправді це був підполковник Г. Г. Афанасьєв. — Є. К.) выехал и сказал: “На колени!”. Они и стали на колени. — “Чего вы хотите?”. — “Читайте нам указ, щоб панщины не було”. Полковник начал их уверять, что это все ложь, то они встали и начали ему грубить, говорили: “Що ты надив сонячники” (штаб-офіцерські еполети. — Є. К.). Он велел их хватать, то один мужик разрубил унтер-офицеру топором голову. Тогда велели по ним стрелять. Многих убили, другие разбежались, и после того их начали брать в полицию и наказывали, давая им по 500 и даже по 800 ударов». — «Что ж, я думаю, многие не выдержали?» — «Нет, у нас тут доктор хороший, так вылечивал. Такие мужики от розог не умрут». — «А князь к ним не выходил?» — «Боже сохрани, он боялся, как можно». — «Что ж, они его не любят разве?» — «За что ж не любят? Они живут у него лучше, чем у других. Посмотрели бы они, как живут у Браницких»¹⁷.

Розповідь служника-єврея, в якій Г. Галагану почулася «нелюбов» до селянина, стала для нього приводом пожалітися у своєму щоденнику на національну упослідженість українського селянства, пригнобленого і євреями, і панамі-поляками, і росіянами (їх у галагановому наративі уособлюють військовий та ремісник-тесляр), і німцями (фабрикантом або управляючим панським маєтком)¹⁸.

Наступного дня Г. Галаган оглядав парк навколо палацу Лопухіних і познайомився з тамтешнім садівником-німцем Несслером, котрий також був свідком селянського руху й бачив, як солдати розстріляли натовп заворушників. Його оповідання було схоже на те, що раніше Г. Галаган почув від єврея-служника. «Він додав, — зазначає у своєму щоденнику Г. Галаган, — що, бажаючи спостерігати за народом, він увійшов у натовп. Цей натовп у 5000 чоловік мав у собі щось страшне. Народ хотів свободи. Коли почали стріляти, то старий Несселер каже, що з остраху перестрибнув через тин як хлопчик. За його словами, вбито на місці 18 чоловік і стільки же померло від поранень. Окрім того, заслано до Сибіру до 160-и. “Народ не є дуже винним, — додав він, — його пригноблюють економи, і його світлість (князь Лопухін. — Є. К.) сам каже, що тепер є слабким, а раніше був завжди занадто ледащим, аби в усе вникати”»¹⁹.

Отже, листування та щоденникові нотатки Г. Галагана за 1855–1856 роки є важливим джерелом для дослідження Київської козаччини. Ці тексти містять не лише його власні міркування

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 6872. Путевые заметки. Арк. 5 (пер. з рос. оригіналу).

¹⁶ Там само. Арк. 5 зв.–6.

¹⁷ Там само. Арк. 7–7 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 7 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 8 зв. (пер. з рос. оригіналу).

щодо причин, ходу та наслідків масових селянських заворушень на Київщині весни 1855 року, але й цінні свідчення свідків цих подій, починаючи від генерал-губернатора та закінчуючи пересічним селянином. Через галаганові наративи того часу проявляється складний вузол протиріч

між представниками різних верств аграрного соціуму «дореформеної доби» — селянства, поміщицтва, чиновництва та духовенства. Взаємна відчуженість цих верств, брак комунікації між ними, перебування у різних дискурсивних полях і спричинили, зрештою, Київську козаччину.

ДЖЕРЕЛА

1. Записки протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева о «козашине» 1855 года. *Киевская старина*. 1900. Июль–август. С. 1–50.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 29–30. СПб., 1855–1856.
3. Шамрай С. Київська козаччина (до історії селянських рухів на Київщині). К.: ВУАН, 1928. 127 с.

REFERENCES

1. Lebedintsev, P. G. (1900). Zapiski protoiorea Petra Gavrilovicha Lebedintseva o «kozashchine» 1855 goda. *Kyevskaia Staryna*, 7–8, 1–50 [in Russian].
2. *Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobraniie 2* (1855–1856). (Vols. 1–2). Sankt-Peterburg: II Otdeleniye Sobstvennoi E. I., V. Kantseliarii [in Russian].
3. Shamrai S. (1928). *Kyivska kozachchyna (do istorii selianskykh rukhiv na Kyivshchyni)*. Kyiv: VUAN [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 20.07.2020.

Віталій Щербак

ORCID iD 0000-0001-8025-5684

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.1.19

ДО Джерел Української держави Ранньомодерної епохи

Рецензія на: **СІВЕРЩИНА ГЕТЬМАНСЬКИХ ЧАСІВ. ТТ. 1–2:
XVII–XVIII ст.** Збірники архівних документів /
Упоряд.: О. Ю. Мицик, І. Тарасенко. К., 2019–2020.

Політичні чинники справили неоправний вплив на збереження джерельної бази Української держави ранньомодерної доби. Документація центральних та місцевих органів влади знищувалася у буремні воєнні роки, а її залишки ретельно ліквідовувалися в процесі утвердження імперського правління на нашій землі. Здебільшого уціліли, як правило в копіях, універсали гетьманів, матеріали судочинства та поземельних відносин. Водночас, наукові пошуки останніх десятиліть дають підстави для оптимістичних сподівань. До таких, безперечно, належать збірники архівних документів по одному із регіонів Гетьманщини — Сіверщини. Книги видані Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститутом історії України НАН України та Інститутом рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, упорядники: д.і.н. Юрій Мицик та к.і.н. Інна Тарасенко.

До збірників увійшли матеріали, віднайдені упорядниками та іншими авторами у вітчизняних та іноземних архівах, насамперед польських та російських. Серед них й раніше опубліковані на сторінках часопису «Сіверянський літопис» збірники документів «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.», «Воссоединение Украины с Россией» тощо. З усього масиву наявних джерел відбиралися лише дотичні до території Чернігівського, Ніжинського, Стародубського,

Прилуцького та частково Київського полків, тобто переважної частини Чернігово-Сіверщини.

Найдавніші джерельні свідчення про Сіверщину з часів княжої Русі подано в уривку із хроніки військового діяча й письменника Речі Посполитої італійського походження Олександра Гваньїні «Опис європейської Сарматії». Витяги із люстрацій староств містять дані про кількість населення міст та сіл, обсяг різноманітних податків та повинностей. Інформативними є відписки путивльських воевод до Розрядного приказу щодо козацьких повстань в Україні 30-х років XVII ст., торгових контактів московитів із мешканцями Сіверщини. Уривки із чернігівських гродських книг розкривають деталі й характер перебігу судових процесів у місті.

Значний матеріал присвячений подіям Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. Листування козацьких полковників П. Шумейка, М. Небаби, І. Шохова та інших урядовців свідчать про перебіг військових операцій на Чернігово-Сіверщині. Їх доповнюють відписки до Посольського приказу прикордонних воевод Московського царства. Досить скрупульозними є повідомлення про хід війни на межі з білоруськими землями, зокрема битви під Лоевим та Речицею 1649 р., із табірною щоденника литовського князя Януша Радзівіла. Полковницькі універсали засвідчують спроби налагодити життя мешканців краю в царині соціально-економічних відносин в умовах воєнного лихоліття.

Універсали гетьмана Івана Виговського на початку врядування сповнені його прагненням дістати підтримку сіверської старшини для боротьби із Запорожжям і більшої лівобережної старшини, незадоволених рішенням Корсунської ради 1657 р. Листування переяславського полковника Павла Тетері з волинським каштеляном і дипломатом Казимиром Беньовським проливає світло на деталі підготовки проекту Гадяцької угоди. Тут же міститься уривок з першої редакції інструкції, даної українським урядом своїм послам, на сейм для переговорів щодо ратифікації договору. У листі Томаша Карезовського з табору на Руській розповідається про хід переможної битви українського війська під Конотопом 1659 р.

Кореспонденція Юрія Хмельницького дає змогу розуміння складної геополітичної ситуації Української держави на рубежі 50–60-х років, яку розривали й внутрішні конфлікти. У посланнях гетьмана Івана Брюховецького до московського царя Олексія Михайловича йдеться про успіхи союзницьких військ у боротьбі проти Речі Посполитої на теренах Сіверщини. Час урядування Івана Самойловича представлений його універсалами на матеріальну підтримку Православної Церкви, насамперед через надання земель монастирям. Найбільш розмаїтою є документація мазепинської доби. Гетьманські універсали стосуються його листування з українськими православними ієрархами, зокрема чернігівським архієпископом Лазаром Барановичем, новгород-сіверським архієпископом Феодосієм Углицьким, київським митрополитом Варлаамом Ясинським. Листи Івана Мазепи до царя Петра I характеризують рівень відносин Гетьманщини з Московським царством на рубежі XVII–XVIII ст. Значна частина універсалів стосується економічного життя Чернігово-Сіверщини: надання маєтностей

старшині, оренд, промислів, торгівлі, визначення обсягів послушенства селян. Аналогічний зміст матеріалів простежується і в часи правління гетьмана Івана Скоропадського. Їх суттєво доповнює кореспонденція генеральної старшини, козацьких полковників та сотників.

Уривки з творів іноземних авторів, присвячені висвітленню Великої Північної війни, безпосередньо стосуються Сіверського краю 1708–1709 рр.: «Історія Швеції в правління Карла XII» де Лімьє А.Ф. та «Мемуари про Максиміліана-Емануеля, герцога вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі».

Про козацьку Україну, зокрема конфесійний чинник в житті суспільства, розповідають заповіти київських митрополитів Стефана Яворського та Варлаама Ясинського. Політична ситуація в Гетьманщині в перші роки імперської доби в Росії досить зримо постає у листуванні наказного гетьмана і чернігівського полковника Павла Полуботка та універсалах Генеральної військової канцелярії.

Обидва томи у додатках містять десятки регестів — фрагментів документів самого різноманітного змісту, що суттєво доповнюють картину історії Сіверщини XVII–XVIII ст. Високу культуру видання підтверджують список скорочень, іменний та географічний покажчики. Перелік назв опублікованих документів сприяє ефективному їх пошуку на сторінках книг.

Таким чином збірники документів проливають нове світло на історію одного із важливих регіонів Гетьманщини. Вони можуть бути корисними не лише науковцям, викладачам та студентам вишів, але й усім, хто цікавиться історією України ранньомодерної доби. Сподіваємося, що найближчим часом вийдуть два наступні томи цього видання.

Дата надходження статті до редакції: 07.10.2020.

ІМПЕРСЬКІ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. / Колективна монографія за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів : УКУ, 2020. 304 с.

«Імперія» та «нація» належать до найважливіших концептів, що вживаються для досягнення української минувшини трьох останніх століть, а точніше, тих грандіозних соціальних та економічних трансформацій, які зазвичай іменуються модернізацією. Модерна українська нація народилася в межах двох європейських імперій, які поволі перетворювалися з династичних патримоніальних держав Романових та Габсбургів, що володарювали «з ласкавості Божої», на модерні бюрократичні держави з раціональним типом легітимації влади. Українські історики, які досі дотримуються традицій «народницької» та «державницької» історіографічних концепцій або ж дивляться в минуле з позицій відносно новіших «постколоніальних студій», зазвичай протиставляють націю імперії. Тож українська історія за таких умов репрезентується як украї болісна емансипація від імперії, а вся «імперська доба» стає «пропащим часом», за висловом Михайла Драгоманова. Однак видається, що таке потрактування української історії є занадто спрощеним і до того ж відверто залежить від політичної кон'юнктури чи «політики пам'яті».

Об'єктивне дослідження імперії та нації в їхній взаємодії показує, що це були засоби для досягнення однієї мети — модернізації. Поширення масової культури, стандартизація та уніфікація соціальних практик — ці важливі атрибути модерного світу постали завдяки взаємовпливу національних рухів й імперських держав. Тому, мабуть, доречно вважати імперії не «тюрмами народів», а їхніми «школами», але, звісно, треба визнати, що інколи порядки там бували лютіші за найгіршу бурсу. Саме так ставляться до «імперської доби» української історії автори монографії, про яку тут ідеться.

У вступі, написаному Вадимом Ададуновим спільно з Володимиром Склокіним, визначені теоретико-методологічні засновки монографії. Дослідження, включені до неї, ґрунтуються на ідеях «нової імперської історії». Це означає, що Російська та Австрійська імперії розглядаються як «композитні держави», до яких входили регіони, що істотно різнилися в етнокультурному

й соціально-економічному відношеннях, але поступово зазнавали уніфікації та централізації, і цей процес особливо пришвидшився завдяки політиці просвіченого абсолютизму. У полі зору авторів перебував період, що охоплює другу половину XVIII — першу третину XIX ст., позаяк саме на цей час припала інтенсифікація інтеграційних процесів в обох імперіях, що обумовило формування «імперських ідентичностей» у їхніх мешканців.

Ідентичність є поняттям, що забезпечує концептуальну цілісність розвідок, об'єднаних у монографію. Її автори прийняли конструктивістське трактування цього поняття, згідно з яким ідентичності є ідентифікаціями особистості з різними спільнотами й політичними інститутами, причому ці ідентифікації (самоотождоження) є мінливими й множинними, проявляючись ситуативно. У розмаїтті цих ідентичностей — національних, соціальних, релігійних, регіональних, локальних тощо — автори монографії виділяють та ретельно досліджують імперський складник. На прикладах людей, які мешкали в Російській та Австрійській імперіях, демонструється, яким чином формувалися їхні імперські ідентичності та який зиск можна було від того здобути.

Героєм першого розділу, написаного Максимом Яременком, є Павло Лобко — уродженець волинського міста Заслава, який разом із родичами перебрався з Речі Посполитої до Києва, здобув тут освіту й зрештою домігся вельми престижного місця парафіяльного священника однієї з київських церков. Це був чоловік з неспокійною вдачею, схильний до конфліктів, здатний нехтувати моральними нормами й навіть вчиняти карні злочини, проте йому зазвичай вдавалося залагоджувати свої справи. Річ у тім, що він вправно користувався імперським дискурсом заради власних інтересів. Його улюбленим риторичним засобом була презентація самого себе як вірнопідданого слуги російських монархів. На прикладі о. Павла проявляються поведінкові й риторичні стратегії, завдячуючи яким у середині XVIII ст. відбувалася інтеграція уродженців руських теренів Речі Посполитої до соціальних структур Російської імперії та уможливлювалося їхнє кар'єрне зростання.

У другому розділі, який належить Володимирі Склокіну, йдеться про трансформацію ідентичностей мешканців Слобідської України у другій половині XVIII ст., обумовлену скасуванням автономії цього регіону на тлі інтеграційних процесів, що охопили Російську імперію під час правління Катерини II. Автор дослідив структуру слобожанської регіональної ідентичності, виявивши її особливості у козацької старшини та представників інших станів регіонального соціуму, а також її співвідношення з лояльністю щодо імперії. Цікавими є авторські міркування про переформатування світогляду місцевої еліти, яка заради інтегрування до загальноімперського дворянського стану вдавалася до «самоорієнталізації» та «самоколонізації», себто презентувала традиційну домодерну культуру свого регіону як «відсталу», що мусить поступитися вестернізованій становій культурі імперського дворянства. Прикладом таких інтенцій є щоденник Івана Острозького-Лохвицького. Вплив ідей Просвітництва на систему ідентичностей слобідсько-української еліти В. Склокін дослідив на прикладі Романа Цебрикова. Його регіональна ідентичність, на думку автора, обумовлювалася ідеалізацією козацького егалітаризму, протиставленого абсолютизму. Це поєднувалося з російською імперською ідентичністю, сутністю якої була лояльність до імперії як політичного інституту, та з космополітичним гуманістичним просвітницьким універсалізмом.

Третій розділ, також присвячений Слобожанщині, написав Володимир Кравченко. Тут йдеться про регіоналізм на перетині двох контекстів — імперського та національного. Автор визначив Слобідську Україну як фронт між Малоросією та Великоросією — простір комунікацій та інновацій, які суттєво вплинули на ідентифікацію його мешканців. В. Кравченко слушно наголосив на невизначеності меж малоросійської та українсько-слобожанської ідентичностей, що було обумовлено синкретизмом етнокультурного та соціально-станового дискурсів. Слобідська Україна могла сприйматися як частина малоросійського етнокультурного простору, але окрема слобожанська козацька традиція була підґрунтям тривалого збереження регіональної ідентичності, в контексті якої Малоросія, себто колишня Гетьманщина зі своєю осібною козацькою традицією, «іншувалася». В. Кравченко показав, що інтеграція Слобожанщини до імперії мала переважно інституційний характер. Найважливішою імперською інституцією у контексті модернізації цього регіону став Харківський університет. Між іншим, дуже важливими є міркування автора про те, що пресловута «русифікація», в авангарді якої мали би перебувати університетські професори, насправді стимулювала цікавість до української культури, бо харківські

професори-філологи (Іван Ризький та ін.) були прибічниками архаїзму в розбудові російської літературної мови (ідейно близькими до «шишковістів») і вважали українські мовні традиції джерелом її розвитку. Принагідно зауважимо, що це цікаве спостереження доводить, що витoki українофільства неможна знайти без звернення до ідей раннього російського слов'янофільства, яке постало на підґрунті шишковсько-державинського архаїзму. Зрештою В. Кравченко показав, що інтелектуали-романтики, згуртовані навколо Харківського університету, спромоглися подолати регіональну обмеженість та приступили до формування етнокультурної концепції модерної нації. Однак Харків через свій фронтірний характер не міг бути осердям модерного національного руху, тому цю роль перебрав на себе Київ.

Четвертий розділ належить В. Ададуру. Його героєм є галицький митрополит Антоній Ангелович — «вірнопідданий слуга» австрійського монарха. Автор ретельно дослідив походження цієї взірцевої лояльності. На його думку, вона постала під впливом того соціокультурного середовища, в якому сформувалася особистість Ангеловича, зважаючи на те «вікно можливостей», яке відчинилося перед греко-католицьким духовенством Галичини після приєднання цього краю до монархії Габсбургів. Вочевидь о. Антонію вдалося успішно адаптуватися до нової імперської реальності, в якій опинилася Галичина, й це стало запорукою його блискучої кар'єри. Лояльність до австрійської монархії щедро винагороджується — він стає перемишльським єпископом (і це навіть при тому, що належав до білого духовенства, тоді як доти греко-католицький єпископат формувалася з ченців-василіян), а згодом — галицьким митрополитом. Відданість Ангеловича Габсбурзькій монархії залишається непохитною у вкрай тяжкі часи наполеонівських війн, коли австрійська влада в Галичині була тимчасово повалена. Приклад о. Антонія є вельми цікавим для дослідження «австрорусинства», що є явищем одного порядку з «малоросійством» у межах Російської імперії.

У п'ятому розділі філолог-україніст Міхаель Мозер здійснив компаративний соціолінгвістичний аналіз двох текстів, що мали на меті соціальне дисциплінування селян, прищеплення їм певних правил життєдіяльності в імперському соціумі більш-менш зрозумілою їм мовою. Йдеться про «Повинності підданих» галичанина о. Івана Могильницького (1817 р.) та «Листи до люб'язних земляків» слобідського українця Григорія Квітки-Основ'яненка (1839 р.). Насамперед заслуговує на увагу характеристика мовної культури тих регіонів, де були створені ці тексти. На той час і в Галичині, і на Слобожанщині існувала диглосія, себто мовні відмінності між «високою» та «низовою» культурами. У Галичині до «високої» культури належали польська та німецька

мови, на Слобожанщині — російська (звісно, при цьому універсальною мовою тогочасних європейських еліт була французька), а «простою мовою» спілкувалися сільські й міські низи. Новаторство І. Могильницького та Г. Квітчи-Основ'яненка полягало в тому, що вони прагнули розповісти «простою мовою» про те, що зазвичай стосувалося «високої» культури, — про держаний та соціальний лад, хоча міра «простоти» їхнього мовлення суттєво різнилася: у І. Могильницького воно є консервативним, ґрунтується на церковнослов'янській традиції, він дотримується етимологічного правопису, а Квітчине письмо імітує селянську розмову. Окрім того, М. Мозер ґрунтовно дослідив репрезентацію в обох текстах загальноімперської та регіональної ідентичностей, опис соціальних структур, розв'язання проблеми легітимації влади, уявлення про обов'язки підданих перед державою тощо. Загалом і «Повинності підданих», і «Листи до люб'язних земляків» є цікавими спробами конструювання дискурсу лояльності

щодо імперської держави та її соціального ладу й поширення цього ідеологічного комплексу на «низову» авдиторію.

У прикінцевих заувагах Остапа Середи слушно наголошується на хибності уявлення про виключно антагоністичні взаємини між імперією та нацією, бо без соціокультурної інфраструктури (мережі освітніх закладів тощо), розбудованої імперською владою, і російською, і австрійською, без появи в імперських просторах зародків модерних громадянських суспільств, постання будь-якої модерної нації, зокрема й української, було би неможливим.

Насамкінець зауважимо, що, на нашу думку, монографія «Імперські ідентичності в українській історії XVIII — першої половини XIX ст.» є дуже корисним прикладом культурно-антропологічного потрактування «імперської доби» в історії України. Вочевидь варто було би продовжити дослідження на цьому проблемному полі. «Імперські студії» безперечно є багатообіцяючим напрямом у сучасній історіографії.

Дата надходження статті до редакції: 05.08.2020.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бонь Олександр — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент.

Гошко Тетяна — старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії археології Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Драч Оксана — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Іванюк Олег — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Клименко Нінель — доцент кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Калакура Ярослав — професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор.

Ковалевська Ольга — провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, доцент.

Ковальов Євген — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Кухто Артем — аспірант спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка.

Мартвянова Яна — студентка IV курсу спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка.

Мицик Юрій — провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, доктор історичних наук, професор.

Мотуз Марія — аспірантка спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка.

Мусяченко Ольга — аспірантка спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка.

Перець Володимир — доцент кафедри соціально-гуманітарних та природничих наук Університету сучасних знань (Київ), кандидат історичних наук, доцент.

Рудь Віталій — старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії археології Київського університету імені Бориса Грінченка, науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України, кандидат історичних наук.

Саган Галина — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Салата Оксана — завідувач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Срібняк Ігор — завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Трофімченко Анастасія — аспірантка спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка.

Хофманн Роберт — науковий співробітник Міжнародного дослідницького центру 1266 Інституту доісторичної та протоісторичної археології, Кільський університет, PhD (Кіль, Німеччина).

Шиманський Євген — аспірант спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка.

Шнайдер Віктор — студент-асистент Інституту історії Гіссенського університету імені Юстуса Лібіха, бакалавр гуманітарних наук (Гіссен, Німеччина).

Щербак Віталій — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Яненко Анна — провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, кандидат історичних наук.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bon Oleksandr — Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University, Associate Professor, PhD in History.

Drach Oksana — Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University, Doctor of History, Professor.

Goshko Tetiana — Senior Research Fellow, Archaeological Research Laboratory, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History.

Hofmann Robert — Researcher, Collaborative Research Centre 1266 (Institute of Pre- and Protohistorical Archeology of Kiel University, PhD (Kiel, Germany).

Ivaniuk Oleh — PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Kalakura Yaroslav — Professor of the Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science, Taras Shevchenko National University of Kyiv Doctor of Historical Sciences, Professor.

Klymenko Ninel — Associate Professor of the Department of Historical and Civic Education, Institute of Postgraduate Education, Borys Hrinchenko University of Kyiv, PhD in History.

Kovalevska Olga — Leading Researcher of the Department of Ukrainian Historiography of the Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), Doctor of Historical Sciences, PhD.

Kovalyov Yevgen — Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History.

Kukhto Artem — Postgraduate Student in History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University.

Martianova Yana — 4-year Student in History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University.

Moryz Mariia — Postgraduate Student in History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University.

Musiiachenko Olha — Postgraduate Student in History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University.

Mytsyk Yurii — Leading Researcher, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), Doctor of History, Professor.

Pereshch Volodymyr — Associate Professor of the Department of Social, Humanites and Natural Sciences, The University of Modern Knowledge (Kyiv), Associate Professor, PhD in History.

Rud Vitaliy — Senior Research Fellow, Archaeological Research Laboratory, of Grinchenko Kyiv University, Institute of Archeology NAS of Ukraine, PhD in History.

Sagan Galyna — Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko University, Doctor of History, Professor.

Salata Oksana — Head of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, Doctor of History, Professor.

Schneider Victor — Bachelor of Arts, Assistant Professor at the Institute of History Justus Liebig University of Giessen (Giessen, Germany).

Shcherbak Vitalii — Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, Doctor of History, Professor.

Shymanskyi Yevhen — Postgraduate Student in History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University.

Sribniak Ihor — Head of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University, Doctor of History, Professor.

Trofymchenko Anastasia — Postgraduate Student in History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University.

Yanenko Anna — Leading Researcher, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve, PhD in History.

Наукове видання

Київські історичні студії

№ 2 (11), 2020

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Заступник завідувача НМЦ видавничої діяльності, відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Методист, редактор україномовних текстів *О.А. Марюхненко*
Редактор англomовних текстів *Л.Ю. Столітня*
Художній редактор *Т.В. Нестерова*
Комп'ютерна верстка й технічне редагування *Н.В. Клименко*

Підписано до друку 18.12.2020 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 19,62. Обл.-вид. арк. 18,73. Наклад 100 пр. Зам. № 0-110.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.